

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 43 (2015)

τεύχος **43**
Δεκέμβριος 2015

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**
GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα
*Η νεολαία επιστρέφει;
Ελληνική πολιτική κουλτούρα
και μεταβαλλόμενα πρότυπα
πολιτικότητας των νέων
στην κρίση*

Γιάννης Σταυρακάκης,
Νίκος Νικήσιανης,
Αλέξανδρος Κιουπκιολής,
Γιώργος Κατσαμπέκης,
Θωμάς Σιώμος
*Λαϊκιστικός λόγος
και δημοκρατία*

Γιάννης Καραγιάννης
*Η ανάλυση της εξουσίας:
Foucault, σύγχρονη
καθοδηγητική εξουσία και
ερευνητικές προκλήσεις*

Κώστας Περεζούς
*Διαδρομές της «κρίσης»:
Από την αρχαία Ελλάδα
στον πολιτικό λόγο
της νεωτερικότητας*

Βασιλική Σιούφα
*«Συνήθειες της καρδιάς»
και ατομικισμός*

εκδόσεις
Ελληνική Εταιρεία
Πολιτικής Επιστήμης

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

τεύχος **43**

Δεκέμβριος 2015

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* είναι το επιστημονικό περιοδικό της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (ΕΕΠΕ), των Ελλήνων και Ελληνίδων Πολιτικών Επιστημόνων.

Συντακτική Επιτροπή: Δ. Γράβαρης, Κ. Δοξιάδης, Γ. Θεοδωρίδης, Γ. Καραγιάννης, Ι. Κωνσταντινίδης, Η. Μαυρομούστακου, Γ. Μολύβας, Γ. Μοσχονάς, Ε. Παπαβλασόπουλος, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, Σ. Ρούσσο, Σ. Σεφεριάδης, Γ. Σταυρακάκης, Α. Στυλιανού, Δ.Α. Σωτηρόπουλος.

Επιστημονική Επιτροπή: Μ. Αγγελίδης, Γ. Βούλγαρης, Ν. Δεμερτζής, Η. Κατσούλης, Π. Κιτρομηλίδης, Χ. Λυριντζής, Α. Μακροδημήτρης, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Ν. Μουζέλης, Η. Νικολακόπουλος, Α. Ρήγος, Π. Σούρλας, Κ. Σπανού, Μ. Σπουρδαλάκης, Κ. Τσουκαλάς, Α. Φραγκουδάκη, Δ. Χαραλάμης, Θ. Χατζηπαντελής, Α. Χουλιάρης.

Συντονισμός Έκδοσης: Κ. Ελευθερίου, Κ. Καβουλάκος, Κ. Κανελλόπουλος, Θ. Τσακίρης.

Υπεύθυνη επικοινωνίας: Βάλια Αρανίτου.

Πληροφορίες για το περιοδικό, τον τρόπο υποβολής άρθρων και συνδρομές μπορούν να αντληθούν στον ιστότοπο (site) της ΕΕΠΕ (<http://hpsa.gr>).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 43, Δεκέμβριος 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ

- Η νεολαία επιστρέφει; Ελληνική πολιτική κουλτούρα
και μεταβαλλόμενα πρότυπα πολιτικότητας των νέων
στην κρίση 5

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ, ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΗΣΙΑΝΗΣ,
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΤΣΑΜΠΕΚΗΣ,
ΘΩΜΑΣ ΣΙΩΜΟΣ

- Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία 47

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ

- Η ανάλυση της εξουσίας: Foucault, σύγχρονη
καθοδηγητική εξουσία και ερευνητικές προκλήσεις 79

ΚΩΣΤΑΣ ΠΕΡΕΖΟΥΣ

- Διαδρομές της «κρίσης»: Από την αρχαία Ελλάδα
στον πολιτικό λόγο της νεωτερικότητας 107

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΙΟΥΦΑ

- «Συνήθειες της καρδιάς» και ατομικισμός 131

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΜΥΡΤΩ ΡΗΓΟΥ

- Γιάννης Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά. Ψυχανάλυση,
Θεωρία, Πολιτική* 151

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

- Nigel Rodgers και Mel Thompson, *Άχ, αυτοί οι φιλόσοφοι,*
μετάφρ. Δέσπω Παπαγρηγοράκη 157

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗΣ

- Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτική Επιστήμη.*
Οι Περιπέτειες μιας Ιδέας 159

ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

J. Butler, J. Habermas, C. Taylor, C. West, *The Power of Religion in the Public Sphere*, E. Mendieta - J. Vanantwerpen, (επιμ. και εισ.),

167

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

Léfebvre Rémi et Roger Antoine (επιμ.), *Les partis politiques à l'épreuve des procédures délibératives*, Presses Universitaires de Rennes

173

ΕΦΥΓΑΝ

Adamantia Pollis (1923-2015)

177

ΔΙΟΡΘΩΣΗ τ. 42

179

ABSTRACTS

185

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα*

Η ΝΕΟΛΑΙΑ ΕΠΙΣΤΡΕΦΕΙ;
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΠΡΟΤΥΠΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται η ισχυρή ανακοινωνικοποιητική επίδραση της κρίσης στην πολιτικότητα των νέων, με βάση εμπειρικά δεδομένα από κοινωνικές έρευνες και στοιχεία από μετρήσεις «μετά την κάλπη». Πολλαπλές ενδείξεις τεκμηριώνουν την υπόθεση περί σημαντικών αλλαγών στην πολιτικότητα της νεολαίας στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αλλαγών που επιτρέπουν την υπόθεση ότι νέες και νέοι εκδηλώνουν τάσεις «επιστροφής στην πολιτική». Μια επιστροφή όμως που γίνεται σταδιακά, πρώτα αδιαμεσολάβητα με αμεσοδημοκρατικές, μη συμβατικές παρεμβάσεις, και μόνο στη συνέχεια μέσω των καθιερωμένων δομών του κοινοβουλευτισμού. Αλλά διστακτικά και με χαμηλή αίσθηση «κομματικής εγγύτητας», παρά τη σαφή στροφή προς την Αριστερά. Έτσι καταγράφονται νέες τάσεις στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, που στην πρώτη φάση της κρίσης συμβάλλουν στην αμφισβήτηση μιας ακόμη πολιτολογικής ορθοδοξίας, αυτής που αναφέρεται στην «πυραμίδα της συμμετοχής», ενώ στη δεύτερη, ακυρώνουν την εικόνα της πολιτικά αποστασιοποιημένης νεολαίας του lifestyle, ανοίγοντας ωστόσο νέα πεδία προβληματισμού όσον αφορά τα πρότυπα πολιτικότητας των σημερινών νέων και την ουσία των μεταβολών.

Λέξεις-κλειδιά: πολιτική κουλτούρα, νεολαία, πολιτικότητα, πολιτική συμμετοχή

*Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, ΕΚΠΑ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Στην πολιτολογική βιβλιογραφία παρατηρείται συστηματικά, τις τελευταίες δεκαετίες, αναφορά στην απομάκρυνση των νέων από την πολιτική, με την έννοια του μειωμένου πολιτικού ενδιαφέροντος και της μικρότερης έμπρακτης συμμετοχής συγκριτικά με νέους/-ες προηγούμενων περιόδων, αλλά και συγχρόνων τους μεσηλίκων.¹ Και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας στις εμπειρικές έρευνες, από τη δεκαετία του 1990, τεκμηριώνεται η εικόνα της ελληνικής νεολαίας, σε αρμονία με άλλους/ες Ευρωπαίους/ες της ίδιας γενιάς, ως πρωτίστως ατομοκεντρικής, με μειωμένες κοινωνικοπολιτικές ανησυχίες και ενδιαφέρον για συμμετοχή σε πολιτικές συλλογικότητες. Όσο δε μειώνεται η πρακτική της ιδιότητας του «πολίτη από καθήκον», λόγω της αύξησης μιας ατομοκεντρικής κοσμοαντίληψης, τόσο μειώνεται και η πολιτική συμμετοχή της νεολαίας, μέχρι να (και εάν) αναπτυχθεί μια αίσθηση «ιδιότητας του πολίτη από προσωπική δέσμευση» («engaged citizenship»), οπότε στην περίπτωση αυτή οι νέοι/-ες πρωτοστατούν.² Σε συγκριτική έρευνα του ΕΚΠΑ του 2006, όπου αντιπαρατίθενται στοιχεία με έρευνα του ΕΚΚΕ του 1988, προβάλλει καθαρά την πρώτη δεκαετία του 2000 μια εικόνα συγκριτικά δεξιόστροφης νεολαίας (μείωση της αριστερής ταυτότητας στους 18-29 ετών από το 37,1% το 1988, στο 9,8% το 2006), πιο κυνικής και απορριπτικής προς το πολιτικό σύστημα («όποιος έρθει στην εξουσία κοιτάζει πάντα τα δικά του συμφέροντα», 49% το 1988, 70,6% το 2006), με αυξημένη δήλωση απόλυτης πολιτικής αδιαφορίας (15,9% το 1988, 39,5% το 2006), και σαφώς λιγότερο συμμετοχικής, με βάση όλους τους σχετικούς καθιερωμένους δείκτες.³

1. Ενδεικτικά αναφέρω για το θέμα: P. Norris, «Young people and political activism: From the politics of loyalties to the politics of choice?» Paper presented at the Council of Europe Symposium, *Young People and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation*, Strasbourg, November 27–28, 2003· P. Norris, *Democratic deficit: Critical citizens revisited*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011· D. Marsh, T. O’Toole, S. Jones, *Young People and Politics in the UK. Apathy or Alienation?* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007· R. J. Dalton, *The good citizen: How a younger generation is reshaping American politics*, CQ Press, Washington DC, 2009.

2. Για τη διάκριση αυτή, βλ. R. J. Dalton, «Citizenship norms and the expansion of political participation», *Journal of politics*, 56, 2008, σ.76-98

3. Πρόκειται για στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988, για την *Πολιτική Συ-*

Η εικόνα της σχετικά απολιτικής φυσιογνωμίας των νέων, και κυρίως η απομάκρυνση από την πολιτική, μοιάζει να αναχαιτίζεται με την κρίση, ακόμη και να αναστρέφεται σε πολλές ευρωπαϊκές, και όχι μόνο, κοινωνίες, με την ελληνική να είναι μία από αυτές. Πράγματι, η κρίση, ισχυρότατος (ανα)κοινωνικοποιητικός παράγοντας, λειτούργησε και στο πεδίο αυτό καταλυτικά, αν και με τρόπο που δεν είναι πάντα προφανής στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ενώ ήδη, από το 2008, τα γεγονότα του Δεκεμβρίου προκάλεσαν έκπληξη και αποτέλεσαν προάγγελο της επανάκαμψης των νέων στην πολιτική, με βασικούς σταθμούς τα γεγονότα του 2011, αλλά και την πολιτική παρουσία της νεολαίας στις εκλογές της κρίσης. Ωστόσο η νέα γενιά, που υποθέτουμε ότι τείνει να επιστρέψει στην πολιτική, έχει κοινωνικοποιηθεί στην παιδική και την εφηβική ηλικία σε ένα πολύ συγκεκριμένο «κλίμα περιόδου», με αποτέλεσμα η επιστροφή της να μαρκάρεται από προηγούμενες κοινωνικοποιητικές εμπειρίες και να χρωματίζεται κατά συγκεκριμένο τρόπο. Δηλαδή, οι σημερινοί/-ές νέοι/-ες, ως παιδιά και ως έφηβοι κοινωνικοποιήθηκαν σε κλίμα περιόδου που χαρακτηρίζεται από την ενθάρρυνση της ιδιώτευσης και του ατομοκεντρισμού, κάτι που δεν μπορεί να είναι άσχετο με συγκεκριμένες εκφράσεις της σημερινής πολιτικής φυσιογνωμίας τους. Κι αυτό πέρα και παρά την ισχυρή ανακοινωνικοποιητική λειτουργία που

μπεριφορά των Γυναικών στην Ελλάδα, και του ΕΚΠΑ του 2006, για τα Έμφυλα Πρότυπα Πολιτικότητας. Και οι δύο έρευνες βασίζονται σε πανελλαδικά αντιπροσωπευτικά δείγματα. Πολλά από τα στοιχεία αυτά υπάρχουν στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Πολιτική συμπεριφορά: Θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική, Σαββάλας, Αθήνα 2012. Για την πρώτη έρευνα, βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, Τελική έκθεση, ΕΚΚΕ/ΓΠΙ, Αθήνα 1988, καθώς και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Γυναίκες και πολιτική, Gutenberg, Αθήνα, 1992. Για τη δεύτερη, βλ. Μ. Κακεπάκη, «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας;», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 28, 2006, σ. 111-128 και Παντελίδου Μαλούτα, Πολιτική συμπεριφορά, ό.π. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιλογή της σύγκρισης των στοιχείων της έρευνας του 1988 με αυτά του 2006, οφείλεται στο ότι η σύγκριση διευκολύνεται από την ταυτόσημη μεθοδολογία στις δύο έρευνες πεδίου, καθώς και τον μεγάλο βαθμό ταύτισης των ερευνητικών παραμέτρων που έτσι προσφέρονται αβίαστα για σύγκριση. Αλλά, βεβαίως, το 2006 προσφέρεται και για λόγους ουσίας, αφού βρίσκεται προς το τέλος της προ-κρίσεως εποχής, η οποία θα αποτελέσει τομή στην πορεία των διαδικασιών που μελετάμε εδώ.

είχε γι' αυτούς/-ές η κρίση, με την «επιστροφή» των νέων που προκάλεσε, την οποία και η ήδη διαμορφωμένη φυσιογνωμία των νέων επηρέασε. Το πώς «επιστρέφουν» οι νέοι/-ες, δηλαδή, καθορίζεται από το ποιοι/-ες είναι, με την έννοια του πώς έχουν διαμορφωθεί ως πολιτική γενιά.

2. ΝΕΟΛΑΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΝΙΑ

Παρότι η νεολαία δεν αποτελεί ενιαία κοινωνική κατηγορία, μας επιτρέπεται να μιλάμε γενικευτικά για τους/ις νέους/-ες ως φορείς πολιτικής δράσης, στο βαθμό που υπάρχει ένας ουσιώδης *ομοιογενοποιητικός* παράγοντας εντοπίσιμος στις πολιτικές εκφράσεις της. Παράγοντας ο οποίος ανάγεται στην ιστορική στιγμή κατά την οποία ως «γενιά», η συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία διήλθε/διέσχεται σημαντικές φάσεις της κοινωνικοποίησής της.⁴ Οι διαδοχικές σειρές νέων των τελευταίων χρόνων κοινωνικοποιήθηκαν κατά την παιδική και εφηβική ηλικία σε περιβάλλον απαξίωσης της πολιτικής και του συλλογικού, σε περιρρέουσα ατμόσφαιρα που ωθούσε προς την ιδιώτευση και την ατομικότητα και σε μιντιακό πλαίσιο που προβάλλει/ευνοεί συγκεκριμένα *lifestyle* πρότυπα κοινωνικότητας και πολιτικότητας. Αυτό αποτυπώθηκε συστηματικά τις τελευταίες δεκαετίες στα συγκριτικά χαμηλά ποσοστά πολιτικής συμμετοχής των νέων, φαινόμενο που δεν αφορά μόνο την ελληνική πολιτική κουλτούρα, παρά τις όποιες ιδιοσυστασιακές παραμέτρους του. Πανευρωπαϊκά είναι πολλαπλά τεκμηριωμένη η μεταβολή στην πολιτική φυσιογνωμία των εκλογικών σωμάτων, είτε το συνδέσουμε αυτό, μακροσκοπικά, με τη μεταπολεμική ανάδυση μεταϋλιστικών προτύπων που εμφανίζονται ιδιαίτερα διαδεδομένα στους/ις νέους/-ες,⁵ είτε με τη σταδιακή εμπέδωση μετανεωτερικών τάσεων

4. Για το θέμα της διαδοχής των γενεών κλασική παραμένει η μελέτη του Mannheim που δημοσιεύτηκε το 1929. Βλ. K. Mannheim, «The problem of generations», στο P. Kecskemeti (επιμ.), *Essays in the sociology of knowledge*, Routledge, London 1968, σ. 276-322. Για τις πολιτικές γενιές, βλ. A. Percheron, R. Remond, *Age et politique*, Economica, Paris 1991. Βλ. και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Gutenberg, Αθήνα 1987, καθώς και *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

5. Αναφέρομαι εδώ στη γνωστή υπόθεση του Inglehart. Βλ. R. Inglehart, «The silent revolution in post-industrial societies», *American Political Science Review*, τόμ. 65, 1971, σ. 991-1017· R. Inglehart, *The silent revolution in Europe: Changing values and political*

που σχετίζονται με νέες ταυτίσεις μέσω των οποίων εκφράζεται η σημερινή νεολαία,⁶ λόγω της παγκοσμιοποίησης και της συγκεκριμένης φάσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η μείωση σε όλες τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής με παράλληλη μείωση στην κομματική ταύτιση συγκροτούν την κυρίαρχη τάση, ενώ παρατηρείται μειωμένη σημασία της ταξικότητας της ψήφου, καθώς και της εξηγητικής βαρύτητας της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης στην εκλογική συμπεριφορά. Τα παραπάνω, που σηματοδοτούν γενικότερες αλλαγές, οι οποίες εκφράζονται και στην εκλογική συμπεριφορά, είναι συστηματικά εμφανέστερα στους/ις νεότερους/-ες ψηφοφόρους, με την «αντικατάσταση των γενεών» να ανάγεται τελικά σε κεντρική κινητήρια δύναμη των πολιτικών αλλαγών.⁷ Εξ ου και το αυξημένο πολιτολογικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της πολιτικής φυσιογνωμίας των νέων.

Σε κάθε περίπτωση, είναι έκδηλο ότι οι νέοι/-ες παρεμβαίνουν στην πολιτική διαδικασία όταν αισθανθούν ότι *τους/ις* αφορούν τα πολιτικά διακυβεύματα, και όχι «απλώς» από αίσθηση καθήκοντος. Κάτι που εντοπίσαμε ως αντίληψη στην εφηβεία, ήδη τη δεκαετία του 1990, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στους/ις εφήβους/-ες της προηγούμενης δεκαετίας.⁸ Ενώ, βεβαίως, βασική διαφοροποίηση από τη μια γενιά νέων στην άλλη υπήρξε πάντα το τι ήταν αυτό που θεωρούσαν ότι τους/ις αφορά, και το οποίο άλλοτε ήταν πιο ατομοκεντρικό και άλλοτε εξέφραζε πιο κοινωνιοκεντρικές ανησυχίες. Η διάκριση αυτή σχετίζεται με το «κλίμα της περιόδου» στην οποία κοινωνικοποιήθηκαν οι διαφορετικές γενιές. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι, ενώ ο άξονας Αριστερά-Δεξιά δομούσε την εκλογική συμπεριφορά σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες μέχρι τη δεκαετία του 1990,⁹ η σημα-

styles among Western publics, Princeton University Press, Princeton 1977· R. Inglehart, *Modernisation and post-modernisation: Cultural, economic and political change in 43 societies*, Princeton University Press, Princeton 1997.

6. Την υπόθεση αυτή προτείνει ο J. Gibbins (επιμ.), *Contemporary political culture*, Sage, London 1989.

7. Βλ. M. Hooghe, «Political socialization and the future of politics», *Acta Politica*, τόμ. 39, 2004, σ. 331-341.

8. Βλ. M. Παντελίδου Μαλούτα, «Οι έφηβοι της αλλαγής: Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982-1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 41-69.

9. Για την υπόθεση αυτή, βλ. C. Van der Eijk, M. Franklin (επιμ.), *Choosing Europe? The European electorate and national politics in the face of union*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1996.

σία του στη συνέχεια μειώθηκε, παράλληλα με τη μείωση στην ταξικότητα της ψήφου.¹⁰ Κάτι που είναι ιδιαίτερα έκδηλο στους/ις νεότερους/-ες εκλογείς. Αντίστοιχα, η ανάπτυξη της αποκαλούμενης «θεματικής ψήφου», που υποκατέστησε τις παραπάνω διαιρετικές τομές,¹¹ μοιάζει να αφορά πρωτίστως τη νεολαία. Υποστηρίζεται δε, με βάση εμπειρικά πολιτολογικά πορίσματα ότι δομικοί παράγοντες καθορίζουν μαζικότερα την κατεύθυνση της ψήφου σε εκλογείς που κοινωνικοποιήθηκαν πριν από το 1960, η αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς σε όσους/-ες κοινωνικοποιήθηκαν μέχρι το 1990,¹² ενώ υπάρχουν ενδείξεις και από την ελληνική πολιτική κουλτούρα ότι η θεματική ψήφους παραπέμπει περισσότερο σε (νέους/-ες) εκλογείς που κοινωνικοποιήθηκαν στην εφηβεία μετά το 2000.

Η σημασία των κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων της περιόδου και των εμπειριών της κάθε πολιτικής γενιάς είναι, συνεπώς, καθοριστική για το πώς η γενιά αυτή διαχειρίζεται μετέπειτα ερεθίσματα, διαμορφώνοντας περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένη φυσιολογία από την αντίστοιχη, προηγούμενων γενεών. Είναι δε πολλαπλά τεκμηριωμένη εμπειρικά η πρωταρχικά ατομοκεντρική και lifestyle κατεύθυνση του «με αφορά» των νέων της πρώτης δεκαετίας του 2000, σε αντίθεση με την περισσότερο κοινωνιοκεντρική των νέων της γενιάς των γονιών τους.¹³ Όσον αφορά ειδικά την ελληνική πολιτική κουλτούρα, όλα τα διαθέσιμα στοιχεία που αναφέρονται στην ηλικία, επικεντρώνονταν, μέχρι πρόσφατα, στις ουσιώδεις αλλαγές στα βασικά κοινωνικοποιητικά μηνύματα που χαρακτηρίζουν τις διαφορετικές γενιές, λόγω των αλλαγών που παρατηρούνται στο εγχώριο και διεθνές κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον ως απόρροια της παγκοσμιοποίησης και της ενσωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας σε υπερεθνικές δομές· με ότι αυτά συνεπάγονται στο επίπεδο των πολιτικών και του λόγου που τις συνοδεύει. Έτσι δημιουργήθηκαν ριζικά διαφοροποιημέ-

10. Σύμφωνα με τους M. Franklin, T. Mackie, H. Valen, *Electoral change. Responses to evolving social and attitudinal structures in western countries*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

11. Βλ. R. Rose, I. Mc Allister, *Voters begin to choose. From closed-class to open elections in Britain*, Sage, London 1986.

12. W. Van der Brug, «Structural and ideological voting in age cohorts», *West European Politics*, τόμ. 33, τχ. 3, 2010, σ. 586–607.

13. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικής συμπεριφοράς*, ό.π.

να και συχνά αντιφατικά πεδία κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων, που εκφράζονται μάλιστα πολύ πέρα από τις μεταβολές στο επίπεδο της πολιτικής συμπεριφοράς των νέων, αν τους συγκρίνουμε με παλαιότερες γενιές νέων ή με τωρινούς μεσήλικες. Πράγματι, εντοπίζονται ερευνητικά σημαντικές αλλαγές στην κοινωνικοπολιτική φυσιογνωμία των νέων στις αρχές του 2000, σε σύγκριση με παλαιότερες γενιές, που είναι τόσο ποσοτικές (μικρότερο πολιτικό ενδιαφέρον και περιορισμένη πολιτική εμπλοκή), όσο και ιδεολογικές (πολύ μικρότερη διάδοση αριστερής ταυτότητας). Αλλαγές στις οποίες και αναφερθήκαμε στην εισαγωγή, αλλά που πηγάζουν και πέρα από αυτές, αφού συνδέονται με αξιακές παραμέτρους. Ο Πίνακας 1 περιέχει τρόπους εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία, όπου καταδεικνύεται η μειωμένη έμπρακτη πολιτική συμμετοχή από τη δεκαετία του 1980 μέχρι την πρώτη δεκαετία του 2000 κατά την προεκλογική περίοδο, δηλαδή, μια κορυφαία στιγμή στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, οπότε παραδοσιακά εμφανίζονται τα υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Μορφές πολιτικής συμμετοχής όταν γίνονται εκλογές
(πολύ & αρκετά συχνά %)*

ΗΛΙΚΙΑ	Αφιερώνουν χρόνο για να υποστηρίξουν κόμμα ή υποψ.		Πηγάζουν σε προεκλογικές συγκεντρώσεις		Προσπαθούν να πείσουν άλλους/-ες να ψηφίσουν όπως αυτοί/-ές		Παρακολουθούν ραδιόφωνο ή τηλεόραση για πολιτικά θέματα		Συζητούν με φίλους/-ες ή συναδέλφους για πολιτικά θέματα	
	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006
18-29	17,5	7,9	15,1	7,9	15,1	7,7	74,0	43,6	39,7	23,7
30-44	15,3	9,1	33,4	11,1	23,5	8,9	83,2	55,8	54,1	28,9
45-59	20,7	15,1	29,9	15,9	21,7	15,6	83,6	70,3	48,5	47,6
60+	15,1	13,3	19,4	16,6	21,4	13,5	78,8	67,1	39,9	42,3
ΦΥΛΟ										
Γυναίκες	14,2	8,8	20,3	9,3	15,9	8,6	75,6	53,1	35,4	24,1
Άνδρες	25,0	14,1	33,4	16,7	24,8	14,2	83,7	66,1	55,4	47,3
Σύνολο πληθυσμού	19,6	11,4	26,9	13,0	20,4	11,4	79,6	59,6	45,5	35,7

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

Η σημαντική μείωση σε όλες της μορφές συμμετοχής καταγράφεται για όλες τις ηλικιακές κατηγορίες, όπως βλέπουμε, αλλά είναι ιδιαίτερα αισθητή στη νεότερη (και την αρχική μέση). Δεν πρέπει δε να βιαστούμε να θεωρήσουμε ότι η μείωση οφείλεται στη χρήση άλλων διαύλων συμμετοχής, και συγκεκριμένα του διαδικτύου, διότι τόσο η διατύπωση της ερώτησης, όσο και οι κατηγορίες απάντησης ένα, δύο και πέντε, καθόλου δεν αποκλείουν κάτι τέτοιο. Αντίθετα, η μειωμένη αυτή συμμετοχικότητα δεν είναι άσχετη από τη μείωση της διάδοσης της αριστερής ταυτότητας από το 1988 στο 2006, αφού έχει πολλαπλά πιστοποιηθεί η αυξημένη συμμετοχική προδιάθεση και η μεγαλύτερη έμπρακτη πολιτική συμμετοχή των αριστερών στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.¹⁴ Στη μείωση των αριστερών νέων αναφερθήκαμε και στην Εισαγωγή. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζεται εδώ για να φανεί η αύξηση στη διάδοση της δεξιάς ταυτότητας στους/ις νέους/-ες, αλλά κυρίως για να καταγραφεί ο διπλασιασμός στη νεότερη κατηγορία ηλικιών της αντίληψης ότι η διάκριση Αριστερά/Δεξιά δεν είναι ουσιώδης («όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα»).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πολιτική αυτοτοποθέτηση ερωτώμενων (%)

ΗΛΙΚΙΑ	Μάλλον Αριστεροί/-ές		Μάλλον Δεξιοί/-ές		Μάλλον Κεντρώοι/-ες		Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	
	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006
18-29	37,1	9,8	18,4	24,1	29,8	36,6	14,7	29,4
30-44	32,8	15,3	22,4	26,2	33,9	37,8	11,0	20,7
45-59	22,8	15,9	28,3	25,6	38,3	46,8	10,4	11,8
60+	23,4	13,9	27,2	37,1	40,3	43,3	9,2	5,7
ΦΥΛΟ								
Γυναίκες	27,2	13,5	28,0	30,5	32,8	39,0	11,9	16,6
Άνδρες	30,6	14,1	20,4	26,7	38,1	43,4	10,8	15,8
Σύνολο πληθυσμού	29,0	13,9	24,1	28,6	35,5	41,2	11,4	16,2

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

14. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

Σχεδόν ένας/μια νέος/-α στους/ις τρεις θεωρεί το 2006 ότι η διάκριση Αριστερά/Δεξιά δεν έχει νόημα, αποπολιτικοποιώντας έτσι την πολιτική και ακυρώνοντας, για την ελληνική πολιτική κουλτούρα, τη βασικότερη ίσως διαιρετική τομή της. Παράλληλα, όπως θα δούμε στον Πίνακα 3, η απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος για τη νεότερη κατηγορία ηλικιών υπερδιπλασιάζεται και πλησιάζει στο 40%, ποσοστό μεγαλύτερο και από αυτό της τρίτης ηλικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Ενδιαφέρον για την πολιτική (%)

ΗΛΙΚΙΑ	Ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική		Δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική	
	1988	2006	1988	2006
18-29	43,5	24,5	15,9	39,5
30-44	59,5	34,4	15,1	29,5
45-59	56,4	49,8	19,2	24,3
60+	55,0	41,2	23,1	32,5
ΦΥΛΟ				
Γυναίκες	13,6	7,3	21,9	38,8
Άνδρες	26,0	15,2	15,0	23,8
Σύνολο πληθυσμού	53,6	37,6	18,4	31,3

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

Οι μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των νέων της πρώτης δεκαετίας του 2000 σε σχέση με τους/ις αντίστοιχους/-ες της δεκαετίας του 1980 είναι προφανείς, ακόμη και μόνο με βάση τους τρεις παραπάνω Πίνακες. Συνεπώς αυτό είναι το πολιτικό προφίλ της ελληνικής νεολαίας όσο πλησιάζει η κρίση, ενώ μικρότερες ηλικιακά κατηγορίες, που θα προστεθούν στη συνέχεια στη «νεολαία της κρίσης», κοινωνικοποιούνται στο αντίστοιχο «κλίμα περιόδου». Γενικότερα, όσον αφορά το τελευταίο, μπορούμε να δούμε την αίσθηση που προκαλεί η πολιτική στους/ις πολίτες το 2006 σε σχέση με το 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
*Όταν μιλάμε για πολιτική έρχονται στο νου μας διάφορα πράγματα. Εσάς η πολιτική σας προξενεί**

	Γυναίκες %		Άνδρες %	
	1988	2006	1988	2006
Δυσπιστία	28,3	53,7	27,3	54,4
Απογοήτευση	21,8	50,7	24,4	42,2
Αδιαφορία	28,0	36,5	17,5	28,7
Ενδιαφέρον	35,5	19,1	41,1	28,9
Αηδία	7,2	12,8	9,7	12,5
Επιθυμία συμμετοχής	10,5	5,4	15,8	13,3
Ενθουσιασμό	6,9	4,7	6,3	6,4
Φανατισμό	1,6	1,8	2,1	1,5

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

* Το άθροισμα των ποσοστών ξεπερνά το 100% επειδή υπήρχε δυνατότητα δύο απαντήσεων

Η μαζικότερη κατηγορία είναι αυτή της δυσπιστίας, πλέον, ενώ είκοσι χρόνια πριν το ενδιαφέρον για την πολιτική κατείχε αυτή τη θέση. Η απογοήτευση και η αδιαφορία είναι επίσης μαζικότερες από ό,τι στο παρελθόν, με την πρώτη, τουλάχιστον, να μην μπορεί παρά να αυξήθηκε στη συνέχεια. Παράλληλα, η μεγάλη μείωση στη διάδοση της αριστερής ταυτότητας (σχεδόν στο ¼ στους/ις νέους/-ες), η σημαντική αύξηση στην απαξίωση της διάκρισης Αριστερά/Δεξιά, που διπλασιάστηκε στη νεολαία το 2006, όπως είδαμε (Πίνακας 2) καθώς και η σαφής μεταβολή στην ηλικιακή καμπύλη διάδοσης της αριστερής, αλλά, από άλλη άποψη, και της δεξιάς ταυτότητας, αποτελούν τα πλέον αξιοσημείωτα ιδεολογικά στοιχεία στη συγκριτική αυτή αντιπαράθεση, γιατί μαζί με τις αρνητικές διαθέσεις, που είναι κι αυτές ιδιαίτερα διαδεδομένες στη νεολαία, είναι ενδεικτικά και πολλών άλλων παραμέτρων που περιγράφουν τη φυσιογνωμία των νέων στην ελληνική πολιτική κουλτούρα λίγο πριν από την κρίση.

Θα πρέπει όμως να μας απασχολήσει περισσότερο η μεγάλη διάδοση της δυσπιστίας, ως διάθεση απέναντι στην πολιτική, διότι

τεκμηριώνεται εμπειρικά η υπόθεση πως η δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα μπορεί, αν υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες, να μετεξελιχθεί σε αυθόρμητη/αδιαμεσολάβητη υποκειμενική παρέμβαση.¹⁵ Η μειωμένη συμμετοχικότητα (και) των νέων στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας των τελευταίων δεκαετιών, δεν σχετίζεται με την περιβόητη πολιτική απάθεια, που όταν δεν συνδέεται άμεσα με την κοινωνική ανισότητα απορρέει από μια αίσθηση εφησυχασμού: «Εναποθέτω την τύχη μου στα χέρια άλλων, των ειδικών, που ξέρουν, και είμαι ήσυχη». Βλέπουμε ότι δεν πρόκειται περί αυτού, αλλά μάλλον για απόσταση από την πολιτική που απορρέει από δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα και τους φορείς του και φτάνει μέχρι την απόρριψη. Αυτή η στάση, όταν τα πράγματα φτάσουν στα άκρα, όταν οι πολίτες αισθανθούν ότι βάλλονται ποικιλοτρόπως, μπορεί να οδηγήσει σε συγκρουσιακές συνθήκες. Ο Max Kaase,¹⁶ χρησιμοποιώντας σειρές δεδομένων από το Ευρωβαρόμετρο και το World Values Survey για να μελετήσει όψεις του κοινωνικού κεφαλαίου, κατέληξε στην υπόθεση ότι μεγαλύτερη διάδοση πολιτικής δυσπιστίας συνδέεται με μεγαλύτερη πιθανότητα εξωθεσμικής πολιτικής συμμετοχής, ενώ η τελευταία σχετίζεται θετικά με την αύξηση της εμπιστοσύνης στις διαπροσωπικές σχέσεις. Υπόθεση, η οποία σε μεγάλο βαθμό περιγράφει τις εξελίξεις στην Ελλάδα με τα γεγονότα διαμαρτυρίας του 2010-2011 και την παρατηρούμενη αύξηση της «εμπιστοσύνης προς τους άλλους», σε συνθήκες κρίσης, την οποία μας επιτρέπουν να συναγάγουμε στοιχεία από τον 5^ο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2011).

Φαίνεται, πράγματι, ότι τόσο η αίσθηση εμπιστοσύνης «προς τους συνανθρώπους», όσο και η θετική αξιολόγηση της εμπιστοσύνης και της αλληλεγγύης ως παραμέτρων κοινωνικής συμβίωσης αυξήθηκαν σε διάδοση στην κρίση στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Στοιχείο που διαψεύδει την υπόθεση περί δυσπιστίας/καχυποψίας ως συνολικής στάσης ζωής κάποιων που είναι εξ ορισμού δύσπιστοι και καχύποπτοι ως εκφραστές μιας «παρωχημένης κουλτούρας». Όσο για την αδιαμεσολάβητη παρέμβαση στην

15. Για την πολιτική λειτουργία της δυσπιστίας βλ. M. Kaase, «Interpersonal trust, political trust and non-institutionalised political participation in Western Europe», *West European Politics*, τόμ. 22, τχ. 3, 1999, σ. 1-21.

16. Στο ίδιο.

πολιτική διαδικασία, όταν η θεσμοθετημένη έχει απαξιωθεί, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι η αυθόρμητη και ασυντόνιστη υποκειμενική παρέμβαση μπορεί στην πορεία να συμβάλει στη δόμηση συλλογικοτήτων που διεκδικούν δεν καταγγέλλουν απλώς ενώ συγχρόνως αυξάνεται έτσι και η εμπιστοσύνη στις διαπροσωπικές σχέσεις. Στο δε υποκειμενικό επίπεδο οι καταγγέλλοντες/ουσες ενίοτε μετεξελίσσονται σε φορείς πολιτικής δράσης που εκφράζονται και εκλογικά, υπέρ της μεταβολής. Μέρος της ερμηνείας της ταχείας πορείας στην εκλογική ανάπτυξη του ΣΥΡΙΖΑ είναι σίγουρα και η παραπάνω υπόθεση, ανάπτυξη που συνοδεύεται, όμως, όπως γνωρίζουμε, και ως εκ τούτου, από χαμηλή αίσθηση κομματικής εγγύτητας.

3. (ΑΝΑ)ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Στις κατηγορίες ηλικιών που συγκρίναμε παραπάνω είναι προφανής η βαρύτητα της γενιάς, με τις κοινωνικοποιητικές επιδράσεις της στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας να εναρμονίζονται (με μικρή χρονική υστέρηση) τόσο με τις ευρωπαϊκές τάσεις, καταδεικνύοντας τη σημασία του ευρύτερου «κλίματος περιόδου», όσο και με τις ειδικότερες ελληνικές εμπειρίες. Με βάση τις τελευταίες, υπάρχουν ενδείξεις ότι, προς το τέλος της προ κρίσεως εποχής, μια ανακοινωνικοποιητική διαδικασία έχει ήδη ξεκινήσει. Σχετικές ενδείξεις παρέχουν τα «απρόσμενα» γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008, οπότε νέοι/-ες, ακόμη και έφηβοι/-ες, εισέβαλαν μαζικά και μαχητικά στο πολιτικό προσκήνιο, κατά τρόπο ώστε τα σχετικά γεγονότα να χαρακτηριστούν και ως εξέγερση.¹⁷ Και μάλιστα εξέγερση της νεολαίας, αφού παρά τις διαφορές στις συνθήκες εκκίνησης της έντονης κοινωνικής «δυσανεμίας», φαίνεται ότι στην πράξη δομήθηκε, στα γεγονότα αυτά, μια ενιαία ταυτότητα

17. Για το Δεκέμβριο του 2008 στην Αθήνα, βλ., Α. Κιουπκιολής, *Πολιτικές της ελευθερίας*, Εκκρεμές, Αθήνα 2011· Η. Johnston, S. Seferiades, «The Greek December», στο Seferiades S., Johnston H., (επιμ.), *Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Ashgate, Farnham/Burlington, 2012, σ.149-156· J. Iakovidou, K. Kanellopoulos, L. Kotronaki, «The Greek uprising of December 2008», *Situations*, τχ. 3, 2010, σ.145-157. Επίσης βλ. Α. Kalyvas, «An anomaly? Some reflections on the Greek December 2008», *Constellations*, τόμ. 17, τχ. 2, 2010, σ. 351-365· Κ. Δουζίνας, *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

των νέων, ως κοινωνικής ομάδας σε εξέγερση ενάντια στο σύστημα,¹⁸ που λειτούργησε και ανατροφοδοτικά. Αλλά είναι η κρίση αυτή που θα λειτουργήσει γενικότερα, όπως φαίνεται, καταλυτικά προς την κατεύθυνση της μαζικής αναστροφής της τάσης στην πολιτική αποστασιοποίηση της νεολαίας ως κοινωνικής κατηγορίας και θα συμπεριλάβει ακόμη ευρύτερες κατηγορίες νέων.

Πράγματι, η κρίση και, κυρίως, η διαχείριση που της επιφυλάχτηκε, η οποία δημιούργησε φτώχεια κι εξαθλίωση με τεράστια ποσοστά ανεργίας στη νεολαία, ενώ έπληξε βάρβαρα την ιδιότητα του πολίτη και τη δημοκρατία, αποτελούν, εξ ορισμού, ισχυρότατους (ανα)κοινωνικοποιητικούς παράγοντες. Παράλληλα, ενώ απαξιώθηκε de facto περαιτέρω η υπάρχουσα κοινωνικοπολιτική οργάνωση, συγχρόνως κατέρρευσε και η ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος, που στήριζε τη στροφή των νέων στην ιδιότητα και τον ατομοκεντρισμό: «*εγώ* να (θα) τα καταφέρω». Έτσι, ενδείξεις από πρόσφατα δημοσκοπικά δεδομένα, αλλά και ερευνητικά πορίσματα (όπως της έρευνας του ΕΚΚΕ του 2012 για την κρίση), προβάλλουν ως θεμιτή την υπόθεση ότι οι μη συμμετοχικοί/-ές νέοι/-ες, που θεωρούσαμε ότι ως γενιά ενδιαφέρονταν μόνο «για πάρτη τους», ωθούνται προς μια αναστοχαστική διαδικασία, η οποία έχει ως ενδεχόμενη απόληξη και την επιθυμία ριζικής αλλαγής στις συνθήκες κοινωνικής συμβίωσης, και μάλιστα ως ηθικά μη αποδεκτές και όχι απλώς ως υποκειμενικά μη συμφέρουσες. Έγινε φανερό, κυρίως στα γεγονότα διαμαρτυρίας από το 2010-11 και μετά, ότι οι νέοι/-ες επανακάμπουν στην πολιτική και ενίοτε διεκδικούν άλλη λύση, στη βάση άλλης αντίληψης για τη συλλογική συμβίωση. Μπορούμε, μάλιστα, να δούμε τα γεγονότα του 2010-11 ως μέρος ενός «συγκρουσιακού κύκλου»,¹⁹ που

18. Βλ. Μ. Ψημίτης, «Μπροστά σε ένα νέο κοινωνικό κίνημα των νέων», *Εποχή* 4, 2009, σ. 30-31, και P. Sotiris, «Rebels with a cause: the December 2008 Greek youth movement as a condensation of deeper social and political contradictions», *International Journal of Urban and Regional Research*, τόμ. 34, τχ. 1, 2010, σ. 203-209, όπου υπάρχει και ενδιαφέρουσα παράθεση βιβλιογραφίας στην οποία γίνεται απόπειρα μείωσης της κοινωνικοπολιτικής σημασίας των γεγονότων.

19. Για τη συγκρουσιακή πολιτική και την έννοια του συγκρουσιακού κύκλου βλ. D. McAdam, S. Tarrow, C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001· Σ. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, 2006, σ. 7-42. Επίσης, βλ. Μ. Kousis, K. Kanellopoulos, «Impacts of the Greek crisis

εξελιίσεται και μεταβάλλεται, μεταβάλλοντας και τους ίδιους τους φορείς του. Το τελευταίο δε είναι ιδιαίτερος σημαντικό.

Παρότι πάντα αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης *ποιο είναι το «εμείς» που δομείται στις αυθόρμητες διαμαρτυρίες, σε συνθήκες κρίσης και ιδιαίτερα στα γεγονότα διαμαρτυρίας του 2011 οι νέοι/-ες μοιάζει να διεκδικούν «να πάρουν την τύχη τους στα χέρια τους»*. Και ενώ συχνά είναι φανερό η ατομοκεντρική αφετηρία, ακόμη και το ότι πρόκειται για εκδηλώσεις συμμετοχής μη «καθ' έξιν» συμμετοχικών πολιτών και χωρίς πάντα σαφές πολιτικό «διά ταύτα», προφανώς και αυτές λειτουργούν κοινωνικοποιητικά: το «εμείς» δομείται σταδιακά, στην πράξη, και ενδεχομένως μετεξελιίσεται προς μια κατεύθυνση που είναι εγγενής στη δημοκρατία: δηλαδή αυτής του δημοσίου συμφέροντος, της αλληλεγγύης και της έμφασης στη συλλογική επίλυση προβλημάτων. Η ελληνική εμπειρία από την κρίση το 2010-11 πράγματι έδειξε ότι, όταν υπάρχει κρίση και στην αντιπροσώπευση, τότε, δίπλα στο σημαντικό ποσοστό μελών του εκλογικού σώματος που είναι προσανατολισμένα στην αποχή, τη λευκή ή την άκυρη ψήφο,²⁰ υπάρχει και ένα άλλο

on contentious and conventional Politics, 2010-2012», στο Tsobanoglou G., Petropoulos N., (επιμ.), *The Social Impacts of the Eurozone Debt Crisis*, Gordios Books, Athens 2014· M. Simiti, «Rage and protest: The case of the Greek Indignant movement», *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, GreeSE Paper No. 82, 2014.

20. Γύρω στο 1/3 του συνόλου, βάσει εκτιμήσεων από δημοσκοπικά δεδομένα, σύμφωνα με τον Γ. Μαυρή, υπεύθυνο της Public Issue, σε συνέντευξη στην *Αυγή*, 10 Ιουλίου 2011. Αλλά το ζήτημα της εκτίμησης της αποχής είναι πάντα ανοικτό. Με την υπάρχουσα διαμόρφωση των εκλογικών καταλόγων η αποχή θα παραμείνει υπερτιμημένη με βάση τα επίσημα αποτελέσματα και ενίοτε υποτιμημένη με βάση τα δημοσκοπικά. Η Ν. Ψαρρού, *Ταξίδι στη Σαμοθράκη: Ένα πολιτικό ημερολόγιο*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2009, σ. 564, σε μια αναθεωρητική απόπειρα να υπολογίσει χοντρικά την αποχή με βάση το νόμιμο πληθυσμό καταλήγει, για τις εκλογές του 2007 σε ένα ποσοστό της τάξης του 5%, έναντι του επίσημου 25,85%. Αν αυτό είναι όντως σαφώς υποτιμημένο, δεν παύει να είναι προβληματικός ο επίσημος τρόπος μέτρησης της αποχής στις ελληνικές εκλογές, και να αφήνει περιθώρια για αντιφατικές εκτιμήσεις. Αλλά, βεβαίως, ανεξάρτητα από το ακριβές ύψος της αποχής, υπάρχουν πολλαπλές ενδείξεις για την ελαφρώς μεγαλύτερη αποχή των νέων σε σχέση με μεγαλύτερους/-ες. Για πρόσφατα στοιχεία, βλ., ενδεικτικά: *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, ESSIEKKE, Έρευνα για την κρίση*, ΕΚΚΕ 2012. Οι Η. Νικολακόπουλος και Π. Κουστένης (*Τα Νέα*, 26-27 Σεπτεμβρίου 2015), υπολογίζουν την αποχή στις εκλογές του 2012 και του Ιανουαρίου του 2015 στο 23% (το επίσημο ήταν 36%). Με βάση δε το ποσοστό αυτό και τη μείωση των ψηφισάντων υπολογίζουν την αποχή για τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 στο υψηλότερο 32% περίπου. Βεβαίως, υπάρχουν

σημαντικό ποσοστό που εκφράζεται μετέχοντας αδιαμεσολάβητα. Δηλαδή συμμετέχει, κινητοποιούμενο συχνά με τη βοήθεια της νέας τεχνολογίας, παρακάμπτοντας τους απαξιωμένους πολιτικούς θεσμούς, με οριζόντιες μορφές οργάνωσης, σε πλατείες, γειτονιές κ.λπ.²¹ Χωρίς, βέβαια, καθόλου να υπονοώ με αυτό ότι, αναγκαστικά, είναι άλλοι/-ες οι φορείς της αποχής και άλλοι αυτοί/-ές που συμμετέχουν, ως «αγανακτισμένοι/-ες» (ή μη), καταγγέλλοντας. Κάθε άλλο. Ενδεχομένως κάτι αντίστοιχο, αλλά με πιο περίπλοκες κοινωνιολογικές προεκτάσεις και εντονότερη τη σημασία της ηλικίας, να υποδήλωναν και τα σημαντικότερα, από την άποψη της κοινωνικοποιητικής τους αποτελεσματικότητας, εξεγερτικά γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008.

Αλλά το ότι καθόλου δεν είναι αναγκαστικά άλλοι/-ες οι φορείς της αποχής, και άλλοι/-ες οι συμμετέχοντες/-ουσες με αμεσοδημοκρατικές μεθόδους και αδιαμεσολάβητα στην πολιτική, θέτει υπό απόλυτη αμφισβήτηση την περιβόητη «πυραμίδα συμμετοχής» του Milbrath του 1965,²² φαινομενικά ένα από τα πιο παγιωμένα και γενικά αποδεκτά πολιτολογικά αξιώματα. Διαψεύδεται, δηλαδή, η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η συμμετοχή στις εκλογές, ως η απλούστερη (και μαζικότερη) μορφή πολιτικής συμμετοχής, αποτελεί τη βάση μιας οιονεί πυραμίδας, πάνω στην οποία δομούνται πιο επιτηδευμένες μορφές συμμετοχής, με αποκορύφωμα την ιδιότητα του μέλους κόμματος και επιστέγασμα την κατοχή πολιτικού αξιώματος.²³ Στην αρχή ιδιαίτερα της κρίσης υπάρχει μια κατηγορία πολιτών που ακόμη κι εάν δεν (είναι διατεθειμένη να) ψηφίζει, εμπλέκεται ενεργά, ακόμη και πολύ έντονα, στην πολιτική διαδικασία, μέσω άλλων διαύλων συμμετοχής. Η αμφισβήτηση αυτή της πυραμίδας συμμετοχής ισχύει, δυνητικά, όλο και περισ-

πολλοί ειδικοί παράγοντες που ερμηνεύουν την αποχή στη συγκεκριμένη περίπτωση, πέρα από τους συνηθισμένους αλλά και από τους αμγώς πολιτικούς, παράγοντες που σχετίζονται με τη συγκυρία (τέλος καλοκαιριού/διακοπών, αδυναμία επιστροφής στον τόπο προέλευσης κ.λπ.).

21. Βλ. για το θέμα Κ. Ι. Καβουλάκος, «Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013.

22. L. Milbrath, *Political participation*, Rand McNally, Chicago 1965.

23. Με το θέμα ασχολούμαι περισσότερο στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

σότερο σήμερα, οπότε οι νέες τεχνολογίες επιτρέπουν την τεράστια αύξηση της συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα, πολλαπλασιάζοντας τα πεδία δημόσιου διαλόγου. Παρότι, βεβαίως, δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή σε όλους/-ες αδιακρίτως,²⁴ ούτε όταν το κάνουν, αυτό γίνεται στη βάση της «τεχνολογικής ουδετερότητας», την οποία συχνά προβάλλουν. Πάντως, με βάση τις πρόσφατες εξελίξεις μπορούσαμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι η ψήφος έχει τις προϋποθέσεις να αλλάξει, ως προς την υποκειμενική της βαρύτητα, για να αποτελέσει πλέον γενικευμένο αντικείμενο επιλογής, όχι μόνο ως προς το *τι θα ψηφίσω*, αλλά και ως προς το *εάν*. Κλασική για το θέμα αυτό είναι η υπόθεση του Peter Mair περί «διακυβέρνησης του κενού».²⁵ Και αυτό με αδιερεύνητες συνέπειες για τη δημοκρατία. Γι' αυτό και η εικαζόμενη επιστροφή των νέων και στις κάλπες και μάλιστα με ψήφο που συμβάλλει στην ανατροπή του παραδοσιακού δικομματικού συστήματος αποκτά πρόσθετη βαρύτητα, μετά την αδιαμφισβήτητη συμμετοχή τους σε γεγονότα διαμαρτυρίας και αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες.²⁶ Βεβαίως, η υπόθεση περί πολιτικού χώρου χωρίς πολίτες, ελάχιστα αφορά την ελληνική πολιτική κουλτούρα, ακόμη και στις φάσεις της μεγαλύτερης αποστασιοποίησης των πολιτών από την πολιτική.

Γίνεται φανερό, από τα στοιχεία έρευνας του ΕΚΚΕ του 1^{ου} εξαμήνου του 2012 για την κρίση, ότι οι νεότερες ηλικίες είναι αυτές που δηλώνουν μαζικότερα ότι συμμετείχαν στις λαϊκές συνελεύσεις σε πλατείες και στις συγκεντρώσεις των «αγανακτισμένων» στην Αθήνα:²⁷ στο δείγμα της έρευνας, κατά 41,9%, έναντι μ.ό. 35%, δη-

24. Στην Ελλάδα του τέλους της πρώτης δεκαετίας του 2000, πάνω από τα μισά άτομα δεν έχουν πρόσβαση ή δεν κάνουν ποτέ χρήση του διαδικτύου, αποκλειόμενα εξαρχής από αυτή τη διέξοδο συμμετοχής. Το ποσοστό αυτό είναι διπλάσιο του ευρωπαϊκού μ.ό., παρότι σημαντικά μειωμένο από το αντίστοιχο που καταγράφηκε στην Ελλάδα το 2001, στον πρώτο γύρο του ESS (ΕΚΚΕ/ESS, 2009).

25. P. Mair, *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*, Verso, London 2013.

26. Περισσότερα για την αποχή και τη δική μου αντίληψη για το θέμα, βλ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π. Ας σημειωθεί ότι, ήδη από το 2006, υπάρχουν έγκυρα στοιχεία που αποτυπώνουν τη σαφώς μεγαλύτερη *αποδοχή της αποχής* ως πολιτικής στάσης από τους/ις νέους/-ες σε σχέση με μεγαλύτερους/-ες.

27. Η ερώτηση ήταν ως εξής: «Παρακαλώ πείτε μου αν έχετε κάνει κάτι από τα παρακάτω τον τελευταίο χρόνο ή και παλαιότερα:» Στα «παρακάτω» περιλαμβάνονται (μεταξύ άλλων): «Συμμετοχή στις λαϊκές συνελεύσεις στην πλατεία Συντάγματος ή σε γειτονιές», και «Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων στην πλατεία Συντάγματος».

λώνουν ότι συμμετείχαν νέοι/-ες 18-24 ετών σε λαϊκές συγκεντρώσεις στο Σύνταγμα ή σε γειτονίες, και κατά 50% έναντι 41,2% σε συγκεντρώσεις «αγανακτισμένων».²⁸ Τα ποσοστά είναι εξαιρετικά υψηλά. Ενώ, συνεπώς, το 2011 καταγράφεται ήδη στους/ις νέους/-ες μια τάση πολυποίκιλης και πολύμορφης (επιθυμίας και έμπρακτης) συμμετοχής, με σχεδόν όλες τις μορφές δράσης να διαπλέκονται μεταξύ τους²⁹ και τη δυναμική παρέμβαση να καταγράφει πολύ υψηλά ποσοστά (ακόμη και εάν πρόκειται για περιστασιακή συμμετοχή), οι εκλογές του 2012 θα ολοκληρώσουν την εικόνα της επανάκαμψης των νέων στην πολιτική διαδικασία, καθώς και της διαπλοκής και του πολυποίκιλου των διόδων συμμετοχής τους. Διότι αν αναμφίβολα οι πλατείες και οι λαϊκές συνελεύσεις συνέβαλαν στη εκλογική άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ, είναι γιατί η, μέχρι τότε αδιαμεσολάβητη, πολιτική παρέμβαση των νέων δεν έληξε με αυτήν. Αντίθετα, σε μεγάλο βαθμό προστέθηκε η αποδοχή, από την πλευρά τους, *και* της θεσμοθετημένης πολιτικής παρέμβασης, καθώς και η σταδιακή στροφή τους προς την Αριστερά και (ενδεχομένως προς) το δικό της όραμα κοινωνίας, στροφή την οποία και θεσμοποίησαν με την ψήφο τους.

Παράλληλα, φαίνεται ότι δεν έχει λήξει ούτε η υπόθεση του φεμινισμού. Τα αιτήματα για το φύλο συγκροτούν πάντα σημαντικό δημοκρατικό διακύβευμα όσο είναι έκδηλη και νομιμοποιημένη η έμφυλη ανισότητα, κάτι που φαίνεται πρωτίστως στη γλώσσα, η οποία προβάλλει ακόμη βίαια σεξιστική και ανίκανη να αναδείξει αλλαγές που συντελούνται στην κοινωνική συμβίωση. Κι αυτό, παρότι συχνά νέες γυναίκες θεωρούν ότι η έμφυλη ανισότητα τις αφορά λιγότερο, απ' ό,τι μεσήλικες, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.³⁰ Εάν δε η οπτική του φύλου μοιάζει να είναι

28. Ας σημειωθεί εδώ ότι, με βάση στοιχεία του 5^{ου} γύρου του ESS, που προφανώς δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα με τα παραπάνω, φαίνεται ότι το 2011 το 10% του συνολικού ελληνικού δείγματος δηλώνει ότι συμμετείχε σε διαδηλώσεις τον τελευταίο χρόνο, έναντι του μ.ό των χωρών που συγκροτούν το δείγμα του ESS, που ανέρχεται στο 5,8%. Μόνο η Γαλλία και η Ισπανία εμφανίζουν μεγαλύτερο ποσοστό από την Ελλάδα.

29. Μ. Κακεπάκη, «'Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου': έμφυλες διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 41, 2013, σ. 35-59.

30. Με το θέμα ασχολούμαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Αλλαγές στις πολιτικές αντιλήψεις των νέων γυναικών στο τέλος του 20ού αιώνα», στο Καραμανωλά-

κατά κανόνα απύσασα από τις διεκδικήσεις και από τα γεγονότα διαμαρτυρίας που σημειώνονται με αφορμή την κρίση σε πολλές χώρες, ωστόσο, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι νέες γυναίκες είναι όλο και περισσότερο ορατές, παρούσες σε τέτοιες εκδηλώσεις, ακόμη και σε κοινωνίες με πιο παραδοσιακό σύστημα έμφυλων σχέσεων, όπως η Ελλάδα. Και αυτό, από μόνο του, είναι ίσως ισχυρότατη ένδειξη έμφυλης διεκδίκησης. Όπως είναι ενδεχομένως και τα σταθερά υψηλότερα ποσοστά του ΣΥΡΙΖΑ στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, αφού το κόμμα αυτό, φαινομενικά τουλάχιστον, μοιάζει να απευθύνεται στις γυναίκες περισσότερο από άλλα.

Εξάλλου, αν γενικά οι νέες υστερούν στις καθιερωμένες μορφές πολιτικής συμμετοχής, η έρευνα του ΕΚΚΕ του 2012 για την κρίση, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, καταγράφει, πράγματι, μια εικόνα υψηλής συμμετοχικότητας των νέων γυναικών (στην Αθήνα), σε όλες τις νέες διόδους πολιτικής συμμετοχής και τις εναλλακτικές μορφές κινητοποίησης, σε ποσοστά αντίστοιχα των νέων ανδρών.³¹ Συγχρόνως, οι νέες 15-29 ετών αιτιολογούν μαζικότερα από τους νέους άνδρες (25%, έναντι 18,6%) τη συμμετοχή τους στα γεγονότα διαμαρτυρίας με βάση το ότι η συμμετοχή αυτή είναι «ένας τρόπος να ακουστεί η φωνή μου»,³² διατυπώνοντας έτσι μεγαλύτερη ανάγκη υποκειμενικής πολιτικής έκφρασης και επικοινωνίας. Αντίστοιχα, υπερέχουν και σε άλλη μία από τις οκτώ κατηγορίες στις οποίες κωδικογραφούνται οι απαντήσεις που αφορούν στη σχετική αιτιολόγηση: στην επιθυμία συνάντησης με άλλους «που μοιράζονται τις ανησυχίες μου». Αιτιολογήσεις στις οποίες υφέρει μια συγκεκριμένη κριτική προς το υπάρχον πολιτικό σύστημα και ένα (εμβρυώδες έστω) αίτημα συμμετοχικής δημοκρατίας, αλλά και συντροφικότητας.

Ας σημειωθεί δε ότι η πιο αριστερόστροφη ψήφος των νέων γυναικών σε σχέση με των νέων ανδρών, που είχε επισημανθεί και στο παρελθόν όσον αφορά την ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980,³³ αποτυπώνεται και με βάση τα exit poll της Αθήνας,³⁴ με

κης, Β., Ολυμπίτου, Ε., Παπαθανασίου, Ι. (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία τον 20ό αιώνα*, ΑΣΚΙ/Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.

31. Μ. Κακεπάκη, «'Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου'...», *ό.π.*

32. Στο ίδιο, σ. 57.

33. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, *ό.π.*

34. Πρόκειται για στοιχεία από τα κοινά exit poll των συνεργαζόμενων εταιρειών για τις εκλογές του 2012 και του 2015. Η στατιστική επεξεργασία έγινε από τον Π.

σημείο αναφορά την ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ: θα δούμε παρακάτω (Πίνακας 6) να υπερψηφίζει το κόμμα αυτό στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 το 28,3% των ανδρών 18-24 ετών, έναντι του 34,8% των γυναικών ίδιας ηλικίας. Στις δε εκλογές Ιουνίου του 2012, το 20,5% των ανδρών 18-24 ετών στην Αθήνα ψήφισαν υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, έναντι 45,4% των νέων γυναικών,³⁵ και τον Μάιο του 2012, 17,5% έναντι 26,3%. Αλλά βέβαια, ο ΣΥΡΙΖΑ υπήρξε σταθερά «γυναικείο» κόμμα, όπως και η ΝΔ (χωρίς όμως να παρατηρούνται έμφυλες διαφοροποιήσεις στους/ις νέους/-ες τον Ιανουάριο του 2015), αλλά και το νεότευκτο Ποτάμι. Το τελευταίο μάλιστα εντονότερα, με υπερψήφιση κατά 3,5% από τους πολύ νέους άνδρες έναντι 15% από τις πολύ νέες γυναίκες στην Αθήνα. Αντίστροφα, η πρωταρχικά «ανδρική» Χρυσή Αυγή επιτυγχάνει τον Ιανουάριο του 2015, 11,6% στους άνδρες 18-24 ετών και 7,4% στις αντίστοιχες γυναίκες. Τον δε Σεπτέμβριο, όπως θα δούμε παρακάτω, τα σχετικά ποσοστά αυξάνονται ελαφρώς στους νέους άνδρες για να φτάσουν στο 14,7%, ενώ στις γυναίκες παραμένουν σταθερά (7,3%).

Συνολικά δε όσον αφορά την ψήφο σε συνδυασμό με την (χαμηλή) αίσθηση «κομματικής εγγύτητας» των νέων, θα πρέπει να πούμε ότι στις παρούσες συνθήκες αυτή επιτελεί μια πολύ σημαντική, ακόμη και κρίσιμη λειτουργία: γνωρίζουμε ότι οι νεότεροι/-ες ψηφοφόροι, περισσότερο αποστασιοποιημένοι/-ες και με χαμηλότερο συναισθηματικό σύνδεσμο προς συγκεκριμένο κόμμα, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το τελικό αποτέλεσμα, όσο προχωρούμε στις εκλογές από το 2000 και μετά. Διότι, όπως παρατηρεί ο Ηλίας Νικολακόπουλος, αν συστηματικά τα 2/3 των ψηφοφόρων δηλώνουν στα exit-rolls ότι ψήφισαν το κόμμα που «ψηφίζουν πάντα», το 1/3 που απομένει, ιδιαίτερα «νεότεροι ψηφοφόροι και τα πιο μορφωμένα κοινωνικά στρώματα», ανάλογα με την κατεύθυνση προς την οποία κάθε φορά κινούνται, συγκροτούν το κομμάτι εκείνο των ψηφοφόρων που «καθορίζει και την έκβαση των εκλογών».³⁶

Κουστένη, τον οποίο και θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμότατα εδώ, για την πολύ ευγενική συνδρομή του.

35. Το συγκεκριμένο ποσοστό μοιάζει υπερβολικό. Ελέγχθηκε πολλαπλά για την ορθότητά του, ωστόσο ο μικρός απόλυτος αριθμός επιβάλλει επιφυλάξεις, παρότι σίγουρα καταγράφει την τάση.

36. Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές και ψηφοφόροι, 1974-2004: Παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα», στο Featherstone, Κ. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2007.

4. ΔΙΟΔΟΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ

Είναι φανερό ότι υπάρχει αυξημένη ζήτηση διόδων συμμετοχής πέρα από τις καθιερωμένες την περίοδο της κρίσης, κάτι που δείχνει ότι οι νέοι/-ες προβαίνουν πλέον στη θεμελιώδη διάκριση της απαξίωσης του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος, από την απαξίωση της πολιτικής γενικά, που συνήθως γεννά πολιτική αδιαφορία: γνωρίζουμε βέβαια ότι σε πολλές «δυτικές» κοινωνίες, ήδη από τη δεκαετία του 1970, παράλληλα με τη μείωση της κλασικής πολιτικής συμμετοχής σημειώνεται στην πράξη αυξημένη ζήτηση νέων διεξόδων συμμετοχής. Κι αυτό, ιδιαίτερα για νέους/-ες σε ηλικία πολίτες, υψηλού μορφωτικού επιπέδου, φορείς μεταύλιστικού συστήματος αξιών, οι οποίοι/-ες τοποθετούνται στο κέντρο και αριστερότερα στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς.³⁷ Αν η τάση αυτή σημειώνεται, προφανώς, ήδη στην Ελλάδα στην πολιτική κουλτούρα των νέων, και όχι μόνο, στη διάρκεια της κρίσης παρατηρείται με ένταση αυξημένη ζήτηση διόδων και ποικιλία στους τρόπους συμμετοχής, συμπεριλαμβανομένων και των δυναμικών και εξωθεσμικών, κάτι που πιστοποιήθηκε ιδιαίτερα το 2010-11. Ίσως οι ενδείξεις ουσιαστών αλλαγών στη συμμετοχικότητα να είχαν αρχίσει ελαφρώς νωρίτερα, αφότου η εκδήλωση της πολιτικής «δυσανεξίας» είχε γίνει έντονα αισθητή, το καλοκαίρι του 2007.³⁸ Η, ενδεχομένως, το πρώτο σοβαρό δείγμα να σημειώθηκε το Δεκέμβριο του 2008, οπότε υπήρξαν απρόσμενα συγκρουσιακά φαινόμενα με πρωταγωνιστές/-ριες νέους και νέες, ακόμη και εφήβους, και όχι μόνο από τους «συνήθεις ύποπτους». Όπως δε δείχνουν και τα εκλογικά δεδομένα του 2012 και του 2015, αλλά και οι πολυποίικιλες εκδηλώσεις γύρω από τις εκλογές, οι νέοι και οι νέες μαζικά αποδέχονται πλέον και έργω ότι, πέρα από τη μη θεσμοθετημένη πολιτική παρέμβαση, χωρίς κεντρική πολιτική και χωρίς προσωπική εμπλοκή *και* σε αυτή, τίποτα δεν γίνεται, τίποτα δεν αλλάζει. Κι αυτό, παρά την ελαφρώς αυξημένη αποχή που παραδοσιακά, τα τελευταία χρόνια, εμφανίζουν οι νεότεροι/-ες σε σχέση με τους/ις γηραιότερους/-ες, η οποία, ούτως ή άλλως, είναι κατά κανόνα «ενεργητική».³⁹ Συνεπώς, παρά τις όποιες περιπτώσεις απεχθούς πολιτικής

37. Η κλασική βιβλιογραφία για το θέμα περιλαμβάνει τις μελέτες των S. Barnes, M. Kaase, M., *Political action*, Sage, London, 1979 και M. Kaase, K. Newton (επιμ.), *Beliefs in government*, Oxford University Press, New York 1998.

38. Για το θέμα αυτό, βλ. Κιουπκόλης, ό.π. σ. 55, κ.έ.

39. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

έκφρασης πολιτισμικών χαρακτηριστικών που ελλοχεύουν στην ελληνική κοινωνία, τα οποία μοιάζει να αφορούν πρωτίστως νέους άνδρες (και είναι πλέον, μάλλον, σε στασιμότητα⁴⁰), μπορούμε να πούμε ότι γενικά «οι νέοι/-ες της κρίσης» και λόγω της κρίσης είναι όλο και πιο πολιτικοποιημένοι/-ες και ριζοσπάστες/-ριες, ή τουλάχιστον εκφράζονται ως τέτοιοι/-ες με βάση τα καθιερωμένα κριτήρια που διαθέτουμε. Με τις ενδείξεις για τις επιλογές τους να είναι όλο και πιο αισιόδοξες για την ελληνική πολιτική κουλτούρα όσον αφορά την κεντρική, δημοκρατική/συμμετοχική της διάσταση: διότι κάνουν θεμιτή την υπόθεση ότι καταγράφεται μια πολύμορφη «επιστροφή της νεολαίας» στην πολιτική, επιστροφή που περιλαμβάνει την ενεργό συμμετοχή τους σε πολλές και διαφορετικές διαδικασίες, μερικές από τις οποίες είναι πιο παραδοσιακές και (υποθέταμε) λιγότερο ελκυστικές γι' αυτούς/-ές, οι οποίες είναι όμως απαραίτητες ώστε η δημοκρατία να μην λειτουργεί μόνο κατ'επίφαση ή/και αποσπασματικά, δηλαδή μη δημοκρατικά.

Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει τη συμπληρωματική υπόθεση ότι, πλέον, τόσο αδιαμεσολάβητα όσο και μέσω των παραδοσιακών διόδων επιλέγουν όλο και μαζικότερα να εκφράζονται πολιτικά νέοι και νέες, καταγράφοντας τη σχετική προδιάθεση χωρίς την, ενδεχομένως αναμενόμενη προηγουμένως, διάζευξη μεταξύ των δύο αντιλήψεων περί συμμετοχής. Το τελευταίο είναι το απολύτως νέο στοιχείο, όσον αφορά την πολιτικότητα των νέων στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, και ειδικότερα στην Αθήνα της κρίσης, όπου, το γεγονός ότι αν επανέκαμψε η νεολαία στην πολιτική, αυτό έγινε πρώτα μέσω συμμετοχής σε γεγονότα διαμαρτυρίας, συνέβαλε αναμφίβολα στη ριζοσπαστικοποίησή της. Η στροφή στην ψήφο υπέρ της Αριστεράς αποτελεί τυπική απόδειξη για το παραπάνω, αλλά και ένδειξη της ενίσχυσης στην άσκηση της ιδιότητας του πολίτη «από δέσμευση»,⁴¹ που χαρακτηρίζει πλέον τους/ις νέους/-ες. Υποθέτουμε δε ότι η συμμετοχή στις κλασικές διαδικασίες του κοινοβουλευτισμού συντελέστηκε χωρίς η νεολαία να εγκαταλείψει την ετοιμότητα για αδιαμεσολάβητες παρεμβάσεις, και βεβαίως μετά από τις συγκλονιστικές ανακατατάξεις στο καθιερωμένο με-

40. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, με βάση τα στοιχεία από τα exit polls, η Χρυσή Αυγή παρουσιάζει υψηλότερο ποσοστό στους άνδρες 25-34 ετών από ό,τι στους 18-24, τόσο στην Αττική, όσο και στο σύνολο της Επικράτειας.

41. R.J. Dalton, ό.π.

ταπολιτευτικά πολιτικο-κομματικό σύστημα, στις οποίες συνέβαλε και η ίδια. Ανακατατάξεις τις οποίες κατέγραψε αρχικά ο «διπλός εκλογικός σεισμός» του 2012.⁴² Η επανάκαμψη αυτή όμως, ιδιαίτερα ως προς το σκέλος που αναφέρεται στην καθιερωμένη διαδικασία της πολιτικής των κομμάτων, μοιάζει ιδιαίτερα εύθραυστη και υπό όρους, όπως πιστοποιούν τα στοιχεία της χαμηλής κομματικής εγγύτητας που καταγράφονται στη νεολαία, τα οποία είναι ενδεικτικά της αδύναμης κομματικής ταύτισης των νέων.⁴³ Αλλά όχι μόνο των νέων. Με βάση στοιχεία του 5^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, μόνο η Ιρλανδία, η Ισπανία και η Σλοβενία εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά αίσθησης κομματικής εγγύτητας από την Ελλάδα, η οποία παρουσιάζει 31,6%, με μ.ό. στο 46,9%. Όπως φαίνεται, το εύρος της ύφεσης συσχετίζεται αρνητικά με το πόσοι/-ες ψηφοφόροι αισθάνονται συναισθηματικά «κοντά», ακόμη και με το κόμμα της εκλογικής επιλογής τους.

5. ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟΤΗΤΑ

Γενικότερα, οι διαγενεακές μεταβολές στην εκλογική συμπεριφορά, που αντανακλούν την κοινωνικοποιητική περίοδο της βασικής πολιτικής διαμόρφωσης διαφορετικών ηλικιακών κατηγοριών, θεωρούνται, όπως ήδη σημειώθηκε, από τους σημαντικότερους παράγοντες αλλαγής στα πολιτικά συστήματα. Από αυτή την άποψη αξίζει να επικεντρωθούμε στις «διπλές εκλογές του 2012», που ενέτειναν σε τέτοιο βαθμό προϋπάρχουσες τάσεις, αλλά κυρίως αμφισβήτησαν βεβαιότητες και σταθερές, ώστε να δικαιολογείται απόλυτα ο χαρακτηρισμός τους ως «εκλογικού σεισμού».⁴⁴ Οι εκλογές αυτές πρόβαλαν ως ένα από τα σημαντικότερα σημεία τομής το *ηλικιακό ρήγμα* που εμφανίστηκε στον ΣΥΡΙΖΑ υπέρ των νεότερων, στο οποίο και θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια. Θα πρέπει όμως αρχικά να υπενθυμίσουμε, όσον αφορά τις αλλαγές που πα-

42. Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014.

43. Ας σημειωθεί η διάκριση μεταξύ «κομματικής ταύτισης» και αίσθησης «κομματικής εγγύτητας», με δεδομένο ότι μετρώνται διαφορετικά και η πρώτη είναι, βέβαια, ισχυρότερη ως συναισθηματική πρόσδεση με ένα κόμμα, και ως εκ τούτου, τα ποσοστά θα ήταν ακόμη χαμηλότερα αν τη μετρούσαμε.

44. Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος, ό.π..

ρατηρήθηκαν στις εκλογές του 2012 με επίκεντρο την κατάρρευση του παραδοσιακού δικομματισμού, ότι το Μάιο το 60% των ψηφοφόρων μετέβαλαν την κομματική επιλογή τους από το 2009, ενώ το 19% των ψήφων πήγε υπέρ κόμματος που έμεινε εκτός Βουλής.⁴⁵ Στην ίδια εκλογική αναμέτρηση, στους/ις ψηφοφόρους που ψήφισαν για πρώτη φορά, κατά τεκμήριο νεαρής ηλικίας, ο ΣΥΡΙΖΑ προπορεύεται σε ψήφους με 16%, ενώ δεύτερο κόμμα αναδεικνύεται η Χρυσή Αυγή με 14%.⁴⁶

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η απόφαση του τι θα ψηφίσει κανείς μοιάζει να παίρνεται όλο και πιο κοντά στην κάλπη όσο μικρότερη είναι η ηλικία του/ης ψηφοφόρου,⁴⁷ κάτι που επιβεβαιώνει την υπόθεση που καταγράψαμε παραπάνω, αφού οι νεότεροι/-ες (18-24 ετών) χαρακτηρίζονται από χαμηλότερη αίσθηση κομματικής «εγγύτητας» από τους/ις μεγαλύτερους/-ες, με την παράμετρο αυτή να μεγαλώνει σταθερά με την ηλικία και βεβαίως να σχετίζεται άμεσα με το υψηλό ποσοστό των όψιμα αναποφασιστών. Συγχρόνως, η ελαφρώς μεγαλύτερη διάδοση της κομματικής εγγύτητας από το Μάιο στον Ιούνιο του 2012 (από 40,3% σε 45,7%), στους 18 με 24 ετών, εξακολουθεί να είναι η χαμηλότερη από όλες τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες,⁴⁸ παρότι βλέπουμε ότι (αναμενόμενη) αύξηση υπάρχει και σε αυτούς/-ές

Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο όσον αφορά την ψήφο ότι, αν υπάρχει διαγενεακό χάσμα στην ψήφο, όπως υποστηρίζεται στη σχετική βιβλιογραφία για τις εκλογές του 2012, αυτό συνήθως τεκμηριώνεται με στοιχεία που χωρίζουν το δείγμα είτε στα 54 (δηλαδή ψηφοφόροι από 18-54 ετών και ψηφοφόροι άνω των 55), είτε στα 44 (18-44 και 45 και άνω).⁴⁹ Πράγματι, οι νεότεροι/-ες ψηφοφόροι, με βάση τις παραπάνω τομές, ψήφισαν σαφώς μαζικότερα υπέρ της

45. Π. Κουστένης, «Αποδόμηση και αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων. Η κοινωνιολογική ανίχνευση του λεκανοπεδίου», στο Βούλγαρης, Γ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, ό.π., σ. 84-85.

46. Π. Σταθόπουλος, «Απορύθμιση του κομματικού συστήματος», στο Βούλγαρης, Γ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, ό.π., σ. 67.

47. Στο ίδιο, σ. 76.

48. Βλ. σχετικά στοιχεία στους πίνακες που παραθέτει ο Π. Σταθόπουλος, ό.π. 2014, σ. 76, με βάση στοιχεία από τα δύο exit polls που διεξάχθηκαν.

49. Για την πρώτη περίπτωση, βλ. Γ. Βούλγαρης, Η., Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 27, και για τη δεύτερη, Σταθόπουλος, ό.π. σ. 72. Η πρώτη κατάτμηση μοιάζει πιο πρόσφορη για τον Μάιο και η δεύτερη για τον Ιούνιο του 2012.

αλλαγής στο κομματικό τοπίο, που υλοποιήθηκε με τη σημαντική αύξηση της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, ενώ οι μεγαλύτεροι/-ες υπέρ παραδοσιακών κομμάτων, και κυρίως υπέρ της ΝΔ. Αλλά η τομή αυτή, που δείχνει συγκριτικά τάσεις νεότερων και γηραιότερων, δεν μας λέει πολλά για την εκλογική συμπεριφορά της νεολαίας *per se*. Είναι πολύ πιο ενδιαφέρουσα μια αναλυτική απομόνωση της νεολαίας (18-34 ετών), και ακόμη καλύτερα, στη συνέχεια, κατάτμησή της (18-24, 25-34), ώστε να δούμε όχι τους/ις νεότερους/-ες απλώς, αλλά τους/ις νέους/-ες. Αρχικά αν κάνουμε μια κατάτμηση σε τρεις χοντρικές κατηγορίες βλέπουμε το εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ψήφος υπέρ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ, Μάιος και Ιούνιος 2012 και Ιανουάριος 2015 (Αττική)

2012 Μ	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ	2012 ΙΟΥ	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ	2015 ΙΑΝ	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ
18-34	6,6%	21,7%	18-34	16,4%	32,2%	18-34	26,2%	33,2%
35-54	9,8%	23,0%	35-54	25,6%	36,7%	35-54	22,9%	39,5%
55+	22,0%	18,3%	55+	36,3%	21,6%	55+	30,5%	35,7%
ΣΥΝΟΛΟ	13,2%	21,0%	ΣΥΝΟΛΟ	26,5%	30,8%	ΣΥΝΟΛΟ	26,0%	36,9%

Κοινό exit poll συνεργαζόμενων εταιρειών. Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης.

Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε ότι στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις, Μαΐου 2012, Ιουνίου 2012 και Ιανουαρίου 2015, πάντα η μεσαία κατηγορία, 35-54 ετών, είναι αυτή που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Αντίστοιχα, 23% (με μ.ό. 21%), 36,7%, (με μ.ό. 30,8% και 39,5% (με μ.ό. 36,9%)). Όσο για τους/ις νέους/-ες (18-34 ετών), αυτοί/-ες υπερψηφίζουν τον ΣΥΡΙΖΑ κατά 21,7%, 32,2% και 33,2%. Οι μεσήλικες είναι, συνεπώς, αυτοί/-ές που έδωσαν την νίκη στον ΣΥΡΙΖΑ στην Αθήνα (Αττική) και όχι οι νέοι/-ες, που τον Ιανουάριο του 2015 υπερψήφισαν το κόμμα αυτό σε μικρότερο ποσοστό από τον μ.ό. (ακόμη μικρότερο στην κατηγορία των 18-24 ετών), και μάλιστα με αξιοσημείωτες διαφορές ως προς το φύλο. Αντίστοιχα, και στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις η ΝΔ πήρε το μεγαλύτερο ποσοστό της στους/ις γηραιότερους/-ες. Θα πρέπει όμως εδώ να προσθέσουμε ότι η κατάτμηση αυτή, σε τρεις κατηγορίες ηλικιών, δεν είναι η καλύτερη, διότι μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι δεν σέβεται

τα όρια των πολιτικών γενεών.⁵⁰ Όσο για την εκλογική αποχή, η χαμηλότερη αίσθηση κομματικής εγγύτητας των νέων και η άρνηση αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς που είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στους/ις γηραιότερους/-ες, προϊδεάζουν και για σχετικά αυξημένη αποχή της νεολαίας στις εκλογές αυτές. Αλλά σχετικά αυξημένη, και σίγουρα πολύ μικρότερη από το ποσοστό που αφήνουν να εννοηθεί τα επίσημα στοιχεία.⁵¹

Αν επικεντρωθούμε στην ψήφο της νεολαίας και κοιτάξουμε τους/ις νέους/-ες χωρισμένους/-ες στα 18-24 και στα 25-34, με σημείο αναφοράς τις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015, παρατηρούνται ότι, στο εσωτερικό της ηλικιακής κατηγορίας των νέων, είναι οι λιγότερο νέοι/-ες (25-34) αυτοί/-ές που υπερψηφίζουν μαζικότερα τον ΣΥΡΙΖΑ, ιδιαίτερα στους άνδρες. Δεν είναι συνεπώς οι νεότεροι/-ες μεταξύ των νέων προνομακή εκλογική πελατεία του ΣΥΡΙΖΑ. Αντίθετα, βλέπουμε ότι και τον Ιανουάριο του 2015, αν εξαιρέσουμε τις γυναίκες τρίτης ηλικίας, η νεότερη κατηγορία ηλικιών είναι η χαμηλότερη όλων, ως προς τα ποσοστά υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Ας σημειωθεί όμως ότι αυτό ισχύει με βάση τα αποτελέσματα από το exit poll στην Αττική. Τα αντίστοιχα για την Επικράτεια εμφανίζονται ελαφρώς αυξημένα στους/ις 18-24 ετών έναντι των 25-34, με τους τελευταίους να παρουσιάζουν έτσι γενικώς τα χαμηλότερα ποσοστά.

Γενικότερα, έχουν λειανθεί οι ηλικιακές διαφορές που παρατηρήθηκαν το 2012 στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, με τα υψηλότερα ποσοστά να συγκεντρώνονται στη μέση ηλικία (35-54), ενώ στη ΝΔ στους/ις 55+. Αλλά και πάλι πρέπει να πούμε ότι αυτή η κατάτμηση, ενδεικτική ίσως, δεν είναι η καλύτερη για την ανάλυση με επίκεντρο μια προβληματική περί πολιτικών γενεών. Από άλλη σκοπιά, είναι ενδιαφέρον ότι στους/ις άνω των 65 η ΝΔ επιτυγχάνει το μεγαλύτερο ποσοστό της (36,8%) τον Ιανουάριο του 2015, ενώ στην ίδια ηλικιακή κατηγορία ο ΣΥΡΙΖΑ έχει το δικό του μικρότερο (30%). Βλέπουμε, επίσης, ότι σε όλες σχεδόν τις ηλικιακές κατηγορίες οι γυναίκες υπερψηφίζουν μαζικότερα τον ΣΥΡΙΖΑ έναντι των ανδρών, με τις 18-24 ετών να έχουν μάλιστα προβάδισμα 6,5 μονάδες. Αλλά είναι οι γυναίκες 45-54 αυτές στις οποίες η υπερψήφιση του ΣΥΡΙΖΑ είναι η μεγαλύτερη, με 44,7%. Πράγματι, είναι αξιοσημείωτο το ότι μία στις τρεις νέες γυναίκες υπερψηφίζει το συγκεκριμέ-

50. Βλ. για το θέμα, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

51. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 20.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6:
*Η ψήφος στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 ανάλογα
 με την ηλικία % (Αττική)*

2015	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ	ΠΑΣΟΚ	ΑΝΕΛ	ΧΡ, ΑΥΓΗ	ΚΚΕ	ΠΟΤΑΜΙ	ΛΟΙΠΟΙ
Άνδρες 18-24	20,10	28,30	2,10	9,50	11,60	1,80	3,50	23,30
Άνδρες 25-34	27,30	32,20	1,50	3,40	11,70	4,40	6,20	13,30
Άνδρες 35-44	22,10	36,80	1,90	7,10	9,10	7,40	7,30	8,50
Άνδρες 45-54	19,90	39,00	6,30	5,30	9,70	7,90	4,30	7,50
Άνδρες 55-64	24,60	40,70	3,60	7,40	4,00	7,30	4,20	8,30
Άνδρες 65+	35,40	28,90	7,80	4,00	5,80	8,80	1,40	8,00
Γυναίκες 18-24	21,20	34,80	0,00	3,70	7,40	9,70	15,00	8,20
Γυναίκες 25-34	29,40	35,10	3,50	0,00	5,50	4,20	9,40	12,90
Γυναίκες 35-44	25,20	37,30	1,00	6,00	7,00	4,50	11,90	7,10
Γυναίκες 45-54	23,80	44,70	2,10	4,80	4,10	6,70	7,90	5,80
Γυναίκες 55-64	27,10	39,30	2,30	6,10	4,30	8,40	8,30	4,30
Γυναίκες 65+	38,70	31,60	9,00	5,10	1,30	7,60	2,80	3,90
Άνδρες	24,80	35,50	4,00	5,80	8,40	6,80	4,80	9,90
Γυναίκες	27,10	38,20	2,70	4,40	5,00	6,30	9,20	7,10
18-24	20,70	31,90	0,90	6,30	9,20	6,20	9,90	14,80
25-34	28,40	33,70	2,50	1,70	8,50	4,30	7,80	13,10
35-44	23,80	37,10	1,30	6,50	7,90	5,70	9,90	7,70
45-54	21,90	42,00	4,10	5,00	6,80	7,20	6,20	6,60
55-64	25,80	40,00	2,90	6,80	4,10	7,80	6,20	6,40
65+	36,80	30,00	8,30	4,50	3,80	8,30	2,00	6,20
18-34	26,20	33,20	2,10	3,00	8,70	4,80	8,40	13,60
35-54	22,90	39,50	2,70	5,80	7,30	6,50	8,10	7,20
55+	30,50	35,70	5,20	5,80	4,00	8,00	4,40	6,30
ΣΥΝΟΛΟ	26,00	36,90	3,30	5,10	6,70	6,50	7,10	8,50

Κοινό exit poll συνεργαζόμενων εταιρειών, Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης,

νο κόμμα, και μάλιστα το ποσοστό αυξάνεται με την ηλικία για να ξεπεράσει το 44% στην ύστερη μέση ηλικία και να καταλήξει στην τρίτη ηλικία στο 31,6%, έναντι 28,9% για τους άνδρες.⁵² Αντίστοιχη

52. Ο άλλος πόλος της Αριστεράς, το ΚΚΕ, επιλέγεται σε αντίστοιχο ποσοστό

εικόνα υπάρχει και στη ΝΔ, αλλά οι διαφορές στο φύλο της ψήφου υπέρ των γυναικών είναι μικρότερες, η δε μαζικότερη ηλικιακή κατηγορία υπερψήφησης της ΝΔ είναι οι γυναίκες 65+ με 38,7%. Αλλά αξίζει να προσθέσουμε ότι, στις εκλογές αυτές, του Ιανουαρίου 2015, γύρω στους μισούς νέους άνδρες και το 60% των νέων γυναικών αποφάσισαν στην Επικράτεια τι θα ψηφίσουν την ημέρα των εκλογών ή την τελευταία εβδομάδα, με βάση τις δηλώσεις τους στο exit poll. Οι συνδηλώσεις αυτής της διάθεσης μπορεί να είναι πολλές, ωστόσο σίγουρα καταγράφουν τη χαμηλή κομματική ταύτιση των νέων.

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι νεότεροι/-ες (18-24 ετών) συγκροτούν τη μαζικότερη κατηγορία όσον αφορά την άρνηση τοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, κάτι που εναρμονίζεται με στοιχεία που αναμένουμε και, παραδοσιακά, εντοπίζουμε τις τελευταίες δεκαετίες, συγχρόνως, με βάση τα στοιχεία των exit polls του Μαΐου 2012, για πρώτη φορά μετά από χρόνια, οι νεότεροι/-ες δηλώνουν ελαφρώς μαζικότερα αριστερή ταυτότητα από τον μ.ό. (που είναι 17,1%), αλλά και σε σχέση με τους λίγο μεγαλύτερους/-ες τους, και αυτό μέχρι και την κατηγορία των 35-44 ετών: οι 18-24 ετών δηλώνουν αριστερού/-ές κατά 18,5% με 17,6% για τους 25-34 ετών και 15,5% για τους 35-44, οπότε και το ποσοστό αυξάνει στο 21,2% στους 45-54 ετών για να μειωθεί στη συνέχεια.⁵³ Σίγουρα κάτι αλλάζει με την κρίση, ήδη από το 2012, αν όχι νωρίτερα, όσον αφορά την ιδεολογική ταυτότητα των νέων, και θα αποκτήσει όπως φαίνεται υπολογίσιμη υπόσταση με τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015.

Όσον αφορά την επίδραση της ταξικής θέσης στην εκλογική επιλογή των νέων είναι δύσκολη η εξαγωγή συμπερασμάτων λόγω του μικρού απόλυτου αριθμού του δείγματος στα πρόσφατα exit polls. Μπορούμε ωστόσο να πούμε πως, αν το 2007 η νεολαία από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα (με βάση μια αδρή γεωγραφική κατάτμηση του τόπου κατοικίας με σημείο αναφοράς τις

από γυναίκες και άνδρες, γενικά, αλλά κερδίζει το μεγαλύτερο ποσοστό στους/ις 65+, ενώ παρουσιάζει απρόσμενη εικόνα ως προς το φύλο (που δημιουργεί ερωτηματικά σε σχέση με την εγκυρότητα των ποσοστών όταν πρόκειται περί μικρών απόλυτων αριθμών), με εκτίναξη του ποσοστού νέων γυναικών που φαίνεται να το υπερψηφίζουν στο 9,7%, έναντι μόλις 1,8% για τους νέους άνδρες.

53. Π. Σταθόπουλος, «Απορύθμιση ...», ό.π. σ. 79.

αντικειμενικές αξίες των ακινήτων) ψήφισε υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ σε ελαφρώς χαμηλότερο ποσοστό από το σύνολο των κατοίκων των σχετικών περιοχών,⁵⁴ αντίθετα, τόσο τον Ιούνιο του 2012, όσο και στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015, νέες και νέοι από τα βόρεια προάστια, το ανατολικό τμήμα του Δήμου Αθηναίων και την παραλιακή ζώνη, ψηφίζουν υπέρ του, σαφώς μαζικότερα από τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες της ίδιας περιοχής.⁵⁵ Κάτι που αποτελεί ένδειξη που επιβεβαιώνει την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα υπόθεση περί *αυξημένης ριζοσπαστικοποίησης των νέων από υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα*. Στη δυτική πλευρά της πόλης, η ηλικιακή κατανομή της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ εμφανίζει στις εκλογές του Ιουνίου του 2012 και του Ιανουαρίου του 2015 μικρότερες διακυμάνσεις.

Όσο για το δημοψήφισμα, φαίνεται ότι η συμμετοχή των νέων στο «όχι» ήταν εξαιρετικά μεγάλη, γύρω στο 80% για τους 18-24 ετών και 70% στους 25-34. Υψηλότατα ποσοστά, που συνέβαλαν καθοριστικά στο συνολικό ποσοστό, που πλησίασε το 62%, ποσοστά που συνδέονται και με το ότι οι νέοι/-ες, που έχουν ήδη έρθει σε επαφή μαζικά με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες (λαϊκές συνελεύσεις, «αγανακτισμένοι», κ.ά.) ή, τουλάχιστον, ταυτίζονται με τη δυνατότητα αδιαμεσολάβητης δράσης που πλέον μοιάζει πιο εφικτή αλλά και πιο ελκυστική από παλιά, αισθάνθηκαν ότι η καθιερωμένη πολιτική διαδικασία, ίσως για πρώτη φορά, τους/ις λαμβάνει υπόψη. Κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε μια πολιτική διαδικασία στην οποία εντολοδόχοι και λογοδοτούντες εκπρόσωποι (όχι κυβερνήτες ή αντιπρόσωποι που δρουν ανεξέλεγκτα) ζητούν άμεσα τη γνώμη τους. Συνεπώς, ανεξάρτητα από τις πολυποίκιλες αντιδράσεις που ενδεχομένως καταγράφονται απέναντι στην προκήρυξη του δημοψηφίσματος, αυτή αποτιμήθηκε μαζικότερα θετικά από τους νέους και τις νέες, για τους/ις οποίους/-ες τόσο το αποτέλεσμα όσο και η λειτουργία πολιτικής κινητοποίησης που

54. Βλ. Π. Κουστένης, «ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο λεκανοπέδιο: δύο ξένοι στην ίδια πόλη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31, 2008, σσ. 100-118. Ο συγγραφέας αυτός χρησιμοποιεί, για τον υπολογισμό της ταξικής κατάταξης της ψήφου, γεωγραφικές αναφορές που βασίζονται στις αξίες γης. Βλ. Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας*, τόμος 1^{ος}: *Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ/Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος 2000, σ. 40 κ. επ..

55. Στοιχεία από το κοινό exit poll των συνεργαζόμενων εταιρειών. Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης.

πυροδότησε η προκήρυξη του έδειξαν ότι τέτοια πολιτική ελκύει τους/ις νέους/-ες, *τους/ις «αφορά»*. Περισσότερο και από τη συμμετοχή τους στις εκλογές, το δημοψήφισμα λειτούργησε εντονότατα κοινωνικοποιητικά για τους/ις πολύ νέους/-ες ψηφοφόρους και αποτέλεσε κομβικό σημείο για το κάλεσμά τους στην πολιτική, και την παγίωση για άλλους/-ες της «επιστροφής» τους.

Είναι ενδιαφέρον να προσθέσουμε στα παραπάνω ότι τη στιγμή της ολοκλήρωσης της παρούσας διερεύνησης έγιναν οι εκλογές Σεπτεμβρίου του 2015. Από τα πρώτα στοιχεία που έγιναν προσιτά φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται η υπόθεση περί επανάκαμψης των νέων στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, κυρίως με την εξαργύρωση από τον ΣΥΡΙΖΑ της πρόσκλησης προς του πολίτες να εκφραστούν στο δημοψήφισμα, που βιώθηκε απολύτως θετικά από τη νέα γενιά, όπως ελέχθη παραπάνω. Φαίνεται δε ότι το μαζικότατο «όχι» των νέων με τη διαχείριση που του επιφυλάχθηκε δεν απογοήτευσε, ή τουλάχιστον δεν αποθάρρυνε, ούτε απομάκρυνε τους/ις νέους/-ες. Παρακάμπτοντας και πάλι το ζήτημα της αποχής, για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω (παρότι είναι σίγουρο ότι ήταν αισθητά αυξημένη σε σχέση με τον Ιανουάριο), πρέπει να σημειώσουμε ότι στις εκλογές αυτές δεν παρατηρήθηκε η σημαντική απόκλιση υπέρ των 35-54 ετών (39,5%) στην ψήφο για το ΣΥΡΙΖΑ, που είχε παρατηρηθεί τον Ιανουάριο, σε σύγκριση με τους 18-34 (33,2%) (βλ. Πίνακα 6, για τον Ιανουάριο 2015). Η σχετική τριβάθμη κατάτμηση έδωσε αντίθετα 38,3% και 35,6%, αντίστοιχα στην Αττική (με βάση στοιχεία από το κοινό exit poll). Μάλιστα, αν προβούμε σε λεπτότερη κατάτμηση, βλέπουμε ότι για πρώτη φορά οι πολύ νέοι/-ες (18-24 ετών) –λόγω κυρίως των πολύ νέων γυναικών– ξεπερνούν το 43% υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Φαίνεται δε ότι, για πρώτη φορά, πάνω από τις μισές νέες γυναίκες (18-24 ετών) ψήφισαν υπέρ του (54,2%). Αλλά το απολύτως καινούργιο στην ηλικιακή κατανομή της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ προκύπτει αβίαστα στον Πίνακα 7.

Είναι εντυπωσιακό το προβάδισμα της νεότερης κατηγορίας ηλικιών έναντι όλων των άλλων στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, στους άνδρες (με σκαμπανεβάσματα), αλλά πρωτίστως και μακράν, στις γυναίκες. Πράγματι, συνολικά στους/ις νέους/-ες, είναι η πρώτη φορά που παρατηρείται ότι η κατηγορία των 18-24 ετών επιλέγει μαζικότερα το προπορευόμενο κόμμα από όλες τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες, καταγράφοντας μια στροφή των νέων στην Αριστερά, που θυμίζει προηγούμενες δεκαετίες, δηλαδή, προηγούμενες

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Η ψήφος στις εκλογές Σεπτεμβρίου 2015
ανάλογα με την ηλικία % (Αττική)

2015-ΣΕΠΤ.	ΣΥΡΙΖΑ	ΝΔ	ΧΡ. ΑΥΓΗ	ΠΟΤΑΜΙ	ΚΚΕ	ΑΝΕΛ	ΠΑΣΟΚ	ΕΚ	ΛΟΙΠΟΙ
Άνδρες	31,6	27,4	9,4	4,8	7,2	4,9	3,9	3,6	7,3
Γυναίκες	39,1	27,0	4,1	4,1	5,6	5,3	4,1	3,5	7,1
18-24	43,3	15,4	11,0	2,4	5,9	5,8	3,0	5,2	7,9
25-34	35,6	16,5	10,6	2,6	5,7	5,8	6,7	4,8	11,7
35-44	35,0	25,6	6,4	3,6	5,4	6,1	3,5	4,0	10,4
45-54	36,2	27,9	6,7	2,4	6,5	5,0	4,9	4,2	6,2
55-64	37,1	29,9	5,2	6,6	7,0	5,5	1,8	1,9	5,0
65+	28,6	40,8	3,2	9,6	7,8	2,4	3,6	1,8	2,2
18-34	38,3	16,1	10,8	2,5	5,7	5,8	5,4	5,0	10,4
35-54	35,6	26,9	6,6	3,0	6,0	5,5	4,3	4,1	8,2
55+	33,2	35,0	4,3	8,0	7,4	4,1	2,6	1,8	3,7
Άνδρες 18-24	32,3	23,2	14,7	3,2	4,4	5,8	4,0	1,7	10,6
Άνδρες 25-34	31,1	13,7	16,3	2,8	6,1	5,7	10,7	4,1	9,5
Άνδρες 35-44	28,5	28,0	7,7	4,8	7,3	4,4	3,9	4,0	11,4
Άνδρες 45-54	32,7	27,6	9,1	1,5	6,4	6,6	3,8	6,5	6,0
Άνδρες 55-64	34,7	30,5	8,5	6,7	6,8	3,7	1,6	1,3	6,1
Άνδρες 65+	30,1	36,2	4,7	10,4	11,1	2,9	1,0	1,8	1,8
Γυναίκες 18-24	54,2	7,7	7,3	1,6	7,3	5,8	2,0	8,7	5,3
Γυναίκες 25-34	39,4	18,9	5,7	2,4	5,3	6,0	3,1	5,4	13,7
Γυναίκες 35-44	40,5	23,6	5,3	2,5	3,8	7,4	3,3	3,9	9,6
Γυναίκες 45-54	39,6	28,3	4,4	3,3	6,6	3,5	6,0	2,1	6,3
Γυναίκες 55-64	40,2	29,2	0,9	6,4	7,4	7,8	2,0	2,6	3,6
Γυναίκες 65+	27,2	45,4	1,8	8,7	4,4	1,9	6,1	1,7	2,7
Άνδρες 18-34	31,6	17,2	15,7	2,9	5,5	5,7	8,3	3,2	9,9
Άνδρες 35-54	30,8	27,8	8,5	3,0	6,8	5,6	3,8	5,4	8,4
Άνδρες 55+	32,7	33,0	6,8	8,3	8,7	3,4	1,3	1,5	4,3
Γυναίκες 18-34	44,5	15,1	6,3	2,2	6,0	5,9	2,7	6,5	10,8
Γυναίκες 35-54	40,0	26,0	4,8	2,9	5,2	5,4	4,7	3,0	7,9
Γυναίκες 55+	33,7	37,3	1,4	7,5	5,9	4,8	4,1	2,2	3,1
ΣΥΝΟΛΟ	35,4	27,2	6,7	4,5	6,4	5,1	4,0	3,6	7,2

Κοινό exit poll συνεργαζόμενων εταιρειών. Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης

γενιές νέων. Ως προς το τελευταίο, είναι ενδιαφέρον, παρενθετικά, να παρατηρήσουμε ότι η αριστερόστροφη κλίση ορισμένων από τις παλαιότερες γενιές γίνεται ακόμη/πάλι αισθητή στην καμπύλη ηλικιών της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, με σημείο αναφοράς την ψήφου των σημερινών μεσηλίτων («γενιά του Πολυτεχνείου»)⁵⁶. Ενώ δε η υπερψήφηση του ΣΥΡΙΖΑ, γενικά, δεν είναι μεγαλύτερη στην Αττική σε σύγκριση με την Επικράτεια, η ίδια καμπύλη συσχέτισης ηλικίας και ψήφου προς το κόμμα αυτό, με το υψηλότερο σημείο στη νεότερη κατηγορία ηλικιών που σημειώνεται στην Αττική, παρατηρείται αντίστοιχα και στο σύνολο της Επικράτειας. Και αυτό αποτελεί επίσης σημαντικό εύρημα για την επιστροφή της νεολαίας στην πολιτική, κυρίως για την απάντηση στο ερώτημα «ποιας νεολαίας;» Δεν υπάρχει πλέον ουσιαστική διαφορά μεταξύ Αθήνας και Επικράτειας, με την απόκτηση του προβαδίσματος του ΣΥΡΙΖΑ και στον αγροτικό χώρο στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015.

Παράλληλα, γενικά επιβεβαιώθηκε, για άλλη μια φορά, ο ΣΥΡΙΖΑ ως πρωταρχικά «γυναικείο» κόμμα, αφού 39,1% των γυναικών έναντι 31,6% των ανδρών το υπερψήφισαν στην Αττική, και αντίστοιχα στην Επικράτεια 39,7% έναντι 31,8%, με τη ΝΔ να εμφανίζει ποσοτική ισοτιμία ως προς το φύλο της ψήφου, στο 27% και 28% στην Αττική και την Επικράτεια αντίστοιχα. Αλλά αν είναι εντυπωσιακό το 54,2% των νέων γυναικών που υπερψηφίζουν ένα κόμμα της Αριστεράς στην Αττική, είναι ίσως ακόμη εντυπωσιακότερο ότι στο σύνολο της Επικράτειας το ποσοστό αυτό φτάνει στο 45,6%, ενώ συγχρόνως σε κανένα άλλο κόμμα οι γυναίκες αυτής της ηλικίας στην Αττική δεν έδωσαν διψήφιο ποσοστό (η ΝΔ έλαβε μόλις 7,7%). Οι γυναίκες και ειδικότερα οι νέες –όχι για πρώτη φορά αλλά εντονότερα τώρα– εμφανίζονται να τοποθετούνται αριστερότερα από τους άνδρες, με αποτέλεσμα, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ έχασε μέρος της εκλογικής του δύναμης το Σεπτέμβριο στους άνδρες (-3,2) κέρδισε στις γυναίκες (+1,9).⁵⁷ Η συζήτηση περί «χάσματος φύλου», που γεννάται αβίαστα από την υπερψήφηση του ΣΥΡΙΖΑ κατά σχεδόν 8 μονάδες από το γυναικείο εκλογικό σώμα το Σε-

56. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π. Προφανώς τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα προσφέρουν έναν τεράστιο πλούτο, όπως και αυτά του Ιανουαρίου 2015, που μένει αναξιοποίητος εδώ, αφού χρησιμοποιούνται μόνο όσα χρειάζονται για τη στήριξη του κεντρικού επιχειρήματος.

57. Βλ. Η. Νικολακόπουλος και Π. Κουστένης, *Τα Νέα*, 26-27 Σεπτεμβρίου 2015.

πτέμβριο του 2015, θα πρέπει να επικεντρωθεί στην εξεύρεση απάντησης στο γιατί της γυναικείας αριστερόστροφης απόκλισης στην Ελλάδα σήμερα, κάτι που εναρμονίζεται απόλυτα με το τι συμβαίνει διεθνώς στις «ανεπτυγμένες» χώρες.⁵⁸ Κι αυτό για μια σειρά από δομικούς και πολιτισμικούς λόγους που δεν μας εκπλήσσουν.⁵⁹ Ο συνδυασμό της έλξης που μπορεί να ασκεί στις γυναίκες ένα κόμμα που επιδιώκει συστηματικά (να φαίνεται ότι) απευθύνεται και σε αυτές, με τη μη αποδοχή, από την πλευρά των νέων γυναικών, της παραδοσιακής έμφυλης κοινωνικής ανισότητας, ενώ στην τελευταία αναπόφευκτα εμπεριέχονται και ταξικές αναφορές, αποτελούν λόγους που συγκεκριμενοποιούν περαιτέρω στην ελληνική πολιτική κουλτούρα το σχετικό «χάσμα» στη σημερινή συγκυρία. Βεβαίως υπάρχουν και άλλοι, επικοινωνιακοί, λόγοι που σχετίζονται με πρότυπα και επιλογές της συγκεκριμένης γενιάς των νέων, γυναικών και ανδρών.

Δίπλα στην εντυπωσιακή στήριξη του ΣΥΡΙΖΑ από τη νεολαία, πρέπει όμως να υπογραμμιστεί και η χαμηλή κομματική ταύτιση (μέσω της δήλωσης κομματικής εγγύτητας), και συνεπώς η υπό όρους στήριξη στον ΣΥΡΙΖΑ, που είναι φανερή και στο ότι το 1/3 όσων ψηφοφόρων αποφάσισαν τι θα ψηφίσουν την τελευταία εβδομάδα, ψήφισαν υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Τέλος, παρά τις παρατηρήσεις μας περί ριζοσπαστικοποίησης των νέων από μεσαία και υψηλά κοινωνικά στρώματα, στο πλαίσιο της γενικότερης ριζοσπαστικοποίησης της νεολαίας, φαίνεται, γενικότερα, ότι στο συνολικό εκλογικό σώμα εντάθηκε η κοινωνική πόλωση στο λεκανοπέδιο: για παράδειγμα, βλέπουμε στο Ίλιον και το Περιστέρι ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ της τάξης του 42% και υπέρ της ΝΔ της τάξης του 19%, ενώ στις Κηφισιά-Εκάλη-Ερυθραία, τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται στο 22% και 47%.⁶⁰ (Θα ήταν ενδιαφέρον να ξέραμε την ηλικιακή κατανομή των σχετικών ποσοστών, η οποία, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι θα εμπεριέχει εκπλήξεις. Αυτό όμως είναι αδύνατο

58. Βλ. σχετικά στοιχεία στο R. Inglehart, P. Norris, «The Developmental theory of the gender gap: Women's and men's voting behavior in global perspective», *International Political Science Review*, τόμ. 21, τχ. 4, 2000, σ. 441–463. Βλ. και τον σχολιασμό για το φαινόμενο των Η. Νικολακόπουλου και Π. Κουστένη, ό.π., με αφορμή τις εκλογές του Σεπτεμβρίου, 2015.

59. Βλ. και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π.

60. Με βάση υπολογισμούς του Η. Νικολακόπουλου από τα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα. Βλ. *Τα Νέα*, 22.9.2015.

να ελεγχθεί με βάση τα συγκεκριμένα στοιχεία.)

Βλέπουμε, τελικά, ότι η κοινωνικοποιητική επίδραση της κρίσης, οι ταξικές ανακατατάξεις και οπτικές τις οποίες δημιούργησε, σε συνδυασμό με την πολύμορφη συμμετοχικότητα που ενθάρρυνε, ευνοούν και ευνοούνται από πρόδηλα δημοκρατικές διαδικασίες. Κι αυτό είναι ένα νέο στοιχείο που καταγράφεται, όσον αφορά πρωτίστως τη νεολαία στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Στην τελευταία, είχαμε παλαιότερα παρατηρήσει, αντίθετα, άλλες συλλογιστικές και άλλες προϋποθέσεις για την εκδήλωση ενδιαφέροντος και πολιτικής συμμετοχής.⁶¹ Βέβαια, στην αύξηση της πολιτικής κινητοποίησης και της συμμετοχικότητας αυτής, συνέβαλε και το εθνικό στοιχείο, η αίσθηση της προσβεβλημένης εθνικής κυριαρχίας και της παραγκωνισμένης λαϊκής, που γενικότερα μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνδέονται στενά με την αυξημένη δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα και την απαξίωση των κεντρικών εκφραστών του. Δυσπιστία και απαξίωση που, όπως φαίνεται, φτάνουν στο ζενίθ το 2011, αφού σε μια δεκάβαθμη κλίμακα εμπιστοσύνης «προς τους πολιτικούς», οι μισοί/-ές πολίτες της χώρας τοποθετούνται στο μηδέν.⁶² Αλλά κι αυτή η δυσπιστία, όπως φαίνεται, αξιοποιήθηκε στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Πάντως απεδείχθη πως η πολιτική διαδικασία ξανακερδίζει και θα κρατήσει τη νεολαία μόνο όταν είναι, και φαίνεται, ουσιαστικά δημοκρατική. Μόνο όταν προωθεί μια δημοκρατική αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, ώστε οι πολίτες, και κατά μείζονα λόγο οι νέοι/-ες, να αισθάνονται πως αντιμετωπίζονται ως συμμετοχικοί/-ες και συνδιαμορφωτές/-ριες του μέλλοντος συνεχώς, καθημερινά, και όχι ως καταναλωτές/-ριες στην πολιτική αγορά αγαθών κάθε τέσσερα χρόνια.

6. ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Αν η μελέτη των νέων επιτρέπει σε μια κοινωνία να διαμορφώσει υποθέσεις για το μέλλον της, η κρίση και η διαχείριση που της επι-

61. Βλ. για παράδειγμα, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Ώψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75Α, 1990, σ. 18-57.

62. Βλ. στοιχεία του 5^{ου} γύρου του ESS (2011) όπου φαίνεται ότι με μ.ό. του συνολικού δείγματος στη θέση 0 στο 19,5%, ήδη πολύ υψηλό, στην Ελλάδα τοποθετείται το 48,9%.

φυλάχτηκε –με τη φτώχεια, την εξαθλίωση, τα τεράστια ποσοστά ανεργίας στη νεολαία, τα βάρβαρα πλήγματα στην ιδιότητα του πολίτη και τη δημοκρατία κ.ά.π.–, αποτελούν όπως μπορούσαμε να υποθέσουμε, αλλά και όπως βλέπουμε, ισχυρότατους (ανα)κοινωνικοποιητικούς παράγοντες, που επέδρασαν στην πολιτική φυσιογνωμία πρωτίστως των νεότερων. Με αυτή την έννοια, η κρίση όχι μόνο έχει συνέπειες πολύ ευρύτερες των οικονομικών, αλλά θα έχει και πολύ πιο μακροχρόνιες από αυτές, αν υποθέσουμε ότι η χειρότερη φάση της ύφεσης θα υποχωρήσει σε εύλογο χρονικό διάστημα. Τα πολιτισμικά φαινόμενα, οι στάσεις και οι αντιλήψεις έχουν πολύ μεγαλύτερες διάρκειες, όπως γνωρίζουμε, και οι ισχυρές κοινωνικοποιητικές εμπειρίες, σαν αυτές που γεννά η παρούσα κρίση, έχουν πολύ πιο μακροχρόνιες συνέπειες από την ύφεση καθαυτή, αφού διαμορφώνουν τις βασικές πολιτικές προδιαθέσεις των υποκειμένων.⁶³

Αν η κρίση έκδηλα ενέτεινε προϋπάρχουσες τάσεις στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ως προς πολλές παραμέτρους, φαίνεται ότι ως προς άλλες λειτουργεί ανασχετικά ή ακόμη και ανατρεπτικά. Ενώ δε η συγκυρία λειτουργεί ως καταλύτης για τα νέα αυτά στοιχεία, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι και οι συνέπειες των αλλαγών αυτών θα είναι συγκυριακές, αφού η κρίση έχει το ρόλο καθοριστικής διαμορφωτικής εμπειρίας. Είπαμε πριν ότι μειώνεται η πολιτική συμμετοχή όσο μειώνεται σε διάδοση η αντίληψη περί ιδιότητας του πολίτη από καθήκον, που χαρακτηρίζει παλαιότερες γενιές. Κάτι που ανατρέπεται στις σύγχρονες συνθήκες, όταν και εάν η νέα γενιά αναπτύξει μια αίσθηση «ιδιότητας του πολίτη από προσωπική δέσμευση» («engaged citizenship»). Οπότε στην περίπτωση αυτή οι φορείς της αντίληψης αυτής, πρωτίστως νέοι/-ες, πρωτοστατούν στις πολιτικές εξελίξεις.⁶⁴ Κάτι τέτοιο συνέβη στην ελληνική περίπτωση της κρίσης. Εμφανίζονται έτσι νέα πολιτισμικά δεδομένα, που αφενός διαλέγονται με πάγιες συνιστώσες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, και αφετέρου καταγράφουν σχηματικά δύο διαφορετικές αφηγήσεις για το πώς φτάσαμε ως εδώ και το τι συμβαίνει στην κρίση, αλλά κυρίως, σχετικά με το *σε τι προσβλέπουμε μετά από αυτή*. Διαμορφώνονται συνακό-

63. Για αναλυτική επεξεργασία του θέματος, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις ό.π.*, και *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

64. Για τη διάκριση αυτή, βλ. R. J. Dalton, ό.π., σ.76-98.

λουθα σημαντικά εμπειρικά, αλλά και κανονιστικά ερωτήματα που αφορούν την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και της δημοκρατίας στη χώρα αυτή.

Παράλληλα, προβάλλει και μια νέα όψη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας στην οποία κυριαρχεί μια *ρηγματώδης πόλωση* στην ιδεολογική ενατένιση της κοινωνικής συμβίωσης την οποία ανέδειξε, αλλά και ευνόησε η κρίση. Πόλωση μεταξύ όσων διακατέχονται από μια αντίληψη που στο πεδίο του δημόσιου λόγου δεν επικεντρώνεται πια στην «πρόοδο», η οποία αφορά όλους/-ες, αλλά στην οικονομική «ανάπτυξη», πίσω από την οποία μοιάζει πρωτίστως να προβάλλει η ικανοποίηση συγκεκριμένων ατομικών και κατηγοριακών συμφερόντων.⁶⁵ Κάτι που εναρμονίζεται με το ότι, στο πλαίσιο τη νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, ο αγώνας για το ατομικό όφελος ανάγεται στη μόνη στάση ζωής που νομιμοποιείται ως κοινωνικά αποδεκτή, αλλά και ως λογική: Ο «ορθολογισμός της ... ιδιοτελούς κερδοφορίας αναδεικνύεται ως μόνη γενικά αποδεκτή μορφή έλλογης δράσης», σημειώνει ο Τσουκαλάς.⁶⁶ Από την άλλη, ξέρουμε, με βάση πορίσματα ευρωπαϊκών ερευνών, όπως η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS/EKKE), ότι μεγάλο ποσοστό πολιτών εμφορείται από αντιλήψεις υπέρ της ισότητας και της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης και ότι υποστηρίζει τη λειτουργία ενός ανεπτυγμένου κράτους πρόνοιας προς όφελος όλων. Και μάλιστα οι αντιλήψεις αυτές στην Ελλάδα είναι πολύ πιο διαδεδομένες από αλλού. (Κάτι το οποίο γίνεται αντιληπτό, από συγκεκριμένη οπτική, ως απόδειξη της ύπαρξης τάσεων «ισοπεδωτικού εξισωτισμού» στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.) Τουλάχιστον δε τα πρώτα χρόνια της κρίσης, ήταν κυρίαρχος ένας λόγος σχετικά με το ότι όλα αυτά, περί αναδιανεμητικής παρέμβασης του κράτους μέσω παροχών, σωστά και καλά είναι, αλλά στην πράξη δεν γίνονται, είναι ανεδαφικά. Συντονισμένες και ποικίλων προελεύσεων αφηγήσεις υπογράμμιζαν ότι όλα τα παραπάνω επιβαρύνουν το κράτος, που έτσι γίνεται κοστοβόρο και δυσκίνητο, περιορίζουν την ελευθερία επιλογής, δημιουργούν τεμπέληδες, κ.λπ. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, η κοινωνική συμβίωση έγινε προσπάθεια να

65. Βλ. τη σχετική συλλογιστική του Κ. Τσουκαλά, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012.

66. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», συνέντευξη στη Μ. Πετρονάτη, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 134-135, Α΄ - Β΄ 2011, σ.13-36.

νομιμοποιηθεί πρωταρχικά ως ένας αγώνας στον οποίο «οι καλύτεροι, οι άριστοι» επιβραβεύονται, αφού ανταγωνιστούν μεταξύ τους και καταξιωθούν ως τέτοιοι. Κάτι που μπορεί να οδηγήσει στο συλλογισμό ότι, αφού κάποιои/-ες τα καταφέρνουν, αυτό σημαίνει ότι όσοι/-ες δεν τα καταφέρνουν, δεν το αξίζουν, αγνοώντας το αφετηριακό σημείο του ανταγωνισμού, δηλαδή την κοινωνική ανισότητα. Ιδεολογήματα των οποίων τη διάδοση ενίσχυσε η κρίση, ιδεολογήματα που καμία σχέση δεν έχουν με τη δημοκρατική συμβίωση, και τα οποία βεβαίως συνυπάρχουν με άλλα, που επικεντρώνονται στην κοινωνική δικαιοσύνη, με τα οποία βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση.

Η αντίθεση αυτή ενισχύθηκε στην κρίση, ενώ η ελληνική πολιτική κουλτούρα κατέδειξε τη *βαθιά πολιτική ουσία των πολιτισμικών τομών* που τη χαρακτηρίζουν. Τομές οι οποίες πηγαίνουν πολύ πέρα, πολύ βαθύτερα στο πεδίο της ιδεολογίας, είναι πιο τραυματικές λόγω της ιστορίας τους και πολύ λιγότερο μονοσήμαντες, από την τομή «παρωχημένη/εκσυγχρονιστική» πολιτική (υπο) κουλτούρα.⁶⁷ Παρότι οι παράγοντες διαμόρφωσης του σχετικού «δυϊσμού», μπορεί να διαφαίνονται σε πολλές επιμέρους πολιτισμικές εκφράσεις. Αλλά η επανάκαμψη των πολιτών στην πολιτική, ιδιαίτερα των νέων, πολυποίκιλη και ενίοτε αντιφατική, από μόνη της είναι βαρύνουσα για τη συνολική πολιτική κουλτούρα και εξορισμού θετική (στο βαθμό που σημείο αναφοράς αποτελεί μια δημοκρατική, συμμετοχική πολιτική κουλτούρα): διότι, ενώ το νέο είδος πολιτικής συμμετοχής που αναδύεται στην κρίση, ιδιαίτερα στην αρχή, έχει σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα ξεσπάσματος ή καταγγελίας χωρίς σαφές πολιτικό «διά ταύτα» –σε αρμονία με τη διαμορφωμένη πολιτική φυσιογνωμία των νέων– εντούτοις, σε αυτό συμπεριλαμβάνονται πάντα αιτήματα ηθικού και αξιακού επαναπροσδιορισμού. Ενώ η αντίληψη για τη βαρύτητα της συλλογικότητας και τη σημασία της από κοινού διαχείρισης του μέλλοντος όλων, στοιχεία προφανώς σημαντικά για μια δημοκρατική πολιτική κουλτούρα, μοιάζει να κερδίζουν συνεχώς έδαφος και να καταγράφουν ενδείξεις ουσιαστικής μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, που έτσι, όντως, «εκσυγχρονίζεται». Δηλαδή,

67. Βλ. το σχήμα του «πολιτισμικού δυϊσμού» που περιγράφει ο Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

πέρα και παρά τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαιρετικές τομές, που δεν απαλείφονται, η ελληνική πολιτική κουλτούρα προσαρμόζεται ώστε να μπορεί να δώσει απάντηση σε αιτήματα της εποχής, μεταξύ των οποίων ο σεβασμός και η εμπάθυνση της δημοκρατίας σε όλα τα πεδία (πρέπει να) είναι στην πρώτη θέση.

Όσον αφορά ειδικά τη νεολαία, στην κρίση εντείνεται η ανάσχεση της πολιτικής αδιαφορίας που ήδη, από το 2008 έμοιαζε να προσβάλλεται,⁶⁸ και μάλιστα με αποτέλεσμα να τεκμηριώνεται η υπόθεση περί επανάκαμψης των νέων στην πολιτική στην Αθήνα (και γενικότερα στην Ελλάδα) της κρίσης, με σαφή και επιταχυνόμενη αύξηση της διάδοσης μιας ριζοσπαστικής επιλογής. Προφανώς δεν πρόκειται για πάνδημη συνθήκη, αλλά για σαφή τάση επιστροφής των νέων στην πολιτική, τάση που δίνει και τον τόνο. Και αν η προϋπάρχουσα διάβρωση των σχέσεων των πολιτών με τα κόμματα μοιάζει να χειροτερεύει στην κρίση και για πολλά από αυτά προβάλλει ως απόλυτη διάρρηξη, νέες κομματικές ταυτίσεις αναφύονται, διαφορετικής υφής ίσως, και σίγουρα με άλλες αξιακές συνδηλώσεις. Με τους νέους και τις νέες πλέον να παρεμβαίνουν στην πολιτική διαδικασία, όχι μόνο διαψεύδοντας το πρότυπο της απολιτικής νεολαίας, αλλά εμπλεκόμενοι/-ες δυναμικά, τόσο μέσω νεωτερικών διόδων και αδιαμεσολάβητα, όσο πλέον και μέσω των παραδοσιακών πυλώνων της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, που είναι τα πολιτικά κόμματα, αλλά προφανώς αυτά που αμφισβητούν τον καθιερωμένο δικομματισμό της Μεταπολίτευσης. Επαναλαμβάνω ότι το φαινόμενο δεν είναι πάνδημο, και δεν θα μπορούσε να είναι. Ωστόσο συγκροτεί πλέον, μετά το Σεπτέμβριο του 2015, κάτι παραπάνω από απλώς δυναμική τάση στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ενώ κα-

68. Δεν αναφέρομαι εδώ σε δηλώσεις πολιτικού ενδιαφέροντος, αλλά στο πολιτικό ενδιαφέρον όπως μετράται με σημείο αναφοράς πρακτικές στις οποίες εμπλέκονται οι πολίτες. Όσον αφορά στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, και ιδιαίτερα στη δήλωση περί απουσίας του, αυτή εξακολουθεί, στους/ις νέου/-ες 15-29 ετών, να είναι πολύ σημαντική. Με βάση στοιχεία του ESS, του 5ου γύρου (2011), το ποσοστό των νέων που δηλώνουν «καθόλου» πολιτικό ενδιαφέρον φτάνει στο 44,3%. Αλλά γνωρίζουμε τον αμφίσημο χαρακτήρα των δηλώσεων πολιτικού ενδιαφέροντος και έλλειψής του (Βλ. Παντελίδου Μαλούτα, *Ελληνική πολιτική κουλτούρα*, ό.π.). Στις τελευταίες αναμφίβολα εμπεριέχεται πρωτίστως μια αρνητική διάθεση απέναντι στην καθιερωμένη πολιτική διαδικασία, ενώ καθόλου δεν προδικάζουν, αναγκαστικά, «πολιτική απάθεια».

ταδεικνύει και μια εντυπωσιακή ανεστραμμένη οικειοποίηση του συγκροτησιακού νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος «δεν υπάρχει άλλη λύση», προς όφελος των πολέμιών του: αν προσωρινά, όντως «δεν υπάρχει άλλη λύση» από τα μνημόνια, τότε τουλάχιστον ας τα διαχειριστούν αυτοί/-ές που θα το κάνουν πολεμώντας τα, μοιάζει να υποστηρίζουν μαζικά οι νέοι/-ες του «όχι» στις εκλογές του Σεπτεμβρίου.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Δεν μπορεί να τονιστεί αρκετά ότι οι πρώτες ενδείξεις της «επιστροφής των νέων στην πολιτική» – νέων που θεωρούνταν πολιτικά απαθείς, συντηρητικοί/-ές με ατομικιστική κοσμοαντίληψη που ωθούσε στην ιδιώτευση– σημειώθηκαν μέσω της «ξαφνικής» εισβολής τους στο πολιτικό προσκήνιο, αυθόρμητα, αδιαμεσολάβητα και δυναμικά, και μόνο μετά παρατηρήθηκε η διαφοροποίηση στη συμμετοχή τους στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, που λειτούργησε προς την κατεύθυνση της ανατροπής του καθιερωμένου πολιτικο-κομματικού συστήματος. Αναφερθήκαμε παραπάνω στο ηλικιακό ρήγμα, υπέρ των νεότερων γενεών, αλλά όχι της νεολαίας *per se*, στην απόρριψη του παραδοσιακού μεταπολιτευτικού δικομματισμού που σημειώθηκε στις εκλογές του 2012.⁶⁹ Το 2015, ιδιαίτερα μετά το Σεπτέμβριο, μπορούμε πλέον να μιλήσουμε για ένα ηλικιακό ρήγμα που αφορά τους/ις νέους/-ες καθ'αυτούς και καθ'αυτές, και μάλιστα τους/ις νεότερους/-ες μεταξύ τους. Οι πολύ νέες και οι πολύ νέοι, 18-24 ετών στην Αθήνα –αλλά όχι μόνο, και αυτό είναι ένα πρόσθετο νεωτερικό στοιχείο– για τους/ις οποίους/-ες γνωρίζουμε ότι είναι μαζικά παρόντες/ούσες, υστερώντας ελαφρώς ως προς τους λίγο μεγαλύτερους τους (25-34) μέχρι τον Ιανουάριο στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, πρωτοστατούν πλέον στην τάση αυτή, με τη διαφορά όχι μόνο να τείνει να εξαλειφθεί στην πορεία, αλλά και να αναστρέφεται. Ας σημειωθεί δε ότι οι σημερινοί/-ές νέοι και νέες 18-24 ετών, είναι οι έφηβοι/-ες του 2008, για τους/ις οποίους/-ες γνωρίζουμε ότι τα γεγονότα του Δεκέμβρη υπήρξαν συγκλονιστική κοινωνικοποιητική εμπειρία.⁷⁰ Η δε αυξα-

69. Βλ. Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος, ό.π.

70. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, κ.ά., *Διαστάσεις της πολιτικής κοινωνικοποίησης των εφήβων: Εμπειρίες από την Αττική τις τρεις τελευταίες δεκαετίες*, Τελική

νόμηση ριζοσπαστικοποίησή τους, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι θυμίζει και πάλι τάσεις της προ τριακονταετίας ελληνικής πολιτικής κουλτούρας,⁷¹ οπότε ίσχυε η συσχέτιση, *όσο νεότερος/-η είναι κάποιος/-α, τόσο πιο πιθανό είναι να είναι αριστερός/-ή*, τάση που είχε απολύτως ανατραπεί στην πορεία. Αν δούμε συνολικά την ψήφο στην Αριστερά, προκύπτει ότι, στην Αττική, πάνω από το 50% των νέων προβαίνει σε σχετική εκλογική επιλογή, με τις νέες μεταξύ τους να ξεπερνούν το 60%. Τα δε ποσοστά στην Επικράτεια δεν εμφανίζονται σημαντικά χαμηλότερα.

Θα πρέπει όμως στο πλαίσιο της παραπάνω συλλογιστικής, περί «επιστροφής των νέων» και ριζοσπαστικοποίησής τους, να κάνουμε δύο επισημάνσεις: Η πρώτη σχετίζεται με την ίδια την έννοια της «επιστροφής» των νέων στην πολιτική, η οποία χρειάζεται διευκρίνιση. Με μακρο-κοινωνιολογικούς όρους, στο πλαίσιο μιας ιστορίας της πολιτικότητας των νέων στην Ελλάδα, μπορούμε αναμφίβολα να σημειώσουμε αλλαγή στις πολιτικές πρακτικές των νέων από το 2010-11 ή και νωρίτερα, που ενδεχομένως θυμίζουν, από ορισμένη πλευρά, πρότυπα συμμετοχής της νεολαίας την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Και από αυτή την άποψη να πούμε ότι οι αποστασιοποιημένοι/-ες πολιτικά νέοι/-ες επανεμφανίζονται δυναμικά, «επιστρέφουν» ως φορείς πολιτικής δράσης. Αλλά για τους/ις ίδιους/-ες τους/ις νέους/-ες του σήμερα, η πολιτική τους πρακτική των τελευταίων ετών συνιστά πράγματι στροφή, αλλαγή στις στάσεις και τις προδιαθέσεις τους; Ή απλώς οι νέες συνθήκες ωθούν σε άλλη εφαρμογή, διαφορετικό τρόπο συγκεκριμενοποίησης στο πεδίο της συμπεριφοράς, της ίδιας κοσμοαντίληψης; Πρόκειται, δηλαδή, για ποσοτική αλλαγή στη συμμετοχή λόγω αλλαγής στη σχετική προδιάθεση, ή για επιμέρους ad hoc έκφραση, στο πλαίσιο ενός γενικά διαφορετικού τρόπου να είναι κάποιος/-α πολίτης, τον οποίο καταθέτουν, ήδη εδώ και χρόνια, νέοι και νέες; Το ερώτημα είναι θεμιτό, ιδιαίτερα στο βαθμό που υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις για το ότι πρόκειται για γενιά που ενδιαφέρεται πρωτίστως για αυτοέκφραση και για ατομική αυτονομία, η οποία όμως σε συν-

Έκθεση, Πρόγραμμα Καποδίστριας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2011, όπου ελέγχθηκε και το ότι το 2010, οι έφηβοι/-ες 12-15 ετών γνωρίζουν σε μεγάλο ποσοστό τα γεγονότα του Δεκεμβρίου 2008.

71. Χωρίς να ξεχνάμε και τη μαχητική και ριζοσπαστική παράδοση που έχει, γενικότερα, η νεολαία στην Ελλάδα.

θήκες νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας δεν συνοδεύεται αναγκαστικά από επιθυμία για κοινωνική δικαιοσύνη, όπως στην αμφισβητούσα νεολαία προηγούμενων γενεών, γενιά που εκφράζεται πολιτικά ποικιλοτρόπως όταν αισθανθεί ότι βάλλεται ατομικά, χωρίς η συμμετοχή στα κοινά να αποτελεί γι' αυτήν αυτονόητη στάση ζωής. Το ερώτημα είναι, συνεπώς, πολύ ουσιαστικό, και η απάντησή του είναι σημαντική ως προς τις συνέπειές της στο πεδίο της συνολικής πολιτικής κουλτούρας.

Η δεύτερη επισήμανση αναφέρεται στη «ριζοσπαστικοποίηση» των νέων, στην ουσιαστική εννοιολόγησή της, και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να τεκμηριωθεί ως υπόθεση με σχετικά εχέγγυα. Με τους καθιερωμένους όρους, το ότι πάνω από το 50% των νέων ψήφισαν υπέρ κόμματος της Αριστεράς το Σεπτέμβριο του 2015, ποσοστό σαφώς υψηλότερο ακόμη και από τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, πόσω μάλλον από ό,τι στο παρελθόν, συνιστά σαφή ένδειξη ριζοσπαστικοποίησης. Ωστόσο, η ρευστότητα του ιδεολογικού τοπίου κάνει θεμιτό το ερώτημα: Τι ακριβώς συνιστά ριζοσπαστική πολιτική πρακτική ή/και κοσμοαντίληψη σήμερα; Και ανάλογα με την απάντηση, πρόκειται πράγματι για ριζοσπαστικοποίηση των νέων αυτό που βλέπουμε, ή μήπως για «αντισυστημική δράση», που τελικά δεν είναι και τόσο αντισυστημική; Τι γίνεται με τη «θεματική ψήφο» που επικεντρώθηκε πρόσφατα στη διάκριση μνημόνιο/αντιμνημόνιο; Οι ίδιοι/-ες οι νέοι/-ες πώς θα περιέγραφαν την αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς; Και τι ακριβώς σημαίνει για τη συγκεκριμένη γενιά η αναφορά στην Αριστερά; Γενικότερα, πώς τεκμηριώνεται η ριζοσπαστικοποίηση των νέων; Από τις δυναμικές παρεμβάσεις τους, ή/και από την ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ –και ευρύτερα υπέρ της Αριστεράς– η οποία όμως είναι μαζικότερη το Σεπτέμβριο του 2015, οπότε σύμφωνα με μια αντίληψη ο ίδιος ο ΣΥΡΙΖΑ (που έχει εκλογικά τη μερίδα του λέοντος) έχει χάσει σε ριζοσπαστισμό; Και η ψήφος των νέων υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αμιγώς και αποκλειστικά αριστερή ψήφος; Και αν όλα τα παραπάνω συνιστούν, όντως, ριζοσπαστικοποίηση, τότε πώς ερμηνεύεται η φοιτητική ψήφος – δηλαδή η πολιτική έκφραση της παραδοσιακής πρωτοπορίας της νεολαίας– η οποία σε πολλά τμήματα και σχολές μόνο ριζοσπαστικοποίηση δεν εκφράζει; Τα ερωτήματα αυτά είναι ίσως υπερβολικά, ή απλώς είναι πολύ νωρίς ώστε να απαντηθούν με σχετική βεβαιότητα. Αν όντως πρόκειται για ουσιαστική ριζοσπαστικοποίηση

των νέων, λόγω της κοινωνικοποιητικής εμπειρίας της κρίσης αλλά και προηγούμενων γεγονότων, ή ακόμη και εάν έχουμε πράγματι να κάνουμε με «επιστροφή» τους στην πολιτική με διάρκεια και βαρύτητα, θα φανεί στο μέλλον. Μπορούμε ωστόσο προς το παρόν έστω διστακτικά, να προβάλουμε ως θεμιτή υπόθεση, με βάση τα δεδομένα που καταγράψαμε, τόσο την «επιστροφή» των νέων, όσο και τη ριζοσπαστικοποίησή τους, γνωρίζοντας όμως επίσης ότι, και για τα δύο, η πορεία των ίδιων των πολιτικών εξελίξεων, ιδιαίτερα στην Αριστερά, θα είναι καθοριστική. Η πορεία αυτή θα καθορίσει αν η ισχυρή επιθυμία των σημερινών νέων για ατομική αυτονομία θα (επανα)συνδεθεί με οράματα κοινωνικών αλλαγών με έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη, ως *προϋπόθεση* για την ατομική αυτονομία, ή αν θα συνεχιστεί η αποσύνδεση των δύο, την οποία επιτυχώς καλλιεργεί η νεοφιλελεύθερη οπτική.⁷²

Ενώ, η ανακοινωνικοποιητική διαδικασία έχει δυναμικά και προ πολλού αρχίσει, και τα αποτελέσματά της είναι ήδη πολλαπλώς εμφανή, ωστόσο τα όποια νέα δεδομένα δεν είναι καθόλου κεκτημένα. Αντίθετα, είναι εύθραυστα –τουλάχιστον ως προς την έκφρασή τους στο πεδίο της πολιτικής συμπεριφοράς που επιδρά έκδηλα και άμεσα στο πολιτικό σύστημα–,⁷³ υπό όρους και συνεχώς υπό αναδιαπραγμάτευση. Η επανασυσπείρωση του εκλογικού σώματος, στην οποία συνέβαλε καθοριστικά και η έλξη που άσκησε ο ΣΥΡΙΖΑ στους/ις νεότερους/-ες στις εκλογές του 2012 και του 2015, θα δείξει αν θα καταγραφεί ως αναστροφή στην τάση. Ή αντίθετα ως συγκυριακό φαινόμενο, το οποίο δεν αμφισβητεί τη γενικευμένη τάση αποσυσπείρωσης και αποστασιοποίησης από το πολιτικό σύστημα, που συστηματικά καταγράφεται τις τελευταίες δεκαετίες σε πολλές κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής, με σταθερή πρωταγωνίστρια τη νεολαία. Διότι αν οι νέοι/-ες συμμετέχουν και πάλι δυναμικά (και) στην καθιερωμένη κοινοβουλευτική δημοκρατία, αμφισβητώντας στο πλαίσιο της το παραδοσιακό μεταπολιτευτικό διπολικό σύστημα –και μάλιστα νέες και

72. Για την τελευταία, βλ. τη συλλογιστική του D. Harvey, *A brief history of neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

73. Για τις διαφορές που αφορούν στις έννοιες της πολιτικής συμπεριφοράς, της στάσης και της αντίληψης, καθώς και τη διαδικασία διαμόρφωσης και τη λειτουργία τους, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις*, ό.π. και *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

νέοι που «ριζοσπαστικοποιήθηκαν» στην πορεία της κρίσης μέσω προσωπικής εμπλοκής σε γεγονότα διαμαρτυρίας– η λειτουργία της δημοκρατίας για να τους κρατήσει πρέπει πρωτίστως να μην τους απογοητεύσει. Δηλαδή, πρωτίστως, να τους/ις πείθει συνεχώς και ποικιλοτρόπως ότι η συμμετοχή τους, πολύμορφη και καθημερινή, είναι επιθυμητή και μετράει. Και ότι, συνεπώς, η καθιερωμένη πολιτική διαδικασία «τους/τις αφορά», ώστε ενδεχομένως μέσω της συμμετοχής να αφομοιώσουν και κοινωνικοποιητικά μηνύματα υπέρ της συλλογικότητας και του δημόσιου συμφέροντος, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την εξυπηρέτηση και του ατομικού.

Γιάννης Σταυρακάκης,* Νίκος Νικήσιανης,**
Αλέξανδρος Κιουπκιολής,** Γιώργος Κατσαμπέκης,
Θωμάς Σιώμος****

ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ο λαϊκισμός αποτελεί ένα από τα πλέον επίκαιρα αντικείμενα στη σύγχρονη πολιτική έρευνα. Ωστόσο, η ετερογένεια των σύγχρονων εκφάνσεών του σε παγκόσμιο επίπεδο – και emphaticά πλέον στο ευρωπαϊκό πλαίσιο – καθιστούν αναγκαία την ανανέωση της επιστημονικής διερεύνησής του. Στο πλαίσιο της έρευνάς μας επιχειρήσαμε την ανάπτυξη ενός ευέλικτου αλλά συνεκτικού θεωρητικού πλαισίου για τη δοκιμότερη ταυτοποίηση και συγκριτική ανάλυση των λαϊκιστικών φαινομένων. Μεθοδολογική βάση αποτέλεσε η ανάλυση λόγου και ειδικότερα η «Σχολή του Essex», η οποία κατόπιν συσχετίσθηκε με άλλες ποιοτικές, ποσοτικές και λεξικομετρικές μεθόδους. Στο επίκεντρο της εμπειρικής διερεύνησης τέθηκαν: (1) ο σύγχρονος αριστερός λαϊκισμός στη Λατινική Αμερική, (2) ο ακροδεξιός λαϊκισμός στην Ευρώπη, (3) η αντίθεση λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού σε συνθήκες κρίσης. Το ανά χείρας κείμενο παρακολουθεί συνοπτικά το σύνολο της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, δίνοντας έμφαση στα τελικά της πορίσματα.

Λέξεις-κλειδιά: ανάλυση λόγου, αντιλαϊκισμός, δημοκρατία, ερευνητικό πρόγραμμα, κρίση, λαϊκισμός, Σχολή του Essex

* Καθηγητής ανάλυσης πολιτικού λόγου στο ΑΠΘ, κύριος ερευνητής του ερευνητικού προγράμματος POPULISMUS.

** Μεταδιδασκτορικός ερευνητής, POPULISMUS.

*** Επίκουρος καθηγητής σύγχρονης πολιτικής θεωρίας στο ΑΠΘ, ερευνητής του προγράμματος POPULISMUS.

**** Υποψήφιοι διδάκτορες ερευνητές, POPULISMUS.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια, ο λαϊκισμός έχει επιστρέψει ορμητικά στο διεθνές πολιτικό προσκήνιο. Μια σειρά από διαφορετικούς πολιτικούς σχηματισμούς και φαινόμενα – αριστερές κυβερνήσεις της Λατινικής Αμερικής, ακροδεξιά και ξενοφοβικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, νεοπαγείς αριστερόστροφοι σχηματισμοί στη Νότια Ευρώπη – αλλά και μία πλειάδα κοινωνικών κινημάτων – από το αντικαπιταλιστικό «Occupy Wall Street» και τους «Αγανακτισμένους» των ευρωπαϊκών πλατειών ως το συντηρητικό «Tea Party» – έχουν χαρακτηριστεί ως «λαϊκιστικά», είτε στον δημόσιο λόγο είτε στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής αποτίμησης.¹ Σε αυτό το περιβάλλον, γίνεται φανερό η ανάγκη για μία εκ νέου συγκριτική χαρτογράφηση του λαϊκιστικού λόγου που εκπέμπεται από τόσο ετερογενείς πηγές, για την επαναξιολόγηση της έννοιας του «λαϊκισμού» – με σκοπό την περιφρούρηση και εμβάθυνση της αναλυτικής της εμβέλειας – και την άρθρωση μιας συνεκτικής θεωρητικής προσέγγισης ικανής να αναπροσανατολίσει με ενάργεια την εμπειρική ανάλυση του λαϊκιστικού φαινομένου.

Αυτή ακριβώς η ανάγκη αποτέλεσε το κίνητρο για τον σχεδιασμό και την εκπόνηση του ερευνητικού προγράμματος «POPULISMUS: Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία» που διενεργήθηκε, από τον Φεβρουάριο του 2014 μέχρι και τον Αύγουστο του 2015, στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.² Άλλωστε, οι υπάρχουσες αναλύσεις των λαϊκιστικών

1. Βλ. εισαγωγικά F. Panizza (επιμ.) *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο 2005, και *Contemporary Latin America: Development and Democracy Beyond the Washington Consensus. The Rise of the Left*, Zed Books, Λονδίνο 2009· Β. Γεωργιάδου, *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίνεσης. Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ελβετία, Αυστρία, Γερμανία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008· C. Mudde, *Λαϊκιστικά ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα στην Ευρώπη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011· Y. Stavrakakis & G. Katsambekis, «Left-wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 19, τχ. 2, 2014, σ. 119-142· E. Ashbee, «Bewitched – The Tea Party Movement: Ideas, Interests and Institutions», *Political Quarterly*, τόμ. 82, τχ. 2, 2011, σ. 157-164· C. de la Torre (επιμ.) *The Promise and Perils of Populism: Global Perspectives*, University Press of Kentucky, Lexington 2015· H. Kriesi & T. Pappas (επιμ.) *European Populism in the Shadow of the Great Recession*, ECPR Press, Colchester 2015.

2. Το πρόγραμμα προτάθηκε και εγκρίθηκε στο πλαίσιο της Δράσης «Αριστεία II», η οποία υλοποιείται από το Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων,

κινημάτων και ιδεολογιών συχνά πάσχουν από μια (ως επί το πλείστον ευρωκεντρική) έλλειψη συγκριτικής προοπτικής και από συγκεχυμένο εννοιολογικό και μεθοδολογικό προσανατολισμό.³ Τις περισσότερες φορές επικεντρώνονται στην ανάλυση μιας μεμονωμένης κινητοποίησης, χώρας ή ηπείρου. Έτσι κυριαρχούνται από τα ιδιαίτερα τοπικά, εθνικά ή περιφερειακά χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης εμπειρικής περίπτωσης που εξετάζουν, ανάγοντάς τα σε οικουμενικά κριτήρια ταυτοποίησης και αποτίμησης του λαϊκιστικού φαινομένου εν γένει. Για παράδειγμα, πολλές ευρωπαϊκές προσεγγίσεις ταυτίζουν τον λαϊκισμό με την ακροδεξιά.⁴ Ακόμα και οι λιγοστές προσπάθειες ανάπτυξης θεωρητικών προσεγγίσεων με αξιώσεις κάποιας καθολικότητας απέτυχαν εν πολλοίς να αρθρώσουν ένα πλαίσιο ευαίσθητο τόσο απέναντι στην ιστορικά διακριτή εμπειρία διαφορετικών χωρών και περιοχών όσο και απέναντι στις ευρύτερες δυναμικές που καθορίζουν τις διαδικασίες ταύτισης και το σχηματισμό πολιτικών ταυτοτήτων. Για τον λόγο αυτό και δεν κατόρθωσαν να καταλήξουν σε έναν συνθετικό ορισμό του λαϊκισμού, ενώ εξίσου απέτυχαν να διασαφηνίσουν τη σχέση του τελευταίου με τη δημοκρατία.

στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (ΕΣΠΑ 2007-2013) και συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και εθνικούς πόρους. Αναπτύχθηκε σε 4 διαδοχικές Ενότητες Εργασίας, οι οποίες αφορούσαν αντίστοιχα την βιβλιογραφική έρευνα και τη μεθοδολογική στρατηγική (Ε.Ε. 1), την επιτόπια έρευνα σε χώρες του εξωτερικού και την Ελλάδα (Ε.Ε. 2), την ανάλυση των αποτελεσμάτων και τη συγγραφή τριών θεματικών μελετών (και αντίστοιχων άρθρων) πάνω σε κεντρικούς άξονες του φαινομένου: (1) Σύγχρονος αριστερός λαϊκισμός στην Λατινική Αμερική, (2) Ακροδεξιός λαϊκισμός στην Ευρώπη, (3) Λαϊκισμός και αντι-λαϊκισμός σε συνθήκες κρίσης (Ε.Ε. 3), και τέλος τη διάχυση των αποτελεσμάτων (Ε.Ε. 4).

3. Βλ. ενδεικτικά D. Albertazzi & D. McDonnell (επιμ.) *Twenty-first Century Populism*, Palgrave, Houndmills 2008· E. Meijers (επιμ.) *Populism in Europe*, Green European Foundation, Βιέννη 2011.

4. Βλ. de Raadt κ.ά., «Varieties of Populism: An Analysis of the Programmatic Character of Six European Parties», Working Papers Political Science, αρ. 4, Vrije University, Άμστερνταμ 2004· M. Berezin, *Illiberal Politics in Neoliberal Times: Culture, Security and Populism in the New Europe*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2009· D. Albertazzi & D. McDonnell, *Populists in Power*, Routledge, Λονδίνο 2015.

2. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ POPULISMUS: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, ΜΕΘΟΔΟΣ & ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Απέναντι σε αυτές τις δυσκολίες και συνεχίζοντας μια μακρά ερευνητική παράδοση μελέτης του λαϊκισμού στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής επιστήμης,⁵ το ερευνητικό πρόγραμμα POPULISMUS απέδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη συγκριτική διερεύνηση, χαρτογράφηση και ερμηνευτική συσχέτιση του λαϊκιστικού φαινομένου στις ποικίλες εκφάνσεις του ανά τον κόσμο, επιχειρώντας να συγκροτήσει ένα ευέλικτο αλλά συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο για τον ορισμό και την ερμηνεία του λαϊκισμού. Θεωρητική και μεθοδολογική βάση αναφοράς σε αυτή τη διαδικασία αποτέλεσε η ανάλυση λόγου και ειδικότερα η διεπιστημονική προσέγγιση της λεγόμενης «Σχολής του Essex», η οποία προσεγγίζει τον λαϊκισμό πρωτίστως ως μορφή πολιτικού λόγου, ως ένα δίκτυο νοήματος που συγκροτεί πολιτικές ταυτότητες και εμψυχώνει πολιτικές πρακτικές.⁶ Σε αυτό

5. Βλ. εντελώς ενδεικτικά και πάλι, C. Lyrintzis, «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, τόμ. 15, τχ. 6, 1987, σ. 667-686· Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, & Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989· Α. Ελεφάντης, *Στον αστεισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991· Χ. Λυριντζής & Μ. Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 133-162· Υ. Stavrakakis, «Religious Populism and Political Culture: The Greek Case», *South European Society and Politics*, τόμ. 7, τχ. 3, 2002, σ. 29-52· Γ. Σταυρακάκης, «Αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, 2004, σ. 149-172· Α. Pantazopoulos, «Le national-populisme grec, 1974-2004», *Les Temps Modernes*, τχ. 645-646, 2007, σ. 237-267· Α. Πανταζόπουλος, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός, 1965-2010*, Εστία, Αθήνα 2011· Τ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Ίκαρος, Αθήνα 2015.

6. Βλ. σχετικά από την πρωτογενή βιβλιογραφία: E. Laclau & Ch. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, Λονδίνο 1985· E. Laclau, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία: Καπιταλισμός, λαϊκισμός, φασισμός*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983· E. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, νήσος, Αθήνα 1997· E. Laclau, *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο 2005· E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», στο F. Panizza (επιμ.) *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο 2005, σ. 32-49. Βλ. επίσης: D. Howarth & Y. Stavrakakis, «Introducing Discourse Theory and Political Analysis», στο D. Howarth, A. Norval & Y. Stavrakakis (επιμ.) *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Change*, Manchester University Press - St Martin's Press, Manchester & Νέα Υόρκη 2000, σ. 1-23· J. Townshend, «Discourse Theory and Political Analysis: A New Paradigm from the Essex School?», *British Journal of Politics and International Relations*, τόμ. 5, τχ. 1, 2003, σ. 129-142· J. Townshend, «Laclau and Mouffe's Hegemonic Project: The Story So Far», *Political Studies*, τόμ. 52, τχ. 2, 2004, σ. 269-288.

το πλαίσιο, υιοθετήθηκαν δύο λειτουργικά κριτήρια για τη διαφορική ταυτοποίηση του λαϊκιστικού λόγου: (1) η άρθρωσή του γύρω από το κομβικό σημείο, το *κενό σημαίνον*, «λαός» (και όχι γύρω από κάποιο άλλο μη λαϊκιστικό ή αντι-λαϊκιστικό κομβικό σημείο), και, (2) η αναπαράσταση από μέρους του του πολιτικού και κοινωνικού πεδίου κατά τρόπο που είναι θεμελιωδώς ανταγωνιστικός και διχοτομικός, διαιρώντας την κοινωνία σε δύο κύριους πόλους-*γραμμές ισοδυναμίας*: το κατεστημένο, το μπλοκ της εξουσίας, οι «από πάνω» εναντίον των «από κάτω», του «λαού», του λεγόμενου «underdog» (σε αντίθεση με κυρίαρχους πολιτικούς λόγους που προβάλλουν τη συνέχεια του κοινωνικού ιστού και προτάσσουν μη ανταγωνιστικές τεχνοκρατικές λύσεις).⁷

Υπό το πρίσμα αυτό, η πολιτική χορογραφία συνάρθρωσης του λαϊκιστικού λόγου λαμβάνει την εξής μορφή: (1) προηγείται η δημόσια εκδήλωση διακριτών και εν πολλοίς ασύνδετων *αιτημάτων*, την ικανοποίηση των οποίων δεν μπορεί να εγγυηθεί το εδραιωμένο σύστημα κυριαρχίας/αντιπροσώπευσης, (2) τα ετερογενή αυτά αιτήματα αρχίζουν να συναρθρώνονται μεταξύ τους (σχηματίζοντας μια *αλυσίδα ισοδυναμίας*), μέσω κυρίως της αντιπαράθεσής τους προς έναν κοινό αντίπαλο (την κυβέρνηση, το κατεστημένο, το κομματικό σύστημα, κ.λπ.) στον οποίο αποδίδεται η ματαίωση των εν λόγω αιτημάτων, (3) προκύπτει έτσι ο σχηματισμός ενός εσωτερικού ανταγωνιστικού συνόρου που χωρίζει τα δύο στρατόπεδα που ανακύπτουν και ακολουθεί η ενοποίηση των ποικίλων αιτημάτων σε ένα μπλοκ που μιλά εξ ονόματος του «λαού», δίνοντας υπόσταση σε ένα νέο πολιτικό υποκείμενο.⁸ Η ηγεμονική απήχηση της λαϊκιστικής συνάρθρωσης που ανακύπτει έτσι εξαρτάται, τέλος, από μηχανισμούς συναισθηματικής επένδυσης, που είναι δυνατόν να προσδώσουν στις ταυτίσεις με τον λαϊκιστικό λόγο αξιολογικό βάθος και διάρκεια.

Είναι σαφές ότι μια ανάλυση του λαϊκισμού στο πλαίσιο της θεωρίας του λόγου άγεται πέρα από τη μελέτη των εμπειρικών περιεχομένων – ιδεολογικών, οργανωτικών κ.λπ. – και επικεντρώνεται πρωτίστως στη μορφή, στην αρχιτεκτονική της συνάρθρωσης του

7. Y. Stavrakakis, «Antinomies of Formalism: Laclau's Theory of Populism and the Lessons from Religious Populism in Greece», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 9, τχ. 3, 2004, σ. 256.

8. Laclau, *On Populist Reason*, ό.π., σ. 74, 93.

λόγου και στην αποτίμηση της πολιτικής της τελεσφορίας. Έτσι το επίκεντρο και το όλο πρίσμα της ανάλυσης μετατοπίζεται από τις ιδεολογίες και τα κινήματα όχι απλώς προς τον λόγο, αλλά προς τις *πρακτικές του λόγου* [discursive practices] που κατασκευάζουν κάθε φορά τον «λαό», κινητοποιώντας μια συναρθρωτική λογική ισοδυναμιών. Αυτός ο ενισχυμένος μορφικός/δομικός προσανατολισμός είναι αναμφίβολα εποικοδομητικός για την έρευνα καθώς συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη μιας έννοιας του «λαϊκισμού» που είναι λογικά αυστηρή και θεμελιωμένη, αλλά συγχρόνως και ιδιαίτερα ευέλικτη, βοηθώντας έτσι στην προαγωγή της εμπειρικής ανάλυσης σε συγκριτικό επίπεδο. Μια λογοαναλυτική προσέγγιση μπορεί, για παράδειγμα, να προτείνει επαρκή μορφικά κριτήρια για τη διάκριση του λαϊκισμού από ιδεολογίες, λόγους και κινήματα που περιλαμβάνουν αναφορές στον λαό αλλά στα πλαίσια πολιτικών σχεδίων που είναι κατεξοχήν εθνικιστικά, ρατσιστικά κ.λπ. Αν, για παράδειγμα, σκοπός του ευρωπαϊκού ακροδεξιού λαϊκισμού είναι η υπεράσπιση και η ενίσχυση του έθνους και της φυλής, τότε αυτοί οι λόγοι θα πρέπει ίσως να κατηγοριοποιηθούν πρωτίστως ως «εθνικιστικοί» και «ρατσιστικοί», καθώς οι αναφορές στον «λαό» στο πλαίσιό τους είναι μάλλον περιφερειακές ή δευτερεύουσες.

Η Σχολή του Essex, ωστόσο, χαρακτηρίζεται από ορισμένες αμφισημίες όσον αφορά τις συνέπειες των θέσεων και της μεθοδολογίας της, με τις οποίες το POPULISM προσπάθησε να αναμετρηθεί. Για παράδειγμα, ο ακραίος φορμαλισμός που προοδευτικά διακρίνεται στην εν τέλει «διαβαθμιστική» προσέγγιση του Laclau ενέχει έναν κίνδυνο εξάλειψης της εννοιολογικής ιδιαιτερότητας του «λαϊκισμού» ως εργαλείου συγκεκριμένης (συγκριτικής) πολιτικής ανάλυσης.⁹ Εξάλλου, το ερευνητικό σχέδιο του POPULISM επιχείρησε να φωτίσει και ένα επιπλέον επίδικο ζήτημα: την προβληματική σχέση μεταξύ λαϊκισμού και δημοκρατίας. Όπως είναι γνωστό, οι ιδιαίτεροι τρόποι με τους οποίους ορισμένα λαϊκιστικά κινήματα επιδιώκουν να αντιπροσωπεύσουν τον «λαό» – στηριζόμενα σε χαρισματικούς ηγέτες, υποδαυλίζοντας τη μνησικακία,¹⁰ προσπαθώντας να παρακάμψουν το θεσμικό πλαίσιο της αντι-

9. G. Sartori, «Comparing and Miscomparing», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 3, τχ. 3, 1991, σ. 247-248.

10. Βλ. εδώ και N. Demertzis, «Emotions and Populism», στο S. Clarke, P. Hoggett & S. Thompson (επιμ.) *Emotion, Politics and Society*, Palgrave, Λονδίνο 2006, σ. 103-122.

προσωπευτικής δημοκρατίας ή/και εμφανίζοντας συχνά αντιφιλελεύθερες, αντιδικαιικές, ακόμη και εθνικιστικές όψεις – έχουν συμβάλει στην παρουσίαση του λαϊκισμού ως απειλής για τους δημοκρατικούς θεσμούς. Το συμπέρασμα αυτό, ωστόσο, δεν αναγνωρίζει την τεράστια ποικιλία των λαϊκιστικών συναρθρώσεων και δεν λαμβάνει υπόψη τις κοινωνικά *συμπεριληπτικές* εκδοχές τους. Επίσης, στηρίζεται σε μια υποστασιοποίηση της σύγχρονης δημοκρατίας, η οποία δεν συλλαμβάνει την παράδοση συγκρότηση της νεωτερικής μορφής της στη βάση της σύναψης δύο διακριτών πολιτικών παραδόσεων, της φιλελεύθερης και της δημοκρατικής.¹¹ Στην πραγματικότητα, στον βαθμό που εκπροσωπούν αποκλεισμένες ομάδες και προτάσσουν μια εξισωτική ατζέντα, άλλοι τύποι λαϊκισμού – ο λαϊκιστικός κανόνας, αν η υπόθεσή μας είναι σωστή, ο οποίος συνδυάζει τον τυπικό λαϊκιστικό πυρήνα με την κληρονομιά της (ριζοσπαστικής) δημοκρατικής παράδοσης – μπορούν να θεωρηθούν αναπόσπαστα στοιχεία της δημοκρατικής πολιτικής, ως μια δυνητική πηγή ανανέωσης των δημοκρατικών θεσμών. Στη βάση αυτή επιχειρήσαμε να εμβαθύνουμε την πρόσφατη θεωρητική και αναλυτική εργασία των Cas Mudde και Cristóbal Rovira Kaltwasser, που αναδεικνύουν την ύπαρξη τόσο λαϊκισμών που αποκλείουν όσο και λαϊκισμών που ενσωματώνουν, αλλά και υπογραμμίζουν την διττή λειτουργία του ίδιου του λαϊκισμού: τη δυνατότητά του να λειτουργήσει τόσο ως *απειλή* όσο και ως *διόρθωση* για τη δημοκρατία.¹²

Για να καλύψει μεθοδολογικά τους παραπάνω στόχους, το πρόγραμμα POPULISMUS σχεδίασε και υλοποίησε ένα πυκνό πλέγμα διαφορετικών ερευνητικών δραστηριοτήτων, συμβατών πάντα με τον βασικό θεωρητικό και μεθοδολογικό προσανατολισμό του. Το έργο ξεκίνησε με μία επισταμένη βιβλιογραφική έρευνα, η οποία επέτρεψε στα μέλη της ερευνητικής ομάδας να αποκωδικοποιήσουν και ταξινομήσουν τις υπάρχουσες προσεγγίσεις στον λαϊκισμό – εντοπίζοντας κενά και αστοχίες – και να συγκροτήσουν μια

11. Βλ. σχετικά C.B. McPherson, *The Life and Times of Liberal Democracy*, Blackwell, Οξφόρδη 1977· Ch. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Πόλις, Αθήνα 2004.

12. C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser, 'Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America', *Government and Opposition*, τόμ. 48, τχ. 2, 2013, σ. 147-174· C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser (επιμ.) *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική: Απειλή ή διόρθωση για τη δημοκρατία;*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013.

ιστορική γενεαλογία του λαϊκιστικού φαινομένου από τις απαρχές του μέχρι σήμερα (βλ. πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ιστορία και θεωρίες του λαϊκισμού

-
- 1 Ιστορία των λαϊκισμών
 - 1.1 Ναρόντνικοι: Ο ρωσικός λαϊκισμός και η «πορεία προς τον λαό»
 - 1.2 Το αμερικανικό People's Party και οι «επίγονοί» του: Ο λαϊκισμός στο καπιταλιστικό προσκήνιο
 - 1.3 Λατινική Αμερική: Παλιοί και νέοι λαϊκισμοί στην ημι-περιφέρεια
 - 1.4 Σύγχρονη ευρωπαϊκή ακροδεξιά, εθνικισμός, διαφοριστικός ρατσισμός, δεξιός ριζοσπαστισμός, ακροδεξιός λαϊκισμός: Όψεις ενός σύνθετου φαινομένου
 - 1.5 Η ελληνική περίπτωση: Ο λαϊκισμός στην μεταπολίτευση
-
- 2 Θεωρίες του λαϊκισμού
 - 2.1 Κοινωνικές βάσεις του λαϊκισμού: Μεταβατικό πλαίσιο, οργανωτική μορφή, ταξική διάρθρωση, κινηματικός χαρακτήρας
 - 2.2 Από την κοινωνική βάση στην ιδεολογία: Λαϊκισμός και εθνικισμός
 - 2.3 Ο βαθμός μηδέν της ιδεολογίας: Ο λαϊκισμός ως πολιτικό ύφος/στυλ
 - 2.4 Από την ιδεολογία και το ύφος στον λόγο: από τις κοινωνικές βάσεις στην πολιτική λογική: Η συμβολή του Ernesto Laclau
 - 2.5 Η άρνηση της θεωρίας: Η φαινομενολογική τυπολογία της Margaret Canovan και η σύγχρονη αναβίωσή της
-

Στη βάση αυτή αναπτύχθηκε το ερευνητικό σχέδιο και αποκρυσταλλώθηκε ο λεπτομερής μεθοδολογικός προσανατολισμός του προγράμματος.¹³ Κατόπιν, το βάρος δόθηκε στην ευρεία επιτόπια

13. Βλ. σχετικά τη μορφή του που συζητήθηκε στο διεθνές μεθοδολογικό εργαστήρι-

έρευνα σε έξι χώρες όπου εκδηλώνονται στην παρούσα συγκυρία αξιοσημείωτα λαϊκιστικά φαινόμενα (Αργεντινή, Βενεζουέλα, ΗΠΑ, Γαλλία, Ισπανία, Ολλανδία) και φυσικά στην Ελλάδα. Η επιτόπια έρευνα βασίστηκε στις αρχές της ποιοτικής έρευνας και περιλάμβανε 50 ημι-δομημένες συνεντεύξεις βάθους με ειδικούς στον λαϊκισμό, 36 παρόμοιες συνεντεύξεις με ακτιβιστές και στελέχη πολιτικών οργανισμών που χαρακτηρίζονται ως λαϊκιστικοί, συλλογή κειμενικού υλικού, επισκέψεις σε γραφεία κομμάτων και κινημάτων, εμβληματικούς χώρους και ερευνητικά κέντρα κ.α. Στον συνολικό χρόνο του προγράμματος διοργανώθηκαν επίσης στη Θεσσαλονίκη ένα τριήμερο διεθνές μεθοδολογικό εργαστήριο πάνω στη μελέτη του λαϊκιστικού λόγου (11-13 Ιουλίου 2014), μία σειρά από πέντε ομιλίες προσκεκλημένων ειδικών από πανεπιστήμια του εξωτερικού, καθώς και ένα τριήμερο διεθνές καταληκτικό συνέδριο πάνω στον λαϊκισμό και τη δημοκρατία (26-28 Ιουνίου 2015), δίνοντας την ευκαιρία όχι μόνο στην ερευνητική ομάδα αλλά και στο σύνολο της ακαδημαϊκής κοινότητας για μία εκτεταμένη ανταλλαγή απόψεων πάνω στα αντικείμενα της έρευνας.¹⁴

Ταυτόχρονα, επιδιώκοντας μία μεθοδολογική «τριγωνοποίηση» και επικύρωση των συμπερασμάτων, η ερευνητική ομάδα, σε συνεργασία με ειδικούς από άλλα επιστημονικά πεδία, επιστράτευσε και μία σειρά άλλων μεθόδων και συγκεκριμένα την έρευνα γνώμης υποψήφιων και εκλογέων στις ελληνικές βουλευτικές εκλογές του 2015, γύρω από ερωτήματα που άπτονται του λαϊκισμού, αλλά και τη λεξικομετρική ανάλυση σωμάτων κειμένων (corpora), με τη βοήθεια ψηφιακών εργαλείων. Μετά την επεξεργασία τους, τα αποτελέσματα όλων των παραπάνω ερευνητικών προσεγγίσεων τροφοδότησαν τρεις θεματικές μελέτες (και αντίστοιχα άρθρα), τα βασικά πορίσματα των οποίων θα αναπτυχθούν συνοπτικά στις επόμενες ενότητες τούτου του κειμένου.

ριο του προγράμματος: <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2014/09/workshop-report-final-upload.pdf>

14. Στις εν λόγω δραστηριότητες συμμετείχαν προσκεκλημένοι ομιλητές από το εξωτερικό (ενδεικτικά αναφέρονται οι Chantal Mouffe, Cas Mudde, Cristóbal Rovira Kaltwasser, Francisco Panizza, Jason Glynos, Aurelien Mondon, Dario Azzellini, Alberto Moreiras) και Έλληνες επιστήμονες (μεταξύ άλλων, οι Νίκος Μουζέλης, Νίκος Δεμερτζής, Αντώνης Λιάκος, Γεράσιμος Βώκος). Εκτενές υλικό από τις παραπάνω ερευνητικές δραστηριότητες βρίσκεται διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του προγράμματος: www.populismus.gr

3. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΙ ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

3.1 Αριστερός λαϊκισμός και δημοκρατία στη Λατινική Αμερική

Ο πρώτος θεματικός άξονας του προγράμματος (και η αντίστοιχη μελέτη) αφορούσε τη Λατινική Αμερική, η οποία συνεχίζει να κατέχει κεντρική θέση στη συγκριτική θεώρηση του λαϊκισμού, καθώς έχει υπάρξει ιστορική κοιτίδα των λαϊκισμών του 20ου αιώνα (κυρίως εξαιτίας της κληρονομιάς του Perón και του Vargas, σε Αργεντινή και Βραζιλία αντιστοίχως), ενώ σήμερα αποτελεί εστία ενός ισχυρού σύγχρονου ρεύματος αριστερού λαϊκισμού, το οποίο δίνει έμφαση στον εξισωτισμό και την ενσωμάτωση.¹⁵ Η διερεύνηση των σύγχρονων λαϊκισμών στην ήπειρο αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να εμβαθύνουμε στη συμπεριληπτική [inclusionary] διάσταση μιας ποικιλίας λαϊκισμών,¹⁶ που διαφοροποιούνται από το καθιερωμένο ευρωπαϊκό μοντέλο αν και, όπως θα φανεί παρακάτω στην ανάλυση των νέων εξισωτικών ευρωπαϊκών λαϊκισμών, οφείλει να απορριφθεί κάθε ουσιοκρατική και αν-ιστορική τάση που εγγράφει *a priori* κάθε ιδιαίτερο τύπο λαϊκισμού σε μια διαφορετική ήπειρο. Ακολουθήσαμε γενικά τον ορισμό του Luke March, σύμφωνα με τον οποίο ο αριστερός λαϊκισμός «δίνει έμφαση στον εξισωτισμό και την συμπερίληψη, σε αντίθεση με τις ανοιχτά αποκλειστικές [exclusivist] αντιμεταναστευτικές διαθέσεις του δεξιού λαϊκισμού (δηλαδή, αυτό που έχει σημασία για τον αριστερό λαϊκισμό είναι ο δήμος και όχι το έθνος)».¹⁷

Στα τέλη του 20ου αιώνα και στις αρχές του 21ου, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης που προκάλεσαν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και της κρίσης διακυβέρνησης/αντιπροσώπευσης που ακολούθησε, ανακύπτουν στο λατινοαμερικανικό πλαίσιο νέα ισχυρά λαϊκιστικά κινήματα (kirchnerismo στην Αργεντινή, chavismo στην Βενεζουέλα, κ.λπ.).¹⁸ Η αξονική θέση της έρευνας μας γύρω από

15. Βλ. εισαγωγικά Μ. Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, Αιώρα, Αθήνα 2015.

16. Mudde & Kaltwasser, «Exclusionary vs. Inclusionary Populism», ό.π., σ. 147.

17. L. March, *Radical Left Parties in Europe*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2011, σ. 122.

18. F. Panizza, *Contemporary Latin America: Development and Democracy Beyond the Washington Consensus. The Rise of the Left*, Zed Books, Λονδίνο 2009, σ. 174-5· βλ. και

τον τσαβικό λαϊκισμό στη Βενεζουέλα, όπως αυτός αναπτύχθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά, είναι ότι συνιστά ένα μεταβατικό, αντιφατικό και ετερογενές πολιτικό φαινόμενο. Η αφετηρία του οφείλει να αναζητηθεί στις αντιδράσεις στην κρίση της φιλελεύθερης δημοκρατίας στη Βενεζουέλα και στην αναζήτηση πολιτικής διεξόδου. Στη χώρα αυτή, από το 1958 και εξής εδραιώθηκε ένα δικομματικό καθεστώς το οποίο διαίωνιζε τον αποκλεισμό ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων (Punto Fijo). Η όξυνση της οικονομικής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1980 πυροδότησε μια κοινωνική έκρηξη (Caracazo, 1989). Ο τριγμός αυτός, ωστόσο, δεν επέφερε ένα καταλυτικό πλήγμα στο πολιτικο-κοινωνικό καθεστώς, το οποίο αφέθηκε να φυτοζωεί. Έτσι ο Chávez και ο πολιτικο-στρατιωτικός σχηματισμός που τον συνέδραμε ήρθαν να καλύψουν το «κενό της πολιτικής εκπροσώπησης».

Χαράσσοντας σαφείς γραμμές ανταγωνισμού απέναντι στο κυρίαρχο καθεστώς και προτάσσοντας «κενά σημαίνοντα» όπως η «πρωταγωνιστική δημοκρατία», ο λαϊκισμός του Chávez κατόρθωσε να συσπειρώσει πλατιά κοινωνικά στρώματα σε συνθήκες κοινωνικού κατακερματισμού και πολιτικής αδυναμίας. Στη συνέχεια, εγκαθίδρυσε μια ηγεμονία η οποία, μετά τους κλονισμούς της στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, εδραιώθηκε μέχρι και τον θάνατο του Chávez το 2013.¹⁹ Ο μπολιβαριανός-τσαβικός λαϊκισμός χαρακτηρίζεται, στη βάση της επιτόπιας έρευνας αλλά και της βιβλιογραφικής μελέτης που διενεργήθηκε, ως *αμφίσημη και μεταβατική* διαδικασία, πρώτα από όλα γιατί δρομολόγησε τη μετάβαση σε ένα άλλο καθεστώς υπό διαμόρφωση. Κατά δεύτερον, γιατί η γενική αλλαγή που επαγγέλθηκε, δεν αποκρυσταλλώθηκε σε «καθαρά» αποτελέσματα, καθώς, κατά τρίτον, οι ίδιοι οι κοινωνικοί φορείς που ενεπλάκησαν στο σχέδιο του εν λόγω μετασχηματισμού μετεωρίζονταν ανάμεσα στο παλιό και το νέο που επικαλούνταν.

Η πετρελαϊκή εξάρτηση, η λογική της πολιτικής ανάθεσης, η προσδοκία παροχών από το «μαγικό κράτος», η ανάγκη για καθοδήγηση από έναν «εθνοσωτήρα», η κοινωνική πολυδιάσπαση και

G. Lievesley & S. Ludlam (επιμ.) *Latin America: Experiments in Radical Social Democracy*, Zed Books, Λονδίνο 2009.

19. K. Hawkins, *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2010· R. Brading, *Populism in Venezuela*, Routledge, Λονδίνο 2013.

η έλλειψη μιας επαρκούς πολιτικής οργάνωσης των πολλών αποτελούν συστατικά στοιχεία της παλιότερης πολιτικής κουλτούρας που διαιωνίστηκαν στην περίοδο του τσαβισμού και έδρασαν ως τροχοπέδη για την εκδίπλωση νέων δημοκρατικών δυναμικών. Σε ένα τέτοιο μεταβατικό στάδιο, ο λαϊκισμός με τη συσπείρωση που επιτελεί γύρω από γενικά «κενά σημαίνοντα» και τον ηγέτη-συλλογικό εκπρόσωπο διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο.²⁰ Αλλά μπορεί να επιτελέσει εποικοδομητικά αυτόν τον «μαιευτικό» ρόλο στην κατεύθυνση της δημοκρατικής εμβάθυνσης μόνο στον βαθμό που η χαρισματική ηγεσία καθίσταται σταδιακά περιττή και εκλείπει. Αυτό δεν συντελέστηκε ενόσω ο Chávez ήταν ακόμη εν ζωή κι έτσι εξηγείται σημαντικό μέρος των αντιφατικών χαρακτηριστικών της πολιτικής του και της οξύτατης κρίσης που μαστίζει σήμερα τη χώρα – κρίσης οικονομικής αλλά και κρίσης δημοκρατίας.

Στην Αργεντινή τώρα, στο πλαίσιο μιας λαϊκιστικής πολιτικής κουλτούρας που εδραιώνεται ήδη από την δεκαετία του 1940, η πολιτική των Kirchner παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός λαϊκιστικού υβριδίου (kirchnerismo), το οποίο αντλεί από τον περονισμό τα εξισωτικά επιχειρήματα και την αναβίωση του πολιτικού ανταγωνισμού με βάση ένα μοντέλο πόλωσης. Τούτο υπήρξε, όπως και στη Βενεζουέλα, μια απάντηση στην οικονομική και πολιτική κρίση που προκάλεσε η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού, κυρίως κατά τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης Menem και μέχρι την κυβέρνηση Fernando de la Rúa και την στάση πληρωμών. Τότε αναδύθηκαν νέες μορφές πολιτικής αυτοοργάνωσης και μπορεί να γίνει λόγος για μια νέα δημοκρατική θεσμικότητα, με τις λαϊκές συνοικιακές συνελεύσεις, τα κατελημμένα εργοστάσια και τις νέες μορφές ανταλλακτικής οικονομίας.²¹ Δημιουργήθηκε έτσι ένα εντεινόμενο χάσμα μεταξύ πολιτικών θεσμών, οικονομικής τάξης και κοινωνίας, το οποίο έθεσε μια σειρά από ζητήματα αντιπροσωπευσης, συμμετοχής και πολιτικής νομιμοποίησης. Στο χάσμα αυτό παρεμβαίνει η πολιτική του Nestor Kirchner και, στη συνέχεια,

20. A. Kalyvas, *The Politics of the Extraordinary*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008.

21. Βλ. Lavaca Collective, *Sin patron*, Haymarket Books, Σικάγο 2007· M. Sitrin, *Horizontalism: Voices of Popular Power in Argentina*, AK Press, Oakland 2006· J. P. Ferrero, *Democracy Against Neoliberalism in Argentina and Brazil*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2014.

της Cristina Fernandez de Kirchner.²² Ο Nestor Kirchner εξασφάλισε την στοιχειώδη ενσωμάτωση των νέων συλλογικών υποκειμένων στο κράτος και στην κυβέρνησή του, διαδραματίζοντας καταλυτικό ρόλο για την οργάνωση των κοινωνικών κινητοποιήσεων και την επιρροή τους στο πολιτικό σύστημα, συναρθρώνοντας έναν λαϊκιστικό λόγο που συνένωνε ένα σύνολο ετερογενών διεκδικήσεων και κοινωνικών κινημάτων (τα κινήματα περιελάμβαναν τις Μητέρες της Plaza de Mayo, τους Piqueteros, όπως και ρεύματα του Κινήματος των Ανακτημένων Επιχειρήσεων), σε μια λογική ισοδυναμίας. Συγχρόνως, η έννοια της «αξιοπρέπειας» [dignidad], στην οποία αναφερόταν ο Perón, επανέρχεται ως κομβικό σημείο του κίρσνερισμού.²³

Εν αντιθέσει με την Βενεζουέλα (όπου η αδυναμία ανάπτυξης ενός εναλλακτικού παραγωγικού μοντέλου από τις λαϊκιστικές κυβερνήσεις διαιώνισε την εξάρτηση της οικονομίας από την πετρελαϊκή πρόσοδο, με ολέθρια αποτελέσματα), ο σύγχρονος αργεντίνικος λαϊκισμός αμφισβητεί την αντίληψη ότι η ύφεση που προκαλείται από οικονομικές κρίσεις απαιτεί μια χρονοβόρα ανάκαμψη και ότι ο λαϊκισμός προωθεί πάντοτε ανεύθυνες, «εύκολες» και βραχυπρόθεσμες οικονομικές πολιτικές. Στη βάση μιας πραγματιστικής οικονομικής πολιτικής, ο Kirchner πέτυχε την αναδιαπραγμάτευση του χρέους, ισορρόπησε την δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, ενθάρρυνε τις συλλογικές διαπραγματεύσεις των συνδικάτων, και βελτίωσε τους κοινωνικούς δείκτες στη φτώχεια, την ανεργία και την καταπολέμηση της ανισότητας.²⁴ Ωστόσο, οι λαϊκιστικές πολιτικές δεν απέφυγαν τις οικονομικές δυσκολίες (υψηλός πληθωρισμός, μαύρη αγορά συναλλάγματος, διεθνείς δικαστικές διαμάχες με ορισμένους πιστωτές, κ.λπ.), ιδίως σε συνθήκες διεθνούς κρίσης, αλλά και πολιτικής πόλωσης. Τέλος, η πόλωση που προέκυψε από την λαϊκιστική υπερ-πολιτικοποίηση, ενώ, σε ένα πρώτο επίπεδο, εντείνει την αγωνιστική βάση της δημοκρατίας, σε ένα δεύτερο υποσκάπτει την αίσθηση ενός κοινού μέλλοντος και την εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα της Αργεντινής.

22. F. Panizza, *Contemporary Latin America*, ό. π., σ. 193.

23. P. Biglieri & G. Perelló (επιμ.) *En el nombre del pueblo: la emergencia del populismo kirchnerista*, UNSAM Edita, Μπουένος Αιρς 2007, σ. 126.

24. Κ. Μελάς, *Αργεντινή-Ελλάδα*, Παττάκης, Αθήνα 2015, σ. 35-37, 51, 96, 101-βλ. επίσης Ferrero, *Democracy Against Neoliberalism in Argentina and Brazil*, ό.π., σ. 51.

Εν κατακλείδι, τα συμπεράσματα για τη σχέση μεταξύ λαϊκισμού και δημοκρατίας στην Αργεντινή και τη Βενεζουέλα (όπου οι λαϊκιστικές κυβερνήσεις των Chávez και Kirchner κυριάρχησαν στο πολιτικό σκηνικό για πάνω από μια δεκαετία) είναι ποικίλα και αντιφατικά. Και στις δύο περιπτώσεις συναντούμε λαϊκιστικούς λόγους που, σε συνθήκες βαθύτατης οικονομικής/κοινωνικής κρίσης και κατάρρευσης της αντιπροσώπευσης, κατορθώνουν να εδραιώσουν μια μακροχρόνια ηγεμονία, διατηρώντας τον λαϊκιστικό τους χαρακτήρα. Η αρχική συμβολή τους στην ενσωμάτωση αποκλεισμένων ομάδων, στην άμβλυνση των ανισοτήτων και στην εμφάνιση μιας συμμετοχικής μορφής δημοκρατίας μοιάζει μάλλον αναμφισβήτητη. Ωστόσο, οι επιδόσεις τους στην οικονομική πολιτική ποικίλουν, με την κρίση στη Βενεζουέλα να υποσκάπτει της προϋποθέσεις της κοινωνικής ομαλότητας, και την Αργεντινή να ισορροπεί δύσκολα σε μια αποστασιοποιημένη ένταξη στο παγκόσμιο σύστημα, που προσφέρει ευκαιρίες, αλλά έχει και το αντίστοιχο κόστος.

Σε κάθε περίπτωση, η μορφή που λαμβάνει η σχέση των λαϊκιστικών πολιτικών με τη δημοκρατία εξαρτάται από την εκάστοτε συγκυρία και από θεσμικούς παράγοντες, όπως είναι η εδραίωση ή μη προεδρικών συστημάτων, η λειτουργία του κομματικού συστήματος, η πυκνότητα και η ποιότητα της οργάνωσης της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών. Εξαρτάται επίσης από την εκάστοτε πολιτική κουλτούρα και από την τροπή του πολιτικού ανταγωνισμού. Ωστόσο, στα δύο παραδείγματα που μελετήσαμε η εδραίωση της λαϊκιστικής πολιτικής προϋποθέτει την πολιτική πόλωση και την εξάρτηση από τον καθοριστικό ρόλο της πολιτικής ηγεσίας, στοιχεία που, και πάλι, δεν μπορούν παρά να έχουν αντιφατικά αποτελέσματα. Ποικίλα παραδείγματα από τη σύγχρονη Αργεντινή δείχνουν πώς η επιστροφή της πολιτικής κινητοποίησης μπορεί να αλλάξει τη μοίρα των φτωχών, των αδύναμων, των καταπιεσμένων. Ιδιαίτερα επισημαίνεται η καθολική πολιτικοποίηση των νέων και η ευρύτερη συμμετοχή τους στα κοινά. Ωστόσο, από την επιτόπια έρευνα προέκυψαν και ερωτήματα που αμφισβητούν την θετική συσχέτιση του λαϊκιστικού φαινομένου με την αποκατάσταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, ότι το φαινόμενο του λαϊκισμού εντείνει την προσωποποίηση της πολιτικής και την απο-ιδεολογικοποίηση. Στα πλαίσια του λαϊκισμού, η κινητοποίηση των μαζών παραμένει υποταγμένη στη φι-

γούρα του αρχηγού και διολισθαίνει στη λογική του πελατειακού συστήματος, οι κινηματικές μορφές πολιτικής κινητοποίησης αποκτούν εν τέλει ηγεμονοκεντρικό και προσωποκεντρικό χαρακτήρα, ενώ πλήττονται τα φιλελεύθερα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας. Σε κάθε περίπτωση, ο θάνατος του Chávez και η αποχώρηση από την προεδρία της Cristina Kirchner το 2015 θέτουν σε δοκιμασία τα δύο αυτά ηγεμονικά εγχειρήματα. Είναι όμως πιθανό να επιτρέψουν την ανανέωση του πολιτικού συστήματος και της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης. Παραμένει βεβαίως ακόμα ασαφές τι θα σημάνουν οι εξελίξεις αυτές για το λαϊκιστικό μοντέλο που κυριάρχησε στη Λατινική Αμερική τις τελευταίες δεκαετίες: το τέλος ενός κύκλου που, παρά τα επιτεύγματά του στο επίπεδο της οικονομικο-κοινωνικής ενσωμάτωσης και της πολιτικής συμμετοχής, οδηγείται σε ένα – ίσως άδοξο – τέλος;²⁵ Ή μήπως την αναγνώριση και ενδυνάμωση «λαϊκισμών της βάσης» και «χαρισματικών κινημάτων» (πέρα από τους λαϊκισμούς της ηγεσίας και τον χαρισματικό ηγέτη) που εμπνέονται από περισσότερο οριζόντιες οργανωτικές δομές και διεκδικούν σήμερα (αναδρομικά αλλά και προοπτικά) τον ρόλο τους στον πολιτικό ανταγωνισμό, σε χώρες όπως η Βενεζουέλα;²⁶

3.2 Ο ακροδεξιός λαϊκισμός(;) στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο

Ο δεύτερος θεματικός άξονας του προγράμματος (και η αντίστοιχη μελέτη) εστίαστηκε στον σύγχρονο ακροδεξιό λαϊκισμό στην Ευρώπη, επιχειρώντας μια νέα πραγμάτευση του φαινομένου υπό το πρίσμα της θεωρίας/μεθοδολογίας της ανάλυσης λόγου. Το βάρος της μελέτης έπεσε σε δύο κομβικές για την τρέχουσα συζήτηση περιπτώσεις, αυτή του γαλλικού Εθνικού Μετώπου (FN), το οποίο θεω-

25. Πρβλ. την εξέλιξη της πορείας του λαϊκιστή Rafael Correa στον Ισημερινό: C. de la Torre & A. Ortiz Lemos, «Populist Polarization and the Slow Death of Democracy in Ecuador», *Democratization*, ahead-of-print, 2015, <http://dx.doi.org/10.1080/13510347.2015.1058784>. S. Mazzolini, «Left-wing Populism in Ecuador: Preliminary Notes on the Potentialities and Risks of Constructing a ‘People’», POPULISMUS Working Papers, αρ. 1, 2015, <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2015/05/WPs1-mazzolini.pdf>

26. D. Azzellini, *La construcción de los dos lados: poder constituido y poder constituyente en Venezuela*, 2 τόμοι, Biblioteca Roja, Καράκας 2015. G. Ciccariello-Maher, *We Created Chávez: A People's History of the Venezuelan Revolution*, Duke University Press, Durham 2013.

ρείται αρχέτυπο του ακροδεξιού λαϊκισμού στην Ευρώπη,²⁷ καθώς και εκείνη του ολλανδικού Κόμματος για την Ελευθερία (PVV),²⁸ ενώ συζητήσαμε ξανά και την περίπτωση του ολλανδού πολιτικού Pim Fortuyn.²⁹ Τέλος, συμπληρώσαμε τον καμβά της συγκριτικής διερεύνησης με την περίπτωση της Ελλάδας, εστιάζοντας κυρίως στον Λαϊκό Ορθόδοξο Συναγερμό (ΛΑΟΣ) και τους Ανεξάρτητους Έλληνες (ΑΝΕΛ).³⁰ Σκοπός της μελέτης ήταν τόσο η χαρτογράφηση και η κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων και της ετερογένειας του φαινομένου, όσο και η εκ νέου προβληματοποίηση των όρων κατανόησής του, με αναφορά κυρίως στις λειτουργίες των σημαινόντων «λαός» και «έθνος» στους λόγους των επιμέρους κομμάτων, όπως και στις μορφές που λαμβάνουν οι ανταγωνισμοί που κατασκευάζουν στη δημόσια σφαίρα. Υπό ποιους πραγματικά όρους (ενοιολογικούς, αναλυτικούς, κ.λπ.) είναι δυνατόν οι δυνάμεις αυτές να ορίζονται ως «λαϊκιστικές» και να ονοματίζονται έτσι;

Στη βάση των ευρημάτων μας, η ευρύτερη οικογένεια δεξιών και ακροδεξιών κομμάτων (λιγότερο ή περισσότερα λαϊκιστικών) στην Ευρώπη, δείχνει να συνέχεται από μια σειρά συγκεκριμένων ρηματικών μοτίβων, όπου: (1) ο λαός γίνεται αντιληπτός ως συνεκ-

27. Βλ. P.-A. Taguieff, «La rhétorique du national-populisme», *Mots*, τχ. 9, 1984, σ. 113-139· C. Fieschi, *Fascism, Populism and the French Fifth Republic: In the Shadow of Democracy*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004· J. Rydgren, *The Populist Challenge: Political Protest and Ethno-Nationalist Mobilization in France*, Berghahn, Νέα Υόρκη 2004· J. Shields, *The Extreme Right in France from Pétain to Le Pen*, Routledge, Λονδίνο 2007.

28. K. Vossen, «Populism in the Netherlands after Fortuyn: Rita Verdonk and Geert Wilders Compared», *Perspectives on European Politics and Society*, τόμ. 11, τχ. 1, 2010, σ. 22-38, και «Classifying Wilders: The Ideological Development of Geert Wilders and His Party for Freedom», *Politics*, τόμ. 31, τχ. 3, 2011, σ. 179-189· S. de Lange & D. Art, «Fortuyn versus Wilders: An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building», *West European Politics*, τόμ. 34, τχ. 6, 2011, σ. 1229-1249.

29. C. Mudde, «The Pink Populist: Pim Fortuyn for Beginners», *e-Extreme* 3/2 (Καλοκαίρι), 2002, http://www.tufts.edu/~dart01/extremismanddemocracy/newsletter/Background3_2.htm· T. Akkerman, «Anti-immigration Parties and the Defence of Liberal Values: The Exceptional Case of the List Pim Fortuyn», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 10, τχ. 3, 2005, σ. 337-354.

30. Βλ. Σ. Τσιράς, *Έθνος και ΛΑ.Ο.Σ. Νέα άκρα δεξιά και λαϊκισμός*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012· Δ. Ψαρράς, *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη. Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010· Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, ό.π.· Β. Γεωργιάδου & Λ. Ρόρη, «Η Δεξιά πέραν της ΝΔ: ΑΝΕΛ και Χρυσή Αυγή», *Το Βήμα*, 8 Μαρτίου 2015.

δοχικό ισοδύναμο της εθνικής/εθνοτικής κοινότητας, (2) αποκτά έναν σαφώς οριοθετημένο χαρακτήρα, αποκλείοντας τον αλλογενή «ξένο» ή ακόμα και τον «μη-ενσωματωμένο», (3) υπάγεται σε ιεραρχικές δομές και εκφράζεται καθοριστικά από την ηγεσία του κόμματος. Από εκεί και πέρα, παρατηρούνται μικρές διαφοροποιήσεις ως προς τη φύση και την κατονομασία του αντιπάλου/εχθρού, ο οποίος στα αμιγώς ακροδεξιά/ξενοφοβικά κόμματα παραμένει πρωτίστως ο «εσωτερικός» ή «εισβάτων» εχθρός (ο μετανάστης, το Ισλάμ, όπως στην περίπτωση της Ολλανδίας),³¹ ενώ για άλλα κόμματα συμπεριλαμβάνει ταυτόχρονα και μια μορφή υπερεθνικού και εθνικού «κατεστημένου» ή «συγκροτήματος εξουσίας» (το «κράτος των Βρυξελλών», η «Νέα Τάξη Πραγμάτων», η «κοσμοπολίτικη παγκοσμιοποίηση», κ.ο.κ. που επιπολάζουν π.χ. στον λόγο του FN και της Marine Le Pen).³² Πάντως, δείχνει να υπερισχύει πάντα μια μορφή του «ξένου», του «εξωτερικού» εχθρού που μπορεί, όμως, να διαθέτει και εγχώριους εντολοδόχους/μαριονέτες.

Εκείνο, λοιπόν, που πρωτίστως προκύπτει είναι ότι, στον λόγο της σύγχρονης ευρωπαϊκής ακροδεξιάς, ο «λαός» φαίνεται πως έχει περισσότερο περιφερειακή θέση και σημασία, λειτουργώντας – ως επί το πλείστον – ως συνεκδοχή του έθνους και αντιπαρατιθέμενος με εσωτερικούς και εξωτερικούς επικίνδυνους «άλλους»/εχθρούς. Ταυτόχρονα, ο «λαός» αυτός δείχνει να υπάγεται σε ιεραρχικές σχέσεις και ελιτίστικες αντιλήψεις για την κοινωνία.³³ Το βασικό ερώτημα που τίθεται επομένως σε αυτό το πλαίσιο έχει ως εξής: αν πίσω από το σημαίνον «λαός» υποκρύπτεται το «έθνος» ως υπερβατολογικό σημαίνομενό του, συχνά μάλιστα με αξιώσεις φυ-

31. Εκτός των παραπάνω εργασιών του Vossen, βλ. και G. Voerman, «Left-wing Populism and the Dutch Socialist Party. An Interview with Professor Gerrit Voerman», POPULISMUS Interventions, αρ. 2, 2015, <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2015/05/interventions2-voerman.pdf>

32. Βλ. σχετικά A. Mondon, *The Mainstreaming of the Extreme Right in France and Australia: A Populist Hegemony?*, Ashgate, Farnham 2013· M. von Rohr, «Interview with Marine Le Pen: 'I Don't Want this European Soviet Union'», *Der Spiegel*, 3 Ιουνίου 2014, <http://www.spiegel.de/international/europe/interview-with-french-front-national-leader-marine-le-pen-a-972925.html>· L. Boltanski & A. Esquerre, *Vers l'extrême extension des domaines de la droite*, Edition Dehors, Παρίσι 2014.

33. Για άλλες σχετικές έρευνες που παρουσιάζουν αντίστοιχα ευρήματα και οπτικές, βλ. T. di Tella, «Populism into the Twenty First Century», *Government and Opposition*, τόμ. 32, τχ. 2, 1997, σ. 187-200· M. Caiani & D. Della Porta, «The Elitist Populism of the Extreme Right», *Acta Politica*, τχ. 46, 2011, σ. 180-202.

σικής/βιολογικής θεμελίωσης, και αν απέναντι σε αυτό το έθνος τοποθετείται ως εχθρός περισσότερο ο αλλογενής «ξένος» ή/και ένας εξωτερικός απειλητικός «άλλος» και λιγότερο το «κατεστημένο» και οι «ελίτ», όπως ακριβώς διαπιστώνει η ανάλυσή μας των λόγων αυτών, τότε μήπως έχουμε να κάνουμε περισσότερο με περιπτώσεις εθνικισμού ή/και νατιβισμού και ξενοφοβίας, και λιγότερο – ή ενίοτε και καθόλου – με περιπτώσεις λαϊκισμού;

Επιπλέον, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως το σημερινό ευρωπαϊκό τοπίο δεν συνιστά μια στατική εικόνα. Αν όντως η μελλοντική έρευνα επιβεβαιώσει ότι η αναφορά σε πληθώρα ακροδεξιών κομμάτων της σημερινής Ευρώπης ως πρωτίστως «λαϊκιστικών» είναι αδόκιμη, καθώς παραβλέπει τα πυρηνικά στοιχεία που συγκροτούν το λόγο τους (εθνικισμός, ξενοφοβία, κ.λπ.), αλλά και τη βάση του δεσμού με τα ακροατήριά τους, τούτο δεν σημαίνει πως τα συγκεκριμένα κόμματα δεν επιστρατεύουν ανά διαστήματα λαϊκιστικές λογικές και αντίστοιχο ύφος. Εξάλλου, στο πλαίσιο συναινετικών πολιτικών συστημάτων, που προκαλούν αυξανόμενη δυσφορία απέναντι στα «παραδοσιακά» κόμματα, η ευρύτερη ονομάτιση τέτοιων κομμάτων ως «λαϊκιστικών» και «αντισυστημικών» τα τοποθετεί σε πλεονεκτική στρατηγική θέση στο πλαίσιο του κομματικού ανταγωνισμού, και τελικά είναι κάτι που τα ίδια επιδιώκουν ενεργητικά (βλ. ειδικά την περίπτωση του FN).

Ωστόσο, ο βασικότερος παράγοντας μεταβλητότητας του ευρωπαϊκού λαϊκιστικού τοπίου στη σημερινή συγκυρία είναι η εμφάνιση αριστερών/εξισωτικών/συμπεριληπτικών λαϊκισμών που, μέχρι πρόσφατα, εθεωρούντο «προνόμιο» της Λατινικής Αμερικής (και ίσως ορισμένων «παρωχημένων» πολιτισμικών σχηματισμών στο κατώφλι της ευρωπαϊκής επικράτειας, όταν οι τελευταίοι απασχολούσαν τη διεθνή βιβλιογραφία). Επιχειρώντας να διαυγάσουμε περαιτέρω τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της σύγχρονης «λαϊκιστικής» ακροδεξιάς, αλλά και να καταδείξουμε τις έντονες διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο των λαϊκών/λαϊκιστικών εγκλήσεων στη σημερινή Ευρώπη – που δικαιολογούν, τρόπον τινά, μια «αλλαγή παραδείγματος» στο επίπεδο της επιστημονικής αποτίμησης –, προχωρήσαμε σε συγκρίσεις με αριστερά λαϊκιστικά κόμματα που δραστηριοποιούνται στις επιμέρους χώρες, και πιο συγκεκριμένα με τα εξής: Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ) στην Ελλάδα, Σοσιαλιστικό Κόμμα (SP) στην Ολλανδία και Μέτωπο της Αριστεράς (FdG) στη Γαλλία. Έτσι, στην λαϊκιστική αριστε-

ρά παρατηρούμε τα εξής ελάχιστα κοινά χαρακτηριστικά: (1) Ο λαός γίνεται αντιληπτός ως η ευρεία πλειοψηφία του πληθυσμού με κοινωνικο-οικονομικούς και όχι φυλετικούς/εθνοτικούς όρους, (2) αποκτά έναν συμπεριληπτικό χαρακτήρα, στη βάση της ισότιμης κοινωνικής τοποθέτησης σε έναν δεδομένο σχηματισμό, καθώς και της κοινής αντιπαράθεσης προς μια προνομιούχο ελίτ, ένα «κατεστημένο» (εθνικό και διεθνικό), (3) γίνεται αντιληπτός ως αυτενεργή συλλογικότητα στην οποία πρέπει να δοθούν τα θεσμικά εργαλεία και οι δυνατότητες για να εκφραστεί άμεσα, από «τα κάτω».

Παρά τις διαφοροποιήσεις στα δεξιά και τα αριστερά του πολιτικού φάσματος, διαπιστώνουμε πως ο λαϊκισμός μπορεί να γίνει κατανοητός (και) ως μια *στρατηγική* που έρχεται να ανοίξει συγκεκριμένους λόγους σε ευρύτερα ακροατήρια. Στην περίπτωση της ακροδεξιάς, οι επικλήσεις προς τον «λαό» και όχι μόνο προς το έθνος, της δίνουν τη δυνατότητα να απευθυνθεί σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και στις δυσφορίες τους απέναντι στις κυβερνώσες δυνάμεις, στοχοποιώντας ταυτόχρονα αλλογενείς ξένους εντός του λαού και καλύπτοντας έτσι ταυτοτικές ανασφάλειες του γηγενούς πληθυσμού. Από την άλλη, η αριστερά, με την υιοθέτηση των λαϊκών εγκλήσεων, μπορεί να υπερβεί τα όρια της ταξικής ανάλυσης, η οποία σε καιρούς επισφάλειας/κρίσης δεν επιτρέπει το άνοιγμα στο εθνικό ακροατήριο. Στο βαθμό μάλιστα που η αριστερά εκκινεί από μια κοινωνικο-οικονομική – και όχι εθνοκεντρική – ανάλυση των διακυβευμάτων, μπορεί να υιοθετεί εγκλήσεις πιο ανοιχτές και γι' αυτό πιο κοντά στον διεθνή λαϊκιστικό κανόνα. Σε αυτό το πλαίσιο, προτείνουμε, τέλος, την διάκριση μεταξύ «καθαρών» (pure) περιπτώσεων λαϊκισμού – όταν ο «λαός» εννοιολογείται ως «κενό σημαίνον», συμπεριλαμβάνοντας μια ευρεία γκάμα κοινωνικών υποκειμένων χωρίς φυλετικούς, πολιτισμικούς ή άλλους παρόμοιους περιορισμούς – και «μεικτών» ή «μη καθαρών» (impure) περιπτώσεων στρατηγικού λαϊκισμού – όταν ο «λαός» αποκτά το περιεχόμενό του μέσω μιας ευθείας παραπομπής σε κάποιο άλλο προνομιακό σημαινόμενο, όπως π.χ. το έθνος.³⁴

34. Για μια παρόμοια διάκριση ανάμεσα σε «ισχνό» και «συμπαγή» λαϊκισμό, βλ. εδώ και J. Jagers & S. Walgrave, «Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties' Discourse in Belgium», *European Journal of Political Research*, τόμ. 46, τχ. 3, 2007, σ. 319-345.

3.3 Λαϊκισμός εναντίον αντιλαϊκισμού σε συνθήκες κρίσης αντιπροσώπευσης

Ο τρίτος θεματικός άξονας του προγράμματος έθεσε καταρχήν το ερώτημα των όρων εμφάνισης λαϊκιστικών λόγων και κινητοποιήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η σύνδεση με μια προϋπάρχουσα κρίση έχει συζητηθεί ήδη εκτενώς στη σχετική βιβλιογραφία. Ωστόσο, τί ακριβώς σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι ο λαϊκισμός εκδηλώνεται μόνον σε καιρούς κρίσης, ότι δηλαδή μια κρίση αποτελεί απαραίτητα εγγενές χαρακτηριστικό του λαϊκισμού; Ή απλώς ότι η ύπαρξη μιας συστημικής κρίσης ευνοεί συνήθως την ανάπτυξή του;

Στο πλαίσιο της θεωρητικής και μεθοδολογικής επεξεργασίας του προγράμματος POPULISMUS, και αφού διατρέξαμε την ιστορική ετυμολογία της «κρίσης» από την αρχαιότητα και την ιπποκρατική ιατρική μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα,³⁵ στοχεύσαμε στην άρθρωση μιας επεξεργασμένης εννοιολόγησης της «κρίσης». Για το σκοπό αυτό, αντλήσαμε στοιχεία από το έργο του Laclau γύρω από την κατηγορία της εξάρθρωσης,³⁶ ενώ εκμεταλλευτήκαμε και τη σύγχρονη βιβλιογραφία περί «κρίσης» στην πολιτική επιστήμη,³⁷ αλλά και στις πρόσφατες αναλύσεις του λαϊκισμού.³⁸ Καταγράφηκαν έτσι οι διακριτές μορφές και λειτουργίες που λαμβάνει η κρίση και τις οποίες οφείλει να λάβει υπόψη μια σύγχρονη μελέτη της σχέσης της με τον λαϊκισμό: η κρίση εμφανίζεται, αφενός, ως *εξωτερικός πυροκροτητής* του λαϊκισμού, και αφετέρου ως *επιτελεστική κατασκευή του ίδιου του λαϊκιστικού λόγου*, που επιχειρεί να «εκμεταλλευθεί» την επίταση της αίσθησης αδιεξόδου από τους πολίτες. Επιβεβαιώσαμε ότι, καλύπτοντας τόσο το μοντέλο της «πυροδότησης» όσο και εκείνο της «επιτελεστικής κατασκευής» (που συνήθως συνυπάρχουν), η θεωρία του λόγου μπορεί να προσφέρει έναν άξονα εμπλουτισμού των σχετικών επιχειρημάτων.

35. Βλ. ενδεικτικά A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1971· R. Koselleck, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, The MIT Press, Κέμπριτζ, Μασ. 2008.

36. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, ό.π., σ. 106 κ. ε.

37. Βλ. ενδεικτικά C. Hay, «Crisis and the Structural Transformation of the State», *British Journal of Politics and International Relations*, τόμ. 1, τχ. 3, 1999, σ. 317-344.

38. K. Roberts, «Populism, Political Mobilizations, and Crises of Political Representation», στο C. de la Torre (επιμ.) *The Promise and Perils of Populism*, ό.π., σ. 140-158· B. Moffitt, «How to Perform Crisis: A Model for Understanding the Key Role of Crisis in Contemporary Populism», *Government and Opposition*, τόμ. 50, τχ. 2, 2015, σ. 189-217.

Διακρίνοντας το *πραγματικό* μιας οικονομικής/κοινωνικής εξάρθρωσης που προηγείται, από το *συμβολικό* της επιτελεστικής κατασκευής της στον λόγο ως «κρίσης αντιπροσώπευσης», αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην διαλεκτική των δύο.

Επιπλέον, και αυτό δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς στην σχετική βιβλιογραφία, επισημαίνει τη σημασία του ευρύτερου ηγεμονικού πλαισίου: αντιδρώντας σε μια οικονομική/κοινωνική εξάρθρωση που διαρρηγνύει τους εδραιωμένους δεσμούς πολιτικής αντιπροσώπευσης, η λαϊκιστική, επιτελεστική αφήγηση της κρίσης δεν είναι ποτέ μόνη της. Συνυπάρχει σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον όπου και άλλοι (συχνότερα αντιλαϊκιστικοί) πολιτικοί φορείς αρθρώνουν τις δικές τους αφηγήσεις της κρίσης, διαχωρίζουν με τον δικό τους τρόπο θύτες και θύματα, απλοποιώντας – συχνά εξίσου ή και περισσότερο από τον λαϊκιστικό λόγο – τα πολιτικά διακυβεύματα. Υπό την έννοια αυτή, κάθε εναργής οπτική πάνω στη συσχέτιση κρίσης και λαϊκισμού οφείλει να λάβει σοβαρά υπόψη την οιονεί διαιρετική τομή λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού και την επενέργειά της στην τροπή του πολιτικού ανταγωνισμού.

Η παραπάνω θεωρητική και εννοιολογική διασαφήνιση συμβάλει σε μια λειτουργική εννοιολόγηση της κρίσης ικανής να αναδείξει τις πολλαπλές και αμφίδρομες λειτουργίες της στην πυροδότηση και την αναπαραγωγή του λαϊκιστικού λόγου αλλά και των αντιλαϊκιστικών αντιδράσεων. Ωστόσο, το πλαίσιο που προέκυψε όφειλε να δοκιμαστεί κατόπιν στην βάσανο της εμπειρικής ανάλυσης. Ιδιαίτερο αναλυτικό βάρος δόθηκε στην εμφάνιση και στην Ευρώπη «εξισωτικών» λαϊκισμών που ξεφεύγουν από το παραδοσιακό, ευρω-κεντρικό μοντέλο του ακροδεξιού λαϊκισμού (κυρίως Ισπανία και Ελλάδα), αλλά και στον αντιλαϊκιστικό λόγο που προκαλούν. Εισαγωγικά, συγκριτική αναφορά έγινε, μεταξύ άλλων, σε αντίστοιχα παραδείγματα λαϊκιστικών αντιδράσεων (Αγροτικός λαϊκισμός και People's Party) που προκάλεσε η οικονομική κρίση του τέλους του 19ου αιώνα στις ΗΠΑ, καθώς και στις κινηματικές αντιδράσεις του 2011 (Occupy Wall Street) στην πρόσφατη κρίση στην ίδια χώρα που επίσης χαρακτηρίστηκαν ως «λαϊκιστικές».

Περνώντας στην περίπτωση της Ισπανίας, η έρευνά μας εκεί, εκτός από το να αποκαλύψει και να τεκμηριώσει τα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά των κινημάτων κατά της λιτότητας καθώς και του αναδυόμενου κόμματος των PODEMOS, διερεύνησε διεξοδικά τις ιδιαιτερότητες του τελευταίου στο ιδεολογικό και θεσμικό επίπεδο.

Επιβεβαίωσε, επίσης, τη στενή σχέση ανάμεσα στην οικονομική και κοινωνική εξάρθρωση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ύφεσης, στην ανάδειξή της ως κρίσης του υπάρχοντος συστήματος αντιπροσωπευσης (μετα-δημοκρατική συναίνεση) και την ανάδυση λαϊκιστικών πολιτικών (PODEMOS) που προσβλέπουν σε μια νέα συλλογική πολιτικοποίηση, στην ανάκτηση της πραγματικής εξουσίας με την υποστήριξη της κοινωνικής πλειοψηφίας και σε οικονομικές πολιτικές που διεκδικούν να υπηρετήσουν τις ανάγκες και τα συμφέροντα των πολλών.³⁹ Την ίδια στιγμή, αυτό το κίνημα δεν απέφυγε την εμπλοκή του σε μια οξεία αντιπαράθεση μεταξύ λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού.⁴⁰

Η δεύτερη, μετά την Ισπανία, χώρα που μας απασχόλησε διεξοδικά στο πλαίσιο αυτό, είναι η Ελλάδα. Τα γενικά συμπεράσματα που προκύπτουν εδώ είναι ότι η δυναμική που καταγράφει από το 2012 και μετά ο ΣΥΡΙΖΑ – του οποίου ο λόγος τεκμαίρεται ως λαϊκιστικός με βάση τα ελάχιστα κριτήρια της Σχολής του Essex⁴¹ – μπορεί να ερμηνευθεί και ως ένα από τα βασικά «προϊόντα» της σοβαρής οικονομικής και κοινωνικής εξάρθρωσης που διέρχεται η Ελλάδα από το 2009, η οποία αργότερα εκφράστηκε ανοιχτά και «αναδείχθηκε» επιτελεστικά ως «ανθρωπιστική κρίση», κρίση αντιπροσωπευσης και ακόμα και ως κρίση της ίδιας της δημοκρατίας. Ενσωματώνοντας δυνάμεις του κινήματος των πλατειών – που, όπως και στην Ισπανία, λειτούργησαν ως ο τόπος συνάρθρωσης μιας πρωτο-λαϊκιστικής ισοδυναμίας μεταξύ αρχικά ετερογενών αιτημάτων και υποκειμένων – και αρθρώνοντας έναν οξύ διχοτομικό λόγο υπέρ των «λαϊκών» αιτημάτων και εναντίον των υπευθύνων

39. C. Delclos, «Podemos: The Political Upstart Taking Spain by Force», *ROAR Magazine*, 9 Δεκεμβρίου 2014, <http://roarmag.org/2014/12/podemos-the-political-upstart-taking-spain-by-force/>. Í. Errejón Galván, «¿Qué es 'Podemos'?», *Le Monde diplomatique en español*, τχ. 225, 2015. S. Zabala, «In Europe, Not All Populist Parties are the Same», *Aljazeera*, 2 Δεκεμβρίου 2014, <http://america.aljazeera.com/opinions/2014/12/podemos-spain-politicspopulismeurope.html>

40. R. Carretero, «¿Qué es el populismo y quién es populista en España?», *Huffington Post Es*, 21 Σεπτεμβρίου 2014, http://www.huffingtonpost.es/2014/09/21/populismos_n_5809776.html. D. Soriano, «El populismo de Podemos: jubilación a los 60 y pensiones más altas para todos», *libremercado.com*, 31 Μαΐου 2014, <http://www.libremercado.com/2014-05-31/el-populismo-de-podemos-jubilacion-a-los-60-y-pensiones-mas-altas-para-todos-1276520014/>

41. Βλ. και Stavrakakis & Katsambekis, «Left-wing Populism in the European Periphery», ό.π., σ. 133.

της κρίσης στο εξωτερικό και το εσωτερικό («τρίαιμα εξωτερικού» & «τρίαιμα εσωτερικού»), ο κομματικός αυτός οργανισμός μετεξελίχθηκε ταχύτατα – στο ευρύτερο πλαίσιο ενός ιδιαίτερα πυκνού πολιτικού χρόνου – από outsider σε ρυθμιστή και τελικά σε κορμό της κυβέρνησης συνεργασίας που προέκυψε από τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015. Τέλος, όπως και στην ισπανική περίπτωση, η άνοδος του αριστερού λαϊκισμού του ΣΥΡΙΖΑ προκάλεσε ισχυρές αντιλαϊκιστικές αντιδράσεις τόσο στο πολιτικό πεδίο όσο και στα ΜΜΕ.

Εν κατακλείδι, σε όλες τις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, προκύπτει μια κοινή πολιτική χρονογραφία που διασυνδέει λαϊκισμό, αντιλαϊκισμό και κρίση, αναβαθμίζοντας αντίστοιχα μοντέλα που είχαν αναπτυχθεί στη σχετική βιβλιογραφία από τη σκοπιά μιας επιτελεστικής θεωρίας του λαϊκισμού:⁴² (1) Προηγείται μια οξεία οικονομική και κοινωνική εξάρθρωση, (2) ακολουθεί η ανάδειξη και ονομάτισή της ως «κρίση» και η αναπαράστασή της με αξιολογικούς όρους που στοχοποιούν συγκεκριμένους υπεύθυνους (π.χ. το «κατεστημένο»), (3) συγχρόνως, αρθρώνεται μια πρόταση εξ ονόματος του λαού για την υπεράσπιση των θυμάτων της κρίσης (των αποκλεισμένων και φτωχοποιημένων, του «underdog»), (4) το τελευταίο πυροδοτεί αντανάκλαστικά μια αντιλαϊκιστική αντίδραση (τούτη, συνήθως εκ των υστέρων, ονοματίζει και καταγγέλλει ως «λαϊκιστική» την πολιτική πρόταση που μιλά εξ ονόματος του λαού), (5) τόσο ο «λαϊκιστικός» όσο και ο «αντιλαϊκιστικός» λόγος που προκύπτουν μπορεί να εμφανίζουν αριστερό (εξισωτικό, συμπεριληπτικό) ή δεξιό (αυταρχικό, ιεραρχικό, ξενοφοβικό) πρόσημο, να απλοποιούν τα πολιτικά διακυβεύματα και να δαιμονοποιούν τους αντιπάλους τους.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΤΡΙΓΩΝΟΠΟΙΗΣΗ: ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ESSEX, ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΟΜΕΤΡΙΑ

Στο πλαίσιο τριγωνοποίησης της μεθοδολογίας και αυστηρότερου ελέγχου της εγκυρότητας των ευρημάτων του προγράμματος POPULISMUS, αλλά και για την δοκιμότερη τεκμηρίωση των πορισμάτων που προκύπτουν, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της αντίθεσης λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού στο ελληνικό πλαίσιο, μέσα από τη συσχέτιση της ερμηνευτικής/ποιοτικής μεθόδου της Σχολής του

42. Moffitt, «How to Perform Crisis», ό.π., σ. 198.

Essex αφενός με μια έρευνα ερωτηματολογίου σε κομματικούς υποψηφίους των εκλογών του Ιανουαρίου 2015 και αφετέρου με μια λεξικομετρική μελέτη των έντυπων ΜΜΕ στον ελληνικό χώρο. Τούτη η αμφίπλευρη μεθοδολογική διεύρυνση επιβεβαίωσε τον σαφή διαχωρισμό και την οξύτατη πολεμική μεταξύ του λαϊκιστικού/φιλολαϊκιστικού και του αντιλαϊκιστικού μπλοκ που διαπερνά τον δημόσιο λόγο.

4.1. Λαϊκιστικές και αντιλαϊκιστικές στάσεις υποψηφίων στις ελληνικές βουλευτικές εκλογές

Σε μια πιλοτική προσπάθεια γεφύρωσης των μεθοδολογικών διαφορών, η ερευνητική ομάδα του POPULISMUS επιχείρησε να συμμετάσχει στη διαμόρφωση των ερωτημάτων και των σχετικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν στην ποσοτική διερεύνηση της στάσης των υποψηφίων στις ελληνικές βουλευτικές εκλογές της 25^{ης} Ιανουαρίου 2015. Η έρευνα οργανώθηκε σε συνεργασία με τον Επίκουρο Καθηγητή Ιωάννη Ανδρεάδη (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ), η ερευνητική ομάδα του οποίου ενσωμάτωσε ερωτήσεις σχετικές με τον λαϊκισμό στο ερωτηματολόγιο της Μελέτης που υλοποίησε για τους Έλληνες Υποψηφίους.⁴³

Βασικός στόχος υπήρξε η δημιουργία ενός «δείκτη (index) λαϊκισμού», χρησιμοποιώντας δηλώσεις που (1) συγκροτούνται γύρω από το κομβικό σημαίνον «λαός» και (2) αντανακλούν μια αντίληψη/αναπαράσταση της κοινωνίας ως διχασμένης ανάμεσα σε δύο εχθρικά στρατόπεδα: λαός εναντίον ελίτ. Για αυτόν τον σκοπό, και στηριζόμενοι πάντα στα ελάχιστα κριτήρια που προτείνει η Σχολή του Essex, χρησιμοποιήσαμε έξι προτάσεις (εκ των οποίων η μία τροποποιημένη) που είχαν αναπτυχθεί από άλλα μέλη του διεθνούς ερευνητικού δικτύου Team Populism,⁴⁴ καθώς και δύο επιπρόσθετες

43. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε και τα πρώτα αναλυτικά αποτελέσματα παρουσιάστηκαν σε διεθνές συνέδριο και είναι προσβάσιμα στο I. Andreadis, Y. Stavrakakis & G. Katsambekis, «Using Surveys to Measure the Populist Attitudes of Political Elites and Voters: A Greek Pilot Study of Supply and Demand», ανακοίνωση στο συνέδριο του δικτύου Team Populism, Solving the Puzzles of Populism, Λονδίνο, 1 Μαΐου 2015, <https://populism.byu.edu/SiteAssets/Andreadisatal.pdf>

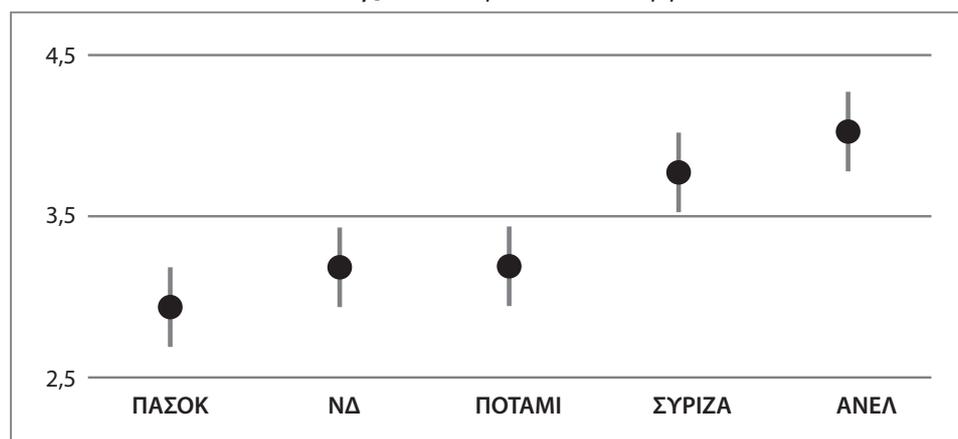
44. Βλ. και K. Hawkins & S. Riding «Populist Attitudes and their Correlates among Citizens: Survey Evidence from the Americas», ECPR Workshop, Disassembling Populism (and Putting It Back Together Again): Collaborative Empirical Research on Interactions

που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του έργου POPULISMUS. Τα αποτελέσματα ελέγχθηκαν στατιστικά για να διασφαλιστεί ότι οι οκτώ προτάσεις που χρησιμοποιήθηκαν σχετίζονται στενά μεταξύ τους.

Η εν λόγω έρευνα έδειξε ότι τα κόμματα ΠΑΣΟΚ, ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ και ΠΟΤΑΜΙ – κόμματα που θεωρούνται μη λαϊκιστικά ή αντιλαϊκιστικά – βαθμολογούνται με τιμή χαμηλότερη του 3.5, ενώ οι υποψήφιοι τόσο του ΣΥΡΙΖΑ όσο και των ΑΝΕΛ – κόμματα που γενικά, αλλά και με βάση τα κριτήριά μας, θεωρούνται λαϊκιστικά – παρουσιάζουν βαθμό υψηλότερο του 3.5. Όπως δείχνει το 95% διάστημα εμπιστοσύνης, οι υποψήφιοι των ΑΝΕΛ εμφανίζονται με υψηλότερο δείκτη λαϊκισμού από τους υποψήφιους του ΣΥΡΙΖΑ, αλλά μπορούν να θεωρηθούν ως μια κοινή ομάδα με κριτήριο τις υψηλές τιμές που εμφανίζουν σε αυτόν τον δείκτη. Με κριτήριο τον ίδιο δείκτη, οι υποψήφιοι των κομμάτων ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και ΠΟΤΑΜΙ δεν διαφέρουν σημαντικά και έτσι διαμορφώνουν μια δεύτερη ομάδα. Ανάμεσα στις δύο ομάδες υπάρχουν σημαντικές στατιστικές διαφορές με τη δεύτερη (τα κόμματα ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και ΠΟΤΑΜΙ) να παρουσιάζει σημαντικά χαμηλότερες τιμές σε αυτήν την κλίμακα.⁴⁵

ΓΡΑΦΗΜΑ 1.

Δείκτης λαϊκισμού ανά κόμμα

among Populism's Attributes, Muenster, 22-25 Μαρτίου 2010· K. Hawkins, S. Riding & C. Mudde, «Measuring Populist Attitudes», Political Concepts Committee on Concepts and Methods, Working Paper Series, 2012.

45. Βλ. γράφημα 1· βλ. επίσης, για τα αναλυτικά στοιχεία, Andreadis, Stavrakakis & Katsambekis, «Using Surveys to Measure the Populist Attitudes of Political Elites and Voters», ό.π., σ. 13.

Στη συνέχεια, και προκειμένου να διερευνήσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στον δεξιό και τον αριστερό λαϊκισμό, εφαρμόσαμε τη μέθοδο της παραγοντικής ανάλυσης στις προαναφερθείσες οκτώ προτάσεις για τη μελέτη του λαϊκισμού, καθώς και σε μια σειρά από ερωτήματα που χρησιμοποιήθηκαν στον Ηλεκτρονικό Σύμβουλο Ψήφου HelpMeVote 2015 και ενσωματώθηκαν στη Μελέτη Ελλήνων Υποψηφίων 2015. Η ανάλυση αυτή έδειξε ότι ο δεξιός λαϊκισμός ευνοεί τον αποκλεισμό και είναι επικεντρωμένος στην ταυτότητα, ενώ ο αριστερός λαϊκισμός ευνοεί τη συμπερίληψη και είναι δυνητικά πλουραλιστικός. Πράγματι, στάσεις συμπερίληψης και πλουραλισμού είναι ισχυρότερες στην αριστερή πλευρά του πολιτικού φάσματος, και λιγότερο στη δεξιά, και έτσι, οι συσχετισμοί είναι ισχυρότεροι με αναφορά στην τοποθέτηση στο ιδεολογικό-πολιτικό φάσμα (Δεξιά-Αριστερά) και όχι με αναφορά σε ένα λαϊκιστικό ή μη λαϊκιστικό προφίλ (για παράδειγμα, το κόμμα των ANEL φαίνεται πιο κοντά στην παραδοσιακή δεξιά ή κεντρο-δεξιά ΝΔ και ο ΣΥΡΙΖΑ στα κεντρώα ή κεντρο-αριστερά ΠΑΣΟΚ και ΠΟΤΑΜΙ).⁴⁶

Η παραπάνω πιλοτική έρευνα ανέδειξε, καταρχάς, τη γονιμότητα τέτοιου είδους μεθοδολογικών συνεργασιών, που δεν είχαν μέχρι στιγμής επιχειρηθεί στο διεθνές πλαίσιο εξαιτίας ενός κλίματος καχυποψίας μεταξύ λογο-αναλυτικών και ποσοτικών προσεγγίσεων. Προφανώς, παραμένουν σημαντικές μεθοδολογικές αποκλίσεις, όμως έχει ανοίξει ένας δρόμος επωφελούς ερευνητικής συνεργασίας. Κατά δεύτερο λόγο, επιβεβαίωσε τα πορίσματα που είχαν εξαχθεί με βάση την ανάλυση λόγου (τόσο όσον αφορά την ταυτοποίηση συγκεκριμένων πολιτικών λόγων και φορέων ως λαϊκιστικών στο ελληνικό συγκείμενο όσο και αναφορικά με την πολυπλοκότητα του φαινομένου και την καταγραφή αντιθετικών συναρθρώσεων του λαϊκιστικού λόγου).

4.2. «Φιλολαϊκισμός» και «αντιλαϊκισμός» στον Ελληνικό Τύπο

Προκειμένου να παρακολουθήσει επισταμένα τον φιλο-λαϊκιστικό και αντιλαϊκιστικό λόγο στον ελληνικό τύπο, το πρόγραμμα POPULISMUS συγκέντρωσε, μέσω υπηρεσίας αποδελτίωσης, όλα τα άρθρα του έντυπου τύπου, καθημερινού και περιοδικού, που πε-

46. Στο ίδιο, σ. 16.

ριέχουν τις λέξεις-κλειδιά «λαϊκισμός» και «λαός». Έτσι, κατά το χρονικό διάστημα ενός έτους (1/6/2014-31/5/2015), συγκεντρώθηκαν 17.363 άρθρα. Τα άρθρα αυτά διαβάζονταν καθημερινά από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας, τα οποία και επέλεξαν ένα ποσοστό από αυτά, συνολικά 928 άρθρα από 40 διαφορετικά έντυπα μέσα, με κριτήριο τη σημαίνουσα αναφορά στον «λαϊκισμό» και τον «λαό». Τα επιλεγμένα άρθρα κωδικοποιήθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν όσον αφορά τη σχέση τους με τον λαϊκιστικό λόγο, στις εξής κατηγορίες:

1. Άρθρα θετικά διακείμενα προς τον λαϊκιστικό λόγο («φιλολαϊκιστικά» άρθρα).
2. Άρθρα που τοποθετούνται ρητά ενάντια στον λαϊκισμό («αντιλαϊκιστικά» άρθρα).
3. Άρθρα που αναφέρονται στον λαϊκισμό με ουδέτερο τρόπο.
4. Άρθρα που δεν αναφέρονται στον λαϊκισμό.

Στο πλαίσιο της μεθοδολογικής τριγωνοποίησης, το πρόγραμμα POPULISMUS σε συνεργασία με την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τιτίκα Δημητρούλια (Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΑΠΘ), προχώρησε σε μια πιλοτική λεξικομετρική ανάλυση του παραπάνω υλικού σε συνδυασμό με ερμηνευτικές-ποιοτικές αναλύσεις. Έτσι, οι δύο πρώτες κατηγορίες διαμορφώθηκαν σε αντίστοιχα corpora, ενώ παρήχθησαν άλλα 6 corpora με τυχαία επιλεγμένα άρθρα από 6 αντίστοιχα μέσα, διαφορετικής τοποθέτησης όσον αφορά τον λαϊκιστικό λόγο (*Χωνί, Αυγή, Εφημερίδα των Συντακτών, Ελεύθερος Τύπος, Τα Νέα, Καθημερινή*), καθώς και ένα corpus με τυχαία επιλεγμένα άρθρα από το σύνολο της αποδελτίωσης, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως corpus αναφοράς («μάρτυρας»).

Τα παραπάνω corpora υποβλήθηκαν σε αναλυτική επεξεργασία με μια σειρά λεξικομετρικών μεθόδων, όπως η ανάλυση συχνότητας (frequency analysis) και η ανάλυση συνεμφάνσεων (cooccurences analysis), με τη βοήθεια των αντίστοιχων διαδικτυακών εργαλείων που παράχθηκαν από το πρόγραμμα POPULISMUS και βρίσκονται διαθέσιμα στο Παρατηρητήριο Λαϊκιστικού Λόγου,⁴⁷ καθώς και σχετικού ελεύθερου λογισμικού (AntConc). Στόχος ήταν να εντοπιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά του φιλολαϊκιστικού και του αντιλαϊκιστικού λόγου στον ελληνικό τύπο, τα οποία, σε μια εν

47. www.observatory.populismus.gr

πολλοίς μεσοποιημένη κουλτούρα, αποτυπώνουν και επηρεάζουν σημαντικά τον πολιτικό ανταγωνισμό.

Τα ευρήματα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αναδεικνύοντας τη μεθοδολογική αξία της παραπάνω προσέγγισης, ενώ σε γενικές γραμμές συναντήθηκαν με τα αποτελέσματα από τις άλλες ποιοτικές-ερμηνευτικές μεθόδους. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την κωδικοποίηση και κατηγοριοποίηση που έγινε στα επιλεγμένα άρθρα, η πλειοψηφία τους τοποθετείται ενάντια στον λαϊκισμό, αφού καταγράφηκαν 213 «φιλολαϊκιστικά» και 489 «αντιλαϊκιστικά» άρθρα. Όσον αφορά ειδικότερα τα «φιλολαϊκιστικά», η πλειονότητα τους (83%) αφορά άρθρα με σημαίνουσα και θετική αναφορά στον «λαό» ή/και την «λαϊκή κυριαρχία», ενώ ένα σημαντικό ποσοστό αφορά άρθρα που αντιπολιτεύονται ρητά τον αντιλαϊκιστικό λόγο, από μία αντίστοιχη σκοπιά. Τα άρθρα αυτά μοιράζονται αναλογικά σε όλα τα έντυπα που κατηγοριοποιήθηκαν ως «φιλολαϊκιστικά», με εντονότερη την παρουσία της *Εφημερίδας των Συντακτών*, της *Αυγής*, των εβδομαδιαίων ή μηνιαίων αριστερόστροφων εντύπων *Εποχή*, *Δρόμος της Αριστεράς*, *Unfollow* κ.α. Ένα μικρό μέρος από αυτά (6%) αφορούν αναφορές στον «λαό» με σαφές εθνικιστικό, ρατσιστικό, αποκλειστικό πρόσημο, προερχόμενες από αντίστοιχα έντυπα και αρθρογράφους.

Κωδικοποιώντας αντίστοιχα τα «αντιλαϊκιστικά» άρθρα, διαφαίνεται σαφώς ότι ένα μικρό ποσοστό των άρθρων συνδέει τον λαϊκισμό με δεξιές και ακροδεξιές παρατάξεις ή πολιτικές (συνολικά 18%). Τα περισσότερα από αυτά αφορούν το εξωτερικό, και πολύ λίγα άρθρα (περίπου 1%) συνδέουν τον λαϊκισμό με την ελληνική άκρα δεξιά (Χρυσή Αυγή και ΛΑΟΣ). Το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό των άρθρων αναφέρονται στο εσωτερικό της χώρας και στοχοποιούν τις αριστερές μορφές λαϊκισμού και κυρίως τον ΣΥΡΙΖΑ ή – μετά τις εκλογές της 25ης Ιανουαρίου – την ελληνική κυβέρνηση. Μεγάλο μέρος αυτής της αρθρογραφίας ταυτίζει ουσιαστικά τον λαϊκισμό με την αριστερά. Σημαντικό μέρος τους, επίσης, τείνει να διαπιστώνει ότι ο λαϊκισμός που καταγγέλλει είναι διάχυτος σε όλη την ελληνική πολιτική σκηνή και διαπερνά όλα τα κόμματα, ενώ τον συνδέει με τις συνήθεις πρακτικές του πελαταιακού κράτους, του «κομματισμού», κ.ο.κ. Τέλος, ένα μικρό μέρος των αντιλαϊκιστικών άρθρων, προερχόμενα από αριστερά ή αριστερόστροφα μέσα, τοποθετούνται ενάντια στον λαϊκισμό από μια αριστερή ταξική σκοπιά (αριστερός αντιλαϊκισμός).

Με τη βοήθεια των λεξικομετρικών εργαλείων, καταγράφηκαν οι λέξεις που τείνουν να εμφανίζονται συχνότερα (συνεμφανιζόμενες) κοντά στη λέξη «λαός». Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τόσο στα «φιλολαϊκιστικά» όσο και στα «αντιλαϊκιστικά» άρθρα είναι κυρίαρχος ο εθνικός προσδιορισμός του λαού («ελληνικός», «Ελλάδα», «έθνος», «χώρα», κ.α.). Στο «φιλολαϊκιστικό» μπλοκ συναντά κανείς πολύ συχνότερα το προσδιοριστικό «κυρίαρχος» και άλλα σημαίνοντα που συνδέουν το «λαό» με την εξουσία («εντολή», «αποφασίσει», «ισχυρό»), καθώς και με κοινωνικούς και κινηματικούς προσδιορισμούς («τάξη», «εργατική», «κίνημα», «πλατείες» κ.α.). Στο «αντιλαϊκιστικό» μπλοκ, αντίστοιχα, είναι ψηλά, όπως και θα ανέμενε κανείς, η συσχέτιση με τον λαϊκισμό.

Μελετώντας αντίστοιχα το συγκεκριμένο εμφάνιση της λέξης «λαϊκισμός», οι συνεμφανιζόμενες λέξεις επιβεβαιώνουν ότι ο «λαϊκισμός» φέρει αρνητικό φορτίο και ενέχει αρνητικές συνδηλώσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα επίθετα που συνοδεύουν συχνά τον λαϊκισμό, αφού στην πλειοψηφία τους είναι έντονα αρνητικά φορτισμένα, και ακόμα περισσότερο οι μεταφορές, οι οποίες τείνουν να παρουσιάζουν το λαϊκισμό ως *ασθένεια, τρέλα, φυσική καταστροφή ή κτηνώδη/τερατώδη δύναμη*.

Σε μία άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή της παραπάνω έρευνας, συνδυάσαμε την ποιοτική ανάγνωση με τα λεξικομετρικά εργαλεία για να εξετάσουμε αναλυτικότερα κάποια από τα κεντρικά επιχειρήματα του φιλολαϊκιστικού και αντιλαϊκιστικού λόγου στον ελληνικό τύπο. Διαπιστώσαμε έτσι, για παράδειγμα, ότι ενώ το φιλολαϊκιστικό μπλοκ χαρακτηρίζεται από την ισχυρή υπεράσπιση της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας, το αντιλαϊκιστικό μπλοκ στέκεται με μία αμφίσημη στάση απέναντι στη δημοκρατία και τις δημοκρατικές διαδικασίες, καθώς κατηγορεί συστηματικά τον λαϊκισμό ότι εκμεταλλεύεται και διαστρέφει τη δημοκρατία για να εξυπηρετεί τα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων (συντεχνίες, εξυπηρετούμενοι πελατειακού συστήματος, κ.α.) και τοποθετείται με έντονη επιφυλακτικότητα απέναντι σε εκλογές και δημοψηφίσματα. Όσον αφορά ένα άλλο αμφιλεγόμενο ζήτημα, τη σχέση του λαϊκισμού με το έθνος και τον εθνικισμό, η έρευνά μας έδειξε με σαφήνεια ότι η τάση για αναφορά στο έθνος δεν καθορίζεται μάλλον από τον φιλολαϊκιστικό ή αντιλαϊκιστικό χαρακτήρα του εκάστοτε λόγου, αλλά από άλλα πολιτικά χαρακτηριστικά και κυρίως από την παραδοσιακή τοποθέτηση στον άξονα δεξιά-αριστερά,

στοιχείο που αναδείχθηκε και στο πλαίσιο της ποσοτικής διερεύνησης (βλ. παραπάνω, ενότητα 4.1).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Το ερευνητικό πρόγραμμα POPULISMUS είχε την τύχη να συμπέσει χρονικά με μία περίοδο ραγδαίας ανόδου, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, μίας σειράς πολιτικών δυνάμεων που έχουν κατονομαστεί ως λαϊκιστικές, όπως ο ΣΥΡΙΖΑ στην Ελλάδα, οι PODEMOS στην Ισπανία και το Front National στη Γαλλία. Η αμφίρροπη εξέλιξη των λαϊκιστικών εγχειρημάτων στην Λατινική Αμερική, τα αποτελέσματα των Ευρωεκλογών του Μαΐου του 2014 σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά και η εκλογική νίκη του ΣΥΡΙΖΑ τον Ιανουάριο του 2015 και τα πρόσφατα γεγονότα που ακολούθησαν (διαπραγμάτευση, δημοψήφισμα, διάσπαση του ΣΥΡΙΖΑ και νέα προεκλογική περίοδος), ανέδειξαν το ζήτημα του λαϊκισμού – και μαζί και του αντιλαϊκισμού – σε κεντρικό ζήτημα των πολιτικών αντιπαραθέσεων, δικαιώνοντας μάλλον την επιλογή του ερευνητικού αντικειμένου.

Σε αυτό το περιβάλλον, επιχειρήθηκε η εμβάθυνση της ακαδημαϊκής συζήτησης για τον λαϊκισμό, σε επίπεδο μεθοδολογικό, αναλυτικό-εμπειρικό, αλλά και θεωρητικό. Διευρύνθηκε το γνωστικό απόθεμα και καλύφθηκαν σχετικά κενά στην καταγραφή και διεθνή χαρτογράφηση του λαϊκιστικού λόγου. Πραγματοποιήθηκαν συγκριτικές διερευνήσεις και διεπιστημονικές/διαθεματικές συνεργασίες με σκοπό την επεξεργασία ενός συνθετικού αναλυτικού πλαισίου. Αναπτύχθηκαν εννοιολογικές καινοτομίες και νέες υποθέσεις εργασίας στη βάση του εμπλουτισμού του αρχικού θεωρητικού-εννοιολογικού οπλοστασίου της Σχολής του Essex, στην κατεύθυνση δοκιμότερης χρήσης του όρου «λαϊκισμός». Προέκυψε, στο πλαίσιο αυτό, μια συνθετική αποτίμηση του λαϊκιστικού λόγου και των πολλαπλών συναρθρώσεών του, διερευνήθηκε η ανάδειξη της οιοιεί διαιρετικής τομής λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού, ενώ στοιχειοθετήθηκε η πολύπλοκη όσο και αμφίσημη συσχέτιση του με τη δημοκρατία. Αναβαθμίζεται έτσι η επιστημονική γνώση για τα εξεταζόμενα ζητήματα, αλλά και προκύπτουν δυνατότητες για την καλύτερη θωράκιση της δημοκρατικής κουλτούρας σε συνθήκες κρίσης.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία, το αρχικό λογο-αναλυτικό πλαίσιο με τα ελάχιστα φορμαλιστικά του κριτήρια αποδείχθηκε επαρκώς ευρύ και ευέλικτο, ώστε να προσφέρει τη δυνατότητα συγκρι-

τικής καταγραφής και ερμηνείας λαϊκισμών που εκπέμπονται από κόμματα και κινήματα ριζικά διαφορετικά μεταξύ τους στο πλαίσιο διαφορετικών γεωγραφικών και πολιτισμικών ενοτήτων. Μέσω των πολλαπλών εφαρμογών και της «τριγωνοποίησης» που επιχειρήθηκε, επιτεύχθηκε μάλιστα η επέκταση του αναλυτικού εύρους του και της λειτουργικότητας των εργαλείων που συνεισφέρει στην πολιτική έρευνα. Όσον αφορά τώρα το αναλυτικό-εμπειρικό επίπεδο, με τη βοήθεια αυτής της σύνθετης μεθοδολογίας και ακόμα περισσότερο της εκτενούς επιτόπιας έρευνας στις 7 διαφορετικές χώρες, η ερευνητική ομάδα κατόρθωσε να αναδείξει το διακριτό εννοιολογικό περιεχόμενο των διαφορετικών λαϊκιστικών λόγων, τις αποκλίνουσες αναφορές τους σε σχέση με τη δημοκρατία και τελικά τα ανταγωνιστικά πολιτικά σχέδια που εκφράζουν.

Τέλος, στο εννοιολογικό-θεωρητικό πεδίο, η ερευνητική προσέγγιση του POPULISMUS κατέληξε να προτείνει συγκεκριμένες θέσεις που τροποποιούν είτε επεκτείνουν την εδραιωμένη βιβλιογραφικά γνώση αναφορικά με την θεωρία του λόγου, αλλά και την μελέτη του λαϊκισμού εν γένει. Αξίζει, στο πλαίσιο αυτό, να σημειωθούν: (1) η ανάγκη συμπλήρωσης/εξειδίκευσης των «ελάχιστων κριτηρίων» της Σχολής του Essex με ερωτήματα που αφορούν την σημασιολογία των δύο πόλων του λαϊκιστικού λόγου (Ποιος λαός; Ποια ελίτ;), ικανών να διαχωρίσουν κατεξοχήν λαϊκιστικές συναρθρώσεις από άλλες στις οποίες το λαϊκιστικό ύφος παραμένει δευτερεύον ή/και περιφερειακό, εξυπηρετώντας εθνικιστικούς ή/και ξενοφοβικούς σκοπούς, (2) η σημασία της ορθής σύλληψης της πολιτικής «χορογραφίας» ανάμεσα σε συνάρθρωση, κρίση και λαϊκιστική κινητοποίηση, και, στο ίδιο πλαίσιο, (3) η ανάγκη από κοινού μελέτης λαϊκισμού και αντιλαϊκισμού στο πλαίσιο της κρίσης της δημοκρατίας.

Σε κάθε περίπτωση, τα ζητήματα αυτά παραμένουν ανοιχτά και είναι βέβαιο ότι θα συνεχίσουν να απασχολούν την παγκόσμια ερευνητική κοινότητα, αλλά και κάθε ενδιαφερόμενο πολίτη. Στο βαθμό που τα πορίσματα που παρουσιάστηκαν συνοπτικά σε τούτο το κείμενο θα κατορθώσουν να ενισχύσουν τον διάλογο που ήδη αναπτύσσεται, στο βαθμό που θα αποτελέσουν έναυσμα για νέες προσεγγίσεις, ερευνητικές συμπράξεις αλλά και αντιπαραθέσεις, θα έχουν επιτύχει τον στόχο τους. Σε κάθε περίπτωση, ευελπιστούμε ότι χρήσιμος αρωγός για την περαιτέρω έρευνα θα αποτελέσει το Διαδικτυακό Διεθνές Παρατηρητήριο για τη Μελέτη του Λαϊ-

κιστικού Λόγου, το οποίο δημιουργήθηκε μέσα από το πρόγραμμα και φιλοξενείται στην ιστοσελίδα του.⁴⁸ Το Παρατηρητήριο διαθέτει ήδη πλούσιο ερευνητικό και εμπειρικό υλικό από τη μέχρι τώρα έρευνα (ομιλίες, παρουσιάσεις, κείμενα εργασίας και ψηφιακές εκδόσεις, χρήσιμους συνδέσμους, αποδελτίωση ακαδημαϊκών εκδόσεων και έντυπων ΜΜΕ), ενώ θα συνεχίζει να εμπλουτίζεται και στο μέλλον. Επίσης, διαθέτει πρωτότυπες διαδικτυακές και διαδραστικές εφαρμογές με ευρείες πληροφοριακές, παιδαγωγικές και ερευνητικές δυνατότητες, όπως ψηφιακές χαρτογραφήσεις και χρονολόγιο που αφορά την ιστορία του λαϊκισμού, αλλά και χρήσιμα διαδικτυακά εργαλεία, όπως αυτά για τη λεξικομετρική ανάλυση. Ο σημαντικότερος όμως στόχος του διαδικτυακού Παρατηρητηρίου είναι να αποτελέσει τον καταλύτη για την συγκρότηση μίας κοινότητας ερευνητών, που θα συνεχίζουν να συνεργάζονται πάνω στη μελέτη του λαϊκιστικού λόγου και της σχέσης του με τη δημοκρατία.⁴⁹

48. Βλ. και πάλι: www.observatory.populismus.gr

49. Ολοκληρώνοντας αυτόν τον ερευνητικό κύκλο, και χωρίς καμία διάθεση «λαϊκισμού», νιώθουμε πάνω από όλα την ειλικρινή ανάγκη να ευχαριστήσουμε όσους, ανθρώπους και θεσμούς, κατέστησαν με τη βοήθειά τους εφικτή την ολοκλήρωση αυτής της πορείας: πρώτα από όλα το Υπουργείο Παιδείας και τη Γενική Γραμματεία Έρευνας & Τεχνολογίας, την Επιτροπή Ερευνών του ΑΠΘ και φυσικά τους εργαζόμενους σε αυτούς τους φορείς για την αναγκαία στήριξή τους, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα τους συναδέλφους από το Τμήμα Πολιτικών Επιστημών που παρακολούθησαν και συμμετείχαν με ενδιαφέρον στη διαδικασία, καθώς και τους δεκάδες συναδέλφους ερευνητές και ακτιβιστές από πολλές χώρες που δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην επιτόπια έρευνα ή – ακόμα περισσότερο – στο Εργαστήριο, το Συνέδριο, τις ομιλίες και τις άλλες δραστηριότητες που έλαβαν χώρα. Τέλος, τους νέους ερευνητές και φοιτητές, αλλά και τον κάθε δημοκρατικό πολίτη, στους οποίους κυρίως απευθύνεται – και επίσης αφιερώνεται – τούτη η έρευνα.

Γιάννης Καραγιάννης*

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ:
FOUCAULT, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΤΙΚΗ
ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Στο άρθρο εξετάζεται συνοπτικά η αναλυτική οπτική που εγκαινιάζει η προβληματική του Michel Foucault αναφορικά με τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία (*governmentality*). Χαρτογραφείται επίσης το πεδίο της διεπιστημονικής συζήτησης και του κριτικού στοχασμού σε σχέση με αυτή την προβληματική, με στόχο να αναδειχθούν δυνατότητες και όρια στη συνεισφορά της στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση. Επισημαίνονται ορισμένα από τα ειδικότερα ζητήματα που προσελκύουν το ερευνητικό ενδιαφέρον, καθώς και τάσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της σχετικής ερευνητικής δραστηριότητας προκειμένου να αντιμετωπιστούν σημεία έντασης και προστριβής. Η διεπιστημονική συνομιλία που οργανώνεται με επίκεντρο τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία δεν εξαντλεί τη σημασία της στο επίπεδο της έρευνας και της θεωρίας, αλλά αναμφίβολα έχει και μείζονες πολιτικές διαστάσεις άμεσα αντιληπές στις τρέχουσες ιστορικές περιστάσεις.

Λέξεις-κλειδιά: *Foucault*, *governmentality*, εξουσία, κράτος, πολιτική ανάλυση

* Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

But the state, no more probably today than at any other time in its history, does not have this unity, this individuality, this rigorous functionality, nor, to speak frankly, this importance; maybe, after all, the state is no more than a composite reality and a mythicized abstraction, whose importance is a lot more limited than many of us think. Maybe what is really important for our modernity -that is, for our present- is not so much the étatisation of society, as the 'governmentalization' of the state.

Michel Foucault

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο κείμενο που ακολουθεί εξετάζονται σημεία από την αναλυτική οπτική του Michel Foucault για την «τέχνη του κυβερνάν» (art of government) στις φιλελεύθερες-δυτικές κοινωνίες. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε αντικείμενο διαλέξεων του Michel Foucault στο Κολέγιο της Γαλλίας (1977-78),¹ όπου προτάθηκε ο νεολογισμός «governmentality»² προκειμένου να δηλωθεί η διακριτή ιστορική θέση των «πρακτικών κυβέρνησης» (governmental practices) και του στοχασμού τους στη φιλελεύθερη εποχή. Ως νεολογισμός που συνθέτει τις ποικίλες σημασίες του «κυβερνάν» (gouverner) με αυτές της «νοοτροπίας» (mentalite), ο όρος «governmentality» μεταγράφεται με διάφορους τρόπους στην εγχώρια συζήτηση («κυβερνητικότητα», «κυβερνησιμότητα», «διακυβερνησιμότητα», κ.λπ.), χωρίς ωστόσο να επικρατεί κάποια μεταφραστική εκδοχή του ως επιτυχή-στερη.³ Αυτό που έχει σημασία όμως δεν είναι η ενδεχόμενη λεκτι-

1. Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, Palgrave Macmillan, London 2007.

2. Τον συγκεκριμένο όρο, ως «βάρβαρο, αλλά αναπόφευκτο νεολογισμό», είχε επικαλεστεί είκοσι χρόνια νωρίτερα (1957) ο Roland Barthes στην εργασία του σχετικά με την παραγωγή και τον ρόλο των μύθων στα σύγχρονα κοινωνικά και πολιτιστικά περιβάλλοντα. Βλ. R. Barthes, *Mythologies*, The Noonday Press, New York 1972, σ. 129.

3. Βλ., ενδεικτικά, M. Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, Πλέθρον, Αθήνα 2012· Κ. Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Νήσος, Αθήνα 2015· Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκό*, Νήσος, Αθήνα 2007· C. Hay, M. Lister, D. Marsh, *Το Κράτος. Θεωρίες και Προσεγγίσεις*, Σαβάλλας, Αθήνα 2011. Στην παρούσα εργασία ο όρος «governmentality» θα αποδί-

κή επιτήδευση και ευστοχία στη μεταγλώττιση του όρου, όσο η νοηματική του ευρύτητα και αναλυτική προοπτική που εγκαινιάζει. Πράγματι, οι διαλέξεις στο Κολέγιο της Γαλλίας δεν είχαν τελική μορφή – με ό,τι η λέξη «τελική» μπορεί να σημαίνει –, αλλά αποτελούσαν τμήμα εν εξελίξει στοχασμού.⁴ Ταυτόχρονα, και το νοηματικό περιεχόμενο των όρων «government» και «governmentality» που χειρίστηκε ο Foucault εναλλάσσόταν σε ευρείες και στενές εκδοχές ανάλογα με την ειδική αναλυτική στόχευση και έμφαση.⁵ Η έλλειψη αυστηρής εννοιολογικής οριοθέτησης στις σχετικές αναλύσεις προκαλεί πολλαπλά σημεία τριβής και έντασης. Από την άλλη, όμως, η νοηματική ευρύτητα που χαρακτηρίζει την προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία παρέχει δυνατότητες για αναλυτικές πρωτοβουλίες σε ποικίλα πεδία και κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Ενδεικτικά, εργασίες στις διεθνείς σχέσεις, την κοινωνική ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την κοινωνική γεωγραφία, την εγκληματολογία και την πολιτική φιλοσοφία διαμορφώνουν πεδίο διεπιστημονικής προσέγγισης και συνομιλίας με πρωτότυπες εφαρμογές και ερμηνευτικές συνθέσεις.

δεται περιφραστικά ως «σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία». Σύγχρονη, διότι η σχετική προβληματική αναφέρεται σε εξελίξεις αναφορικά με τρόπους άσκησης εξουσίας οι οποίοι εγκαινιάζονται από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα και καταφθάνουν με σύνθετους τρόπους στο ιστορικό παρόν. Καθοδηγητική, διότι αυτή η μορφή εξουσίας συνίσταται στην εξ αποστάσεως καθοδήγηση της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς (conduct of conduct), σε μια «αυτο-ελεγχόμενη ελευθερία» δράσης ατόμων και ομάδων, στο πλαίσιο μιας «βιο-πολιτικής» μέριμνας για τον «πληθυσμό». Εξουσία, διότι το εγχείρημα υλοποίησης αυτού του στόχου παραπέμπει σε πρακτικές με στρατηγικό υπολογισμό και στοχαστικό περιεχόμενο που ασκούνται πάνω σε ελεύθερα να δράσουν άτομα. Για τη «μετάκληση» ενός όρου, τα προβλήματα και τις απαραίτητες γνωσιοθεωρητικές, πραγματολογικές και επιστημονικές προϋποθέσεις της που οφείλει διεξοδικά να ελέγχει και να εποπτεύει ο επιστημονικός στοχασμός, η συμβολή του Α-Ι. Δ. Μεταξά είναι καθοριστικής σημασίας. Βλ. Α-Ι.Δ. Μεταξάς, *Τα όρια των όρων. Δοκίμιο για τη σημειωτική αποφυλάκιση της πολιτικής ζωής*, Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ, Αθήνα 2014, σ. 47 κ. επ.

4. Το αναλοκλήρωτο των σχετικών εργασιών επισημαίνει ο ίδιος ο Foucault στη διάλεξη της 15ης Φεβρουαρίου 1978. Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 186.

5. Βλ. W. Walters και J.H. Haahr, «Governmentality and Political Studies», *European Political Science*, τόμ. 4, 2005, σ. 288-300· J. Joseph, «Governmentality of What? Populations, States and International Organisations», *Global Society*, τόμ. 23, τχ. 4, 2009, σ. 413-427· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», *International Review of Social Research*, τόμ. 1, τχ. 2, 2011, σ. 109-124.

Στόχος στο παρόν άρθρο δεν είναι να αποσαφηνιστούν τα επίμαχα σημεία στην προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία εξεταζόμενα στο πλαίσιο του συνολικότερου έργου και την πορεία εξέλιξης της σκέψης του Foucault.⁶ Ούτε, επίσης, να επισκοπηθούν ενδελεχώς οι σχετικές έρευνες που αναπτύσσονται σε ποικίλους γνωστικούς κλάδους. Οι ερευνητικές μέριμνες περιορίζονται στην κριτική εξέταση ορισμένων ζητημάτων σχετικά με τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία που προκαλούν εντάσεις και διεπιστημονικό προβληματισμό. Τα σημεία αυτά είναι ποικίλα και μπορούν σχηματικά να ταξινομηθούν με δύο άξονες αναφοράς. Ο πρώτος άξονας αφορά σε ζητήματα που ανακύπτουν από την εμπειρική εφαρμογή της αναλυτικής οπτικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία είτε σε νέα πεδία έρευνας (π.χ., διεθνείς σχέσεις, Τρίτος Κόσμος, κ.λπ.) είτε σε πεδία που σχετίζονται με τρέχουσες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές εξελίξεις. Ο δεύτερος άξονας αφορά σε αδυναμίες που επισημαίνεται πως ενυπάρχουν στην ίδια την προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Οι εν λόγω κριτικές επισημάνσεις συνδέονται είτε με τα επιμέρους ερευνητικά ενδιαφέροντα του κλάδου προέλευσης (π.χ., πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία, ιστοριογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία, κ.λπ.) είτε αφορούν ένα διεπιστημονικό αναλυτικο-φιλοσοφικό στοχασμό για επιμέρους ζητήματα και έννοιες (υποκείμενο, λόγος, εξουσία, κράτος, κ.λπ.). Με την εξέταση αυτών των σημείων επιδιώκεται να διαγνωσθούν δυνατότητες αλλά και όρια της συγκεκριμένης προσέγγισης στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση, καθώς και ορισμένες γενικότερες τάσεις στο αναπτυσσόμενο πεδίο διεπιστημονικής συνομιλίας και αντιπαράθεσης.

Η αναγκαστικά ατελής εξέταση της προβληματικής του Foucault για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία μεθοδεύεται με την παρουσίαση αρχικά των βασικών του αντιλήψεων για την εξουσία, ώστε να καταστεί εναργέστερη η λογική της. Κατόπιν, παρουσιάζονται τα βασικά της νοηματικά περιεχόμενα και δίνεται έμφαση σε ορισμένες κύριες αναλυτικές και μεθοδολογικές διαστάσεις της. Οι εισαγωγικές αυτές καταγραφές επιτρέπουν στη συνέχεια να αναλυθούν σημεία έντασης, δυνατότητες και όρια στην προβληματι-

6. Προς αυτήν την κατεύθυνση βλ., ενδεικτικά, S.J. Collier, «Topologies of Power. Foucault's Analysis of Political Government beyond 'governmentality'», *Theory, Culture & Society*, τόμ. 26, τχ. 6, 2009, σ. 78-108.

κή για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Ορισμένες προτάσεις που συμπυκνώνουν κριτικά τη σχετική συζήτηση και ερευνητική δραστηριότητα συμπυκνώνονται στο τέλος: όχι ως ευρήματα ή συμπεράσματα, αλλά ως προσωρινές αποτιμήσεις διανθισμένες με ερωτήματα που κρίνονται ως καίριας σημασίας. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που υφέρπει και επιδιώκεται να τονιστεί στους αναπτυσσόμενους συλλογισμούς είναι ότι η *διεπιστημονική εγρήγορση* στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση συνιστά θεμελιακή προϋπόθεση για κριτικό στοχασμό.

2. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΩΣ ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΣΤΟΧΕΥΣΗΣ

Στην αντίληψη του Foucault η εξουσία δεν υπάρχει παρά μόνο ως *δυννητική σχέση* άμεσα συνυφασμένη με το σύστημα των κοινωνικών δικτυώσεων. Η εξουσία, εν προκειμένω, ορίζεται ως συνθήκη η οποία υπάρχει *μόνο στο βαθμό που ασκείται* στο πλαίσιο, λιγότερο ή περισσότερο, οργανωμένων, ιεραρχημένων και συντονισμένων, συστάδων σχέσεων.⁷ Η λογική αυτής της παραδοχής ακυρώνει την προσέγγιση της εξουσίας ως ουσία και εκ προοιμίου αποθηκεύσιμο μέγεθος που κατέχει ή δεν κατέχει κανείς. Το ερευνητικό ερώτημα, κατ' επέκταση, μεταστρέφεται από το «τι» και το «γιατί» της εξουσίας στο «πώς». Όχι με την έννοια του πώς αυτή εκδηλώνεται, «[...] αλλά με τι μέσα ασκείται και τι συμβαίνει όταν τα άτομα ασκούν (όπως λένε) εξουσία πάνω σε άλλους».⁸ Ως *δυννητική σχέση*, που δεν εγκιβωτίζεται σε ορισμένους μόνο θεσμούς, ακόμη κι εάν αυτοί λογίζονται ως «πολιτικοί», η εξουσία μπορεί να εκδηλωθεί ανά πάσα στιγμή και είναι πανταχού παρούσα: «Όχι διότι αγκαλιάζει τα πάντα, αλλά επειδή έρχεται από παντού».⁹

7. Βλ. M. Foucault, «The Confession of the Flesh», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Pantheon Books, New York 1980, σ. 198.

8. Βλ. M. Foucault, «The Subject and Power», στο H.L. Dreyfus και P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, The University of Chicago Press, Chicago 1983, σ. 217 (η μετάφραση του αποσπάσματος, όπως και όλων των άλλων παραθεμάτων στο κείμενο, είναι δική μας).

9. Στο ίδιο, σ. 224. Βλ., επίσης, και M. Foucault, *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*, Pantheon Books, New York 1978, σ. 93.

Η παραδοχή ότι οι σχέσεις εξουσίας ελλοχεύουν παντού δεν αποτρέπει τον αυστηρό ορισμό τους. Πρώτον, μια σχέση εξουσίας λογίζεται ως τέτοια στο βαθμό που εμπεριέχει στρατηγικό σχεδιασμό. Μια σχέση άτακτης αντιπαράθεσης, χωρίς σχέδιο, υπολογισμό και στρατηγική στόχευση, δεν αποτελεί σχέση εξουσίας. Ο στρατηγικός σχεδιασμός αναφέρεται σε μέσα που κινητοποιούνται ώστε να επιτυγχάνονται συγκεκριμένες επιδιώξεις, σε πιθανολόγηση των κινήσεων του αντιπάλου και σε διαδικασίες με τις οποίες επιχειρείται να τεθεί «εκτός μάχης».¹⁰ Πρόκειται, με άλλα λόγια, για συστήματα πρακτικών και στοχασμού που εκπληρώνουν το στόχο τους όταν τερματίζουν τις σχέσεις αντιπαράθεσης και εγκαθιδρύουν ένα σχετικά σταθερό μηχανισμό ο οποίος αντικαθιστά το «[...] ελεύθερο παιχνίδι των ανταγωνιστικών (δι)αντιδράσεων».¹¹ Δεύτερον, ο στρατηγικός χαρακτήρας των σχέσεων εξουσίας παραπέμπει σε πρακτικές που δεν κατευθύνονται άμεσα και απευθείας στον αντίπαλο, αλλά αποσκοπούν να επηρεάσουν τις υφιστάμενες και μελλοντικές πράξεις του. Σε αντίθεση με τη βία, που ασκείται άμεσα σε άτομα και πράγματα, οι σχέσεις εξουσίας αφορούν σε συντονισμένες και στρατηγικά υπολογισμένες κινήσεις με τις οποίες επιδιώκεται να διαμορφωθεί ένα δυνητικό πεδίο δράσεων του αντιπάλου. Αποτελεί «δέσμη δράσεων πάνω σε δράσεις άλλων».¹² Τρίτον, σύμφωνα με τον Foucault, οι σχέσεις εξουσίας ασκούνται «[...] μόνο πάνω σε ελεύθερα υποκείμενα και μόνο στο βαθμό που αυτά είναι ελεύθερα».¹³ Δεν υπάρχει σχέση εξουσίας όταν εξ αρχής ή στην πορεία η δυνατότητα ελευθερίας για δράση εκλείπει. Η ελευθερία για δράση θεμελιώνει τη δυνατότητα για μεταβολή, ανατροπή, αναδιάταξη και επανακαθορισμό των σχέσεων εξουσίας, και εγγράφεται εγγενώς σε αυτές. Οι σχέσεις εξουσίας δεν αποτελούν παίγνιο μηδενικού αθροίσματος σε σχέση με την ελευθερία για δράση, αλλά την εμπεριέχουν ως εγγενή τους συνθήκη. Εξού και ο ρευστός και δυναμικός χαρακτήρας τους.

Οι προτεινόμενες προϋποθέσεις ώστε να ταξινομηθεί μια σχέση ως σχέση εξουσίας έχουν σημαντικές προεκτάσεις στο επίπεδο της ανάλυσης. Οι σχέσεις εξουσίας συλλαμβάνονται εν προκειμένω ως

10. Βλ. Michel Foucault, «The Subject and Power», ό.π., σ. 224-226.

11. Στο ίδιο, σ. 225.

12. Στο ίδιο, σ. 220.

13. Στο ίδιο, σ. 221.

διεργασίες πληθυντικής τάξης. Αναπτύσσονται σε πολλαπλούς τόπους και χώρους, καθώς δεν στοχεύουν, όπως σημειώθηκε, στην απευθείας και άμεση αντιπαράθεση, αλλά πάνω σε δράσεις με τη δημιουργία δυναμικών πεδίων δράσης. Η μελέτη της εξουσίας αποσυνδέεται έτσι από δοσμένα κέντρα και σημεία ανάπτυξης της και, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Foucault, απαιτείται να ερευνητάται «[...] στις εσχαιές της, στους απώτερους προορισμούς της, στα σημεία εκείνα που γίνεται τριχοειδής, δηλαδή στις πιο περιφερειακές και τοπικές μορφές της και θεσμούς».¹⁴ Την προσέγγιση της εξουσίας ως πράττειν με σχεσιακό-δικτυακό χαρακτήρα, που διασπείρεται σε πολυάριθμα και μετακινούμενα σημεία, σε τεχνικές και παρεμβάσεις με στρατηγικό υπολογισμό, εξειδικεύει και η έννοια του «μηχανισμού» (dispositif).¹⁵ Ο Foucault εξηγεί ότι με τον όρο αυτό αναφέρεται σε ένα «[...] πλήρως ετερογενές σύνολο που αποτελείται από λόγους, θεσμούς, αρχιτεκτονικές φόρμες, ρυθμιστικές αποφάσεις, νόμους, διοικητικά μέτρα, επιστημονικές θέσεις, φιλοσοφικές, ηθικές και φιλανθρωπικές προτάσεις – κοντολογίς το ειπωμένο και το ανείπωτο».¹⁶ Τα επιμέρους τμήματα του «μηχανισμού» σχετίζονται μεταξύ τους με στόχο να ανταποκριθούν, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, σε μια «πιεστική ανάγκη»,¹⁷ αλλά

14. Βλ. M. Foucault, «Two Lectures», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 96.

15. Η σχετική έννοια αποδίδεται συνηθέστερα ως «μηχανισμός», μολονότι δύσκολα μεταφράζεται. Οι Dreyfus και Rabinow προτείνουν την απόδοση του όρου ως «πλέγμα καταληπτότητας» (grid of intelligibility). Βλ. H.L. Dreyfus και P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ό.π., σ. 121.

16. Βλ. Michel Foucault, «The Confession of the Flesh», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 194.

17. Στο ίδιο, σ. 195 (η έμφαση στο κείμενο). Δεν μπορούμε φυσικά να υπεισέλθουμε στο σημείο αυτό στα μείζονα θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα που ανακύπτουν αναφορικά με τις ιστορικές διεργασίες διαμόρφωσης των «πιεστικών αναγκών» και των αντίστοιχων νοηματοδοτήσεών τους ως τέτοιων. Για το ζήτημα του «μηχανισμού» και αναλύσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης βλ. G. Deleuze, «What is a dispositif?», στο T.J. Armstrong (επιμ.), *Michel Foucault Philosopher*, Routledge, London & New York 1992· G. Agamben, *What is an Apparatus? And Other Essays*, Stanford University Press, Stanford –California 2009· S. Jäger, «Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of a Critical Discourse and Dispositive Analysis», στο R. Wodak και M. Meyer (επιμ.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage, London 2001, σ. 32-62· J. Caborn, «On the Methodology of Dispositive Analysis», *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 115-123.

αυτό δεν σημαίνει ότι καθλώνονται σε αναπόδραστες λειτουργίες. Υποστηρίζεται αντίθετα πως «[...] ένας συγκεκριμένος λόγος μπορεί σε μια στιγμή να αποτελεί πρόγραμμα ενός θεσμού και σε μια άλλη να λειτουργεί ως μέσο δικαιολόγησης ή συγκάλυψης μιας πρακτικής που η ίδια παραμένει σιωπηλή, ή ως δευτερεύουσα επανερμηνεία αυτής της πρακτικής, διανοίγοντας ένα νέο πεδίο λογικής. Κοντολογίς, ανάμεσα σε αυτά τα στοιχεία, είτε λογοθετικά είτε μη λογοθετικά, υπάρχει ένα είδος αλληλεπίδρασης των μεταβολών θέσης και των τροποποιήσεων λειτουργίας που επίσης ποικίλλει ευρύτατα».¹⁸ Σε κάθε περίπτωση, τα λογοθετικά και μη στοιχεία που συγκροτούν ένα «μηχανισμό» διασυνδέονται με –και απορρέουν από– πεδία γνώσης τα οποία θεμελιώνουν, σύμφωνα με τον Foucault, και τη θετική-παραγωγική διάσταση της εξουσίας.¹⁹ Χωρίς αυτό σε καμιά περίπτωση να σημαίνει ότι στοιχεία όπως η καταστολή, η άρνηση και ο νόμος εκλείπουν, εντούτοις οι σχέσεις εξουσίας, άμεσα διασυνδεδεμένες με πεδία γνώσης, εκλαμβάνονται ως θετική-παραγωγική δύναμη.²⁰

Η πολλαπλότητα των σημείων διέλευσης, κυκλοφορίας και άσκησης των σχέσεων εξουσίας υποδηλώνει πως δεν υπάρχει ένα μοναδικό-κεντρικό υποκείμενο-φορέας της που, στην ομοιογένεια και εσωτερική συνοχή του, ασκεί την εξουσία πάνω σε άλλα που δεν την έχουν και την υπομένουν. Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας εστιάζει στους πολλαπλούς χώρους και φορείς άσκησης της, στις αλυσιδωτές δικτυώσεις και τεχνικές της, που έχουν ως στόχο, αλλά και φορέα άρθρωσής τους, τα υποκείμενα. Τα τελευταία, όπως υποστηρίζει ο Foucault, συνιστούν «[...] αποτέλεσμα της εξουσίας και την ίδια στιγμή –ή, ακριβέστερα, στο βαθμό που είναι αποτέλεσμα της εξουσίας– στοιχείο της άρθρωσής της. Το υποκείμενο που συγκροτείται από την εξουσία είναι ταυτόχρονα το όχημά της».²¹ Η αντίληψη αυτή αποσυνδέει τη μελέτη της εξουσίας από λογικές συγκεκριμένων φορέων της που λειτουργούν βάσει συνειδητής πρόθεσης. Ζητούμενο στην έρευνα δεν είναι να

18. Βλ. Μ. Foucault, «The Confession of the Flesh», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 195.

19. Στο ίδιο, σ. 196.

20. Βλ. Μ. Foucault, *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*, ό.π..

21. Βλ. Μ. Foucault, «Two Lectures», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 98.

ανακαλύπτονται προθέσεις και αποφάσεις ενός υποτιθέμενου κεντρικού φορέα άσκησης εξουσίας (τι αυτός ενδεχομένως έχει κατά νου και ποιος είναι ο –ανομολόγητος συχνά– σκοπός του), αλλά να εξετάζονται στόχοι στο βαθμό που αυτοί υπάρχουν και αποτυπώνονται σε συγκεκριμένες πρακτικές και επιδράσεις εξουσίας.²² Οι σχέσεις εξουσίας είναι αξεδιάλυτα διασυνδεδεμένες με σκοπιμότητες, προθέσεις και επιδιώξεις, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι αυτές σχεδιάζονται, αναπτύσσονται και υλοποιούνται από ένα συγκεκριμένο υποκείμενο-φορέα. Τα υποκείμενα προκύπτουν από πρακτικές σχέσεων εξουσίας και δεν προϋπάρχουν ως οντότητες έξω από αυτές.

Η σύλληψη των σχέσεων εξουσίας ως διεργασίες που αναπτύσσονται σε πολυάριθμες κοινωνικές δικτυώσεις, χωρίς δοσμένους φορείς, αλλά σε «[...] μυριάδες σώματα που συγκροτούνται ως περιφερειακά υποκείμενα, ως αποτέλεσμα των συνεπειών εξουσίας»,²³ δεν απολήγει σε μια ακατάσχετη περιπτωσιακή ανάλυση «μοριακών» τους εκδηλώσεων. Αυτό που αποτελεί ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο στην εννοιολόγηση της εξουσίας από τον Foucault είναι ότι το μικρο και μακρο-αναλυτικό επίπεδο συνδέονται οργανικά μεταξύ τους. Μολονότι, δηλαδή, υποδεικνύεται ότι η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας απαιτείται να εκκινεί «[...] από τους απειροελάχιστους μηχανισμούς της, που ο καθένας έχει τη δική του ιστορία, τροχιά, τεχνικές και τακτικές [...]»²⁴, εντούτοις δεν περιορίζεται σε αυτούς. Απαιτείται επίσης να εξετάζεται πως αυτές οι σχέσεις εξουσίας εντάσσονται σε στρατηγικές, «[...] επενδύονται, αποικίζονται, χρησιμοποιούνται, περιπλέκονται, μετασχηματίζονται, εκτοπίζονται, επεκτείνονται κ.λπ., από ολοένα και ευρύτερους μηχανισμούς και μορφές παγκόσμιες κυριαρχίας».²⁵ Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας εξειδικεύεται έτσι σε δύο κατευθύνσεις: Μία «από κάτω προς τα πάνω», καθώς αυτές ακριβώς οι πολυάριθμες σχέσεις εξουσίας που διαχέονται στις κοινωνικές δικτυώσεις αποτελούν τη συν-

22. Στο ίδιο, σ. 97.

23. Στο ίδιο, σ. 98 (η έμφαση στο κείμενο).

24. Στο ίδιο, σ. 99.

25. Στο ίδιο, σ. 99. Όπως χαρακτηριστικά θα επισημάνει ο Foucault, «οι σχέσεις εξουσίας πράγματι ‘εξυπηρετούν’, καθόλου όμως διότι είναι στην υπηρεσία ενός οικονομικού συμφέροντος λογιζόμενου ως πρωταρχικό, αλλά επειδή μπορούν να αξιοποιηθούν σε στρατηγικές», Βλ. M. Foucault, «Powers and Strategies», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 142.

θήκη ύπαρξης των ευρύτερων στρατηγικών μηχανισμών εξουσίας, και μία, «από τα πάνω προς τα κάτω», καθώς αυτές οι ευρύτερες στρατηγικές συντονισμού των επιμέρους σχέσεων εξουσίας παράγουν νέα αποτελέσματα εξουσίας και διεισδύουν σε ανεπηρέαστες μέχρι τούδε περιοχές.²⁶ Οι σχέσεις εξουσίας αναπτύσσονται «από τα κάτω» και «από τα πάνω», και διασυνδέονται μεταξύ τους με ποικίλους, αλλά όχι απόλυτους, προκαθορισμένους και αυτόματους τρόπους, καθώς το κάθε επίπεδο έχει τα δικά του ιδιαίτερα γνωρίσματα και αποτελέσματα.²⁷ Σε κάθε περίπτωση όμως η ανάλυση των «μικροφυσικών» εκδηλώσεων της εξουσίας όχι μόνο δεν αποτρέπει αλλά ευνοεί την ανάλυση σχέσεων εξουσίας στο μακρο-επίπεδο.²⁸

3. Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Η προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία δεν αποτελεί θεωρία με αυστηρά οριοθετημένο σύστημα εννοιών.²⁹ Ενσωματώνει τις βασικές παραδοχές και αντιλήψεις του Foucault για την εξουσία και διαμορφώνει στυλ και οπτική ανάλυσης που επιτρέπει να αναπτυχθούν «ζώνες έρευνας» σε ποικίλα θεματικά πεδία.³⁰ Οι εργασίες αυτές διαμορφώνουν παράλληλα πεδία κριτικού αναστοχασμού για τις δυνατότητες αλλά και τα όρια των εμπειρικών εφαρμογών της σχετικής προβληματικής. Εξήγηση για την έντονη διεπιστημονική ερευνητική δραστηριότητα με αναφορά στη σύγ-

26. Στο ίδιο, σ. 199-200.

27. Στο ίδιο, σ. 200-201.

28. Όπως χαρακτηριστικά θα επισημάνει ο Foucault, «[...] δεν υπάρχει ρήγμα ανάμεσα στο επίπεδο της μικρο και μακρο εξουσίας, και το να μιλάμε για το ένα δεν αποκλείει το άλλο. Στην πραγματικότητα μια ανάλυση από την άποψη των μικρο-εξουσιών επανέρχεται χωρίς δυσκολία στην ανάλυση προβλημάτων όπως αυτά της κυβέρνησης και του κράτους». Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 455.

29. Βλ. N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σ. 21· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», ό.π.; M. Merlingen, «From Governance to Governmentality in CSDP: Towards a Foucauldian Research Agenda», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 49, τχ. 1, 2011, σ. 149-169.

30. Βλ. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, The University of Chicago Press, Chicago 1991, σ. 2; T. Lemke, «Foucault's Hypothesis: From the Critique of the Juridico-Discursive Concept of Power to an Analytics of Government», *Parrhesia*, τόμ. 9, 2010, σ. 31-43· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», ό.π..

χρονη καθοδηγητική εξουσία προσφέρει εν μέρει η διττή σημασία που προσέδωσε ο Foucault στον σχετικό όρο (governmentality): Αφενός, ως διαδικασία μετάβασης από ένα κυρίαρχο τρόπο άσκησης εξουσίας και λειτουργίας του κράτους σε έναν άλλο. Αφετέρου, ως άσκηση εξουσίας στις σύγχρονες συνθήκες με ιδιαίτερα και ειδικά χαρακτηριστικά σε σχέση με παρελθούσες μορφές.

Στο έργο του Foucault η έννοια της εξουσίας δεν συλλαμβάνεται ως α-ιστορική κατηγορία, ούτε και εμφανίζει δοσμένες και αμετακίνητες μορφές. Έχει αντίθετα μια ιστορική διάσταση και αναλύεται με γνώμονα το εκάστοτε ιστορικό πλαίσιο και τις «πρακτικές λόγου» που αναπτύσσονται στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Ο συνυπολογισμός του ιστορικού πλαισίου επιτρέπει να διαγνωσθούν σημεία τομής και συνέχειας, όπως επίσης να διακριθούν ιδιαίτερες μορφές, χαρακτηριστικά και εκδηλώσεις των πρακτικών εξουσίας στη διασύνδεσή τους με πεδία γνώσης.

Σύμφωνα με τον Foucault, η «τέχνη του κυβερνάν» (art of government) κατά τον 16ο αιώνα δεν αναφερόταν μόνο «[...] σε πολιτικές δομές ή στη διαχείριση των κρατών· προσδιόριζε μάλλον τον τρόπο με τον οποίο θα καθοδηγούνταν η συμπεριφορά ατόμων ή ομάδων: η καθοδήγηση των παιδιών, των ψυχών, των κοινοτήτων, των οικογενειών, των ασθενών. Δεν κάλυπτε μόνο τις νομίμως θεσπισμένες μορφές πολιτικής ή οικονομικής καθυπόταξης, αλλά επίσης τρόπους δράσης, λιγότερο ή περισσότερο επεξεργασμένων και υπολογισμένων, που προορίζονταν να δράσουν πάνω στις δυνατότητες δράσης άλλων ανθρώπων».³¹ Ωστόσο, αν και πληθυντικής τάξης, όλες αυτές οι επιμέρους σχέσεις καθοδήγησης υπάγονταν σε ένα πλαίσιο που παρεμπόδιζε την ανάπτυξή τους με τρόπο αυτόνομο. Εκλαμβάνονταν ως προβλήματα που εγγενώς εμπίπτουν στο κράτος και την κυριαρχία του, που αφορούν στην κυρίαρχη θέση του ηγεμόνα σε σχέση με τους υπηκόους μιας δεδομένης εδαφικής επικράτειας. Το πρόβλημα της διακυβέρνησης συνολικά του κράτους, της ιδιαίτερης λογικής και λειτουργίας του (raison d'etat), θα συνδεθεί ως ιδιαίτερη μορφή καθοδήγησης με ένα μοντέλο διοίκησης και οικονομίας που παρέπεμπε σε αυτό του πατέρα, ο οποίος διαφεντεύει μια οικογένεια. Η διακυβέρνηση του κράτους, θα σημειώσει ο Foucault, σήμαινε «[...] την εφαρμογή της οικονομίας, την

31. Βλ. M. Foucault, «The Subject and Power», ό.π., σ. 221.

εγκαθίδρυση μιας οικονομίας, στο επίπεδο συνολικά του κράτους, που σημαίνει την άσκηση εποπτείας και ελέγχου πάνω στους κατοίκους, την ευημερία και τη συμπεριφορά όλων και του καθένα, με την επιμέλεια που ένας πατέρας επιδεικνύει για το σπιτικό και τα αγαθά του». ³² Το πρότυπο αυτό μεταβάλλεται στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα ύστερα από την ανάδυση του «πληθυσμού» ως βασικό πρόβλημα πολιτικής και στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της δημογραφικής επέκτασης και της αύξησης της αγροτικής παραγωγής που σημειώνεται. Με την εμφάνιση του προβλήματος «πληθυσμός», με τις κανονικότητες και τα ιδιαίτερα στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν, η οικογένεια μεταβλήθηκε από μοντέλο σε τμήμα –σημαντικό σε κάθε περίπτωση– της «τέχνης του κυβερνάν» του πληθυσμού. Η μεταβολή αυτή συνδέθηκε με τον επανακαθορισμό της έννοιας της οικονομίας και τον στρατηγικό αναπροσανατολισμό στο πράττειν του «κυβερνάν». Πλέον, η γνώση του «κυβερνάν» διαπιστώνεται πως συνδέεται άρρηκτα με τη γνώση των ζητημάτων που αναφέρονται στον «πληθυσμό»: Από ένα μοντέλο κυριαρχίας που διείπε την «τέχνη του κυβερνάν», και το οποίο στηριζόταν σε μια συγκεκριμένη έννοια της οικονομίας, αναδύεται ένα μοντέλο πολιτικής επιστήμης που στηρίζεται σε τεχνικές κυβέρνησης και λογικές σύγχρονης πολιτικής οικονομίας με στόχο την ευημερία του «πληθυσμού». ³³ Όπως σχετικά θα επεξηγήσει ο Foucault, η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία δηλώνει το «σύνολο που διαμορφώνουν θεσμοί, διαδικασίες, αναλύσεις και στοχασμοί, υπολογισμοί και τακτικές, που επιτρέπουν την άσκηση αυτής ακριβώς της ειδικής, μολονότι σύνθετης, μορφής εξουσίας, η οποία έχει ως στόχο τον πληθυσμό, ως βασική αρχή γνώσης την πολιτική οικονομία και ως ουσιαστικά τεχνικά μέσα μηχανισμούς ασφάλειας». ³⁴

32. Βλ. Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 133.

33. Βλ. M. Foucault, «Governmentality», στο Graham Burchell κ.ά., (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ό.π., σ. 101, όπου και επισημαίνεται ο σημαντικός ρόλος της στατιστικής στις σχετικές εξελίξεις.

34. Στο ίδιο, σ. 102. Η ανάδυση της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας ανάγεται, σύμφωνα με τον Foucault, στη χριστιανική ποιμαντορία, ζήτημα ωστόσο που δεν μπορεί να αναλυθεί εκτενώς στο πλαίσιο των προτεραιοτήτων του άρθρου. Για μια κριτική προσέγγιση στη θέση αυτή του Foucault βλ. M. Ojakangas, «Michel Foucault and the Enigmatic Origins of Bio-politics and Governmentality», *History of the Human Sciences*, τόμ. 25, τχ. 1, 2012, σ. 1-14.

Οι αλλαγές στην «τέχνη του κυβερνάν» που σημειώνονται από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα και χαρακτηρίζουν τις φιλελεύθερες κοινωνίες της Δύσης συνοψίζονται στην επικράτηση μιας μορφής εξουσίας που διέπεται από πολλαπλότητα σε ό,τι αφορά τους μηχανισμούς και τα πεδία καθοδήγησης της συμπεριφοράς ατόμων και ομάδων. Η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία, με άλλα λόγια, δεν αφορά σε ένα κέντρο το οποίο την ενορχηστρώνει και την ασκεί, αλλά σε πανσπερμία ειδικών μηχανισμών (παραγωγικής-θετικής) εξουσίας. Πρόκειται για μηχανισμούς και πεδία άσκησης εξουσίας που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση προβλημάτων του πληθυσμού με την ανάπτυξη πεδίων γνώσης στο πλαίσιο μιας γενικότερης «βιο-πολιτικής» μέριμνας. Όπως σχετικά θα επεξηγήσει ο Foucault, η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία ως όρος δηλώνει επίσης την «τάση η οποία, για μια μακρά περίοδο σε όλη τη Δύση, οδήγησε σταθερά στην υπεροχή, έναντι όλων των άλλων μορφών εξουσίας (κυριαρχία, πειθαρχία, κ.λπ.), αυτού του τύπου που μπορεί να αποκληθεί καθοδήγηση (government), και ο οποίος έχει ως αποτέλεσμα, από τη μια, τον σχηματισμό μιας ολόκληρης σειράς ειδικών μηχανισμών κυβέρνησης και, από την άλλη, την ανάπτυξη ενός ολόκληρου συμπλέγματος γνώσεων».³⁵ Η κυρίαρχη θέση της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας δεν σημαίνει όμως πως εκλείπουν άλλες μορφές εξουσίας. Ούτε, επίσης, ότι συντρέχει ένας εξελικτισμός ιστορικών σταδίων όπου διάφορες μορφές κυρίαρχης εξουσίας αντικαθίστανται από άλλες. Ο Foucault θα αναγνωρίσει ότι η ιδέα του «κυβερνάν» ως πρόβλημα «βιο-πολιτικής» μέριμνας του «πληθυσμού» αναδεικνύει με τρόπο οξύ τόσο πειθαρχικές όσο και κυριαρχικές μορφές εξουσίας. Δεν πρέπει να θεωρούμε, θα γράψει, «[...] ότι αντικαταστάθηκε μια κοινωνία κυριαρχίας από μια κοινωνία πειθάρχησης και, κατόπιν, μια κοινωνία πειθάρχησης από μια κοινωνία, ας πούμε, καθοδήγησης. Στην πραγματικότητα έχουμε ένα τρίγωνο: κυριαρχία, πειθαρχία και καθοδηγητική διαχείριση, που έχουν ως κύριο στόχο τους τον πληθυσμό και ως βασικό εργαλείο μηχανισμούς ασφάλειας».³⁶

35. Βλ. Michel Foucault, «Governmentality», στο Graham Burchell κ.ά., (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ό.π., σ. 102-103.

36. Βλ. Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 143.

Η τρίτη σημασία που έχει ως όρος η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αφορά στις αλλαγές που καταγράφονται αναφορικά με το κράτος. Αυτή η μορφή εξουσίας που επικρατεί έναντι άλλων στις φιλελεύθερες δυτικές κοινωνίες από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα εκφράζει επίσης, σύμφωνα με τον Foucault, «τη διαδικασία, ή μάλλον το αποτέλεσμα της διαδικασίας, με την οποία το κράτος δικαιოსύνης του Μεσαίωνα κατέστη διοικητικό κράτος τον 17^ο και 18ο αιώνα και σταδιακά “κυβερνοποιήθηκε” (governmentalized)».³⁷ Χάρη σε αυτήν ακριβώς την «κυβερνοποίηση», τη μετατροπή του δηλαδή σε πεδίο άσκησης πρακτικών καθοδήγησης ατόμων και ομάδων με στόχο την ευημερία τους, το κράτος επιζεί και είναι αυτό που είναι σήμερα. Η «κυβερνοποίηση» του κράτους, θα γράψει ο Foucault, «[...] είναι ταυτόχρονα αυτό που έχει επιτρέψει το κράτος να επιζήσει, και είναι δυνατό να υποτεθεί πως εάν το κράτος είναι σήμερα αυτό που είναι, αυτό συμβαίνει ακριβώς λόγω αυτής της κυβερνοποίησης, η οποία είναι ταυτόχρονα εσωτερική και εξωτερική του κράτους, καθώς είναι οι τακτικές κυβέρνησης που καθιστούν δυνατό τον συνεχή ορισμό και επαν-ορισμό του τι είναι εντός της αρμοδιότητας του κράτους και τι εκτός, τι είναι δημόσιο και τι ιδιωτικό και ούτω καθ’ εξής».³⁸

Η προσέγγιση του κράτους από τη σκοπιά της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας ακυρώνει την εννοιολογική του σύλληψη ως θεσμικής οντότητας με εσωτερική ενότητα και (αναγκαία) λειτουργικότητα. Το κράτος, σύμφωνα με τον Foucault, αποτελεί «μυθοποιημένη αφαίρεση» και «συνθετική πραγματικότητα» στην οποία αποδίδεται μάλλον υπέρμετρη σημασία.³⁹ Η ιδιαίτερη θέση του κράτους στη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία συνίσταται στο ότι κωδικοποιεί «[...] έναν ολόκληρο αριθμό σχέσεων εξουσίας που καθιστούν δυνατή τη λειτουργία του [...]»,⁴⁰ και παράλληλα

37. Στο ίδιο, σ. 103.

38. Στο ίδιο, σ. 103.

39. Στο ίδιο, σ. 103.

40. Βλ. M. Foucault, «Truth and Power», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 122. Βλ., επίσης, και M. Foucault, «The Subject and Power», στο H. L. Dreyfus και P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ό.π., σ. 222, όπου η ανάλυση της εξουσίας προτείνεται να εκκινεί όχι από τους θεσμούς, αλλά από σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται εξωτερικά των θεσμών, ακόμη κι εάν αυτές «ενσωματώνονται και κρυσταλλώνονται σε έναν θεσμό».

μα σειρά σχέσεις εξουσίας και πρακτικές καθοδήγησης αναπτύσσονται ή «σταθεροποιούνται» υπό την αιγίδα ή εντός των θεσμών του. Αλλά σε καμιά περίπτωση το κράτος δεν είναι η πηγή αυτών των σχέσεων εξουσίας και των πρακτικών καθοδήγησης των ατόμων και ομάδων. Αφενός, το κράτος δεν μπορεί να αποικίσει όλο το πεδίο των υπαρκτών σχέσεων εξουσίας και, αφετέρου, η ύπαρξη και λειτουργία του στηρίζεται σε υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας.⁴¹ Με αυτά τα δεδομένα, η λειτουργία του κράτους σε σχέση με την κοινωνική μεταβολή και την αντίσταση σε σχέσεις εξουσίας είναι συνθετότερη απ' ό,τι ορισμένες προσεγγίσεις μαρξιστικής κατεύθυνσης ισχυρίζονται. Το κράτος, υποστηρίζει ο Foucault, «[...] έγκειται στην κωδικοποίηση ενός ολόκληρου αριθμού σχέσεων εξουσίας που καθιστούν δυνατή τη λειτουργία του, και η Επανάσταση είναι ένας διαφορετικός τρόπος κωδικοποίησης αυτών των σχέσεων. Αυτό σημαίνει πως υπάρχουν πολλά διαφορετικά είδη επανάστασης, σε γενικές γραμμές τόσα όσες οι πιθανές ανατρεπτικές ανακωδικοποιήσεις των σχέσεων εξουσίας, κι ακόμη ότι μπορεί κάποιος να φανταστεί επαναστάσεις που ουσιαστικά αφήνουν ανέπαφες τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνουν τη βάση λειτουργίας του Κράτους».⁴²

Επιπλέον, η αναλυτική υπαγωγή του κράτους στην προβληματική της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας έχει σημαντικές ερευνητικές και ερμηνευτικές απολήξεις σε σχέση με εξελίξεις που παρατηρούνται στο πλαίσιο των σύγχρονων συνθηκών όπου επικρατούν νεο-φιλελεύθερες πολιτικές και αντιλήψεις. Οι τελευταίες δεν σηματοδοτούν «λιγότερο κράτος», «αποκένωση», συρρίκνωση ή θεμελιακή αλλαγή στον τρόπο λειτουργίας του, όπως συχνά υποστηρίζεται,⁴³ αλλά μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο ασκείται

41. Βλ. Michel Foucault, «Truth and Power», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ.122.

42. Στο ίδιο, σ. 122-123. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Foucault, «Δεν ισχυρίζομαι ότι οι κρατικοί μηχανισμοί είναι άνευ σημασίας, [...] αλλά ένα από τα πρώτα πράγματα που πρέπει να κατανοηθεί είναι ότι η εξουσία δεν περιορίζεται στους κρατικούς μηχανισμούς και ότι τίποτε στην κοινωνία δεν θα αλλάξει εάν δεν αλλάξουν επίσης οι μηχανισμοί εξουσίας που λειτουργούν εκτός, κάτω και παράλληλα με τους κρατικούς μηχανισμούς, σε ένα περισσότερο λεπτό και καθημερινό επίπεδο», σ. 60.

43. Βλ. W. Larner, «Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality», *Studies in Political Economy*, τόμ. 63, 2000, σ. 5-25· K. Mckee, «Post-Foucauldian Governmentality:

πλέον η εξουσία στις σύγχρονες συνθήκες: άτομα και φορείς της «κοινωνίας πολιτών» μετέχουν ενεργητικά στην άσκησή της στο πλαίσιο «απο-κοινωνικοποίησης» των πεδίων πολιτικής και της μετακύλισης της ευθύνης για την αντιμετώπισή τους στο σύνολο των κοινωνικών δικτύσεων. Ζητήματα, παραδείγματος χάρη, όπως αυτά της εκπαίδευσης, της επαγγελματικής κατεύθυνσης, της υγείας και του περιβάλλοντος, για να αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά μόνο παραδείγματα, διαμορφώνουν πεδία καθοδήγησης στα οποία κρατικοί φορείς και άτομα καλούνται να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους στο πρότυπο της αγοράς και της επιχειρηματικότητας.⁴⁴ Συνακόλουθα, η εξέταση του κράτους δεν εμπίπτει σε κανονιστικές ή ηθικές παραδοχές, όπως αυτές που ενυπάρχουν σε θεωρήσεις περί «διακυβέρνησης» (governance) και «καλών πρακτικών» της.⁴⁵ Η ανάλυση μετατοπίζεται από τους (κρατικούς) θεσμούς και τις ενδεχόμενες αποκλίσεις ανάμεσα σε αναμενόμενες-ιδεατές και πραγματικές λειτουργίες στο εσωτερικό τους, στην ευρύτερη τεχνολογία εξουσίας που καθιστά δυνατή τη λειτουργία τους. Επίσης, οι στρατηγικές και τεχνικές εξουσίας στις οποίες εντάσσονται οι εκάστοτε (κρατικοί) θεσμοί δεν επενδύονται εκ των προτέρων με δοσμένα νοηματικά περιεχόμενα, αλλά αυτά προκύπτουν ακριβώς στο πλαίσιο αλήθειας και γνώσης που εγκαθιδρύουν οι συγκεκριμένες πρακτικές εξουσίας.⁴⁶

What Does it Offer Critical Social Policy Analysis?», *Critical Social Policy*, τόμ. 29, 2009, σ. 465-486.

44. Η βιβλιογραφία στο σημείο αυτό είναι εξαιρετικά εκτεταμένη. Βλ., ενδεικτικά, W. Walters, *Unemployment and Government. Genealogies of the Social*, Cambridge University Press, Cambridge 2000· R.D. Lipschutz και J.K. Rowe, *Globalization, Governmentality and Global Politics. Regulation for the rest of us?*, Routledge, London & New York 2005.

45. Βλ., N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, ό.π.; K. Mckee, «Post-Foucauldian Governmentality: What Does it Offer Critical Social Policy Analysis?», ό.π..

46. Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 161 κ. επ. Όπως χαρακτηριστικά θα συνοψίσει ο Foucault αναφερόμενος στις σχετικές αναλύσεις, ο στόχος είναι να «[...] απελευθερωθούν οι σχέσεις εξουσίας από το θεσμό, έτσι ώστε να αναλυθούν από την άποψη των τεχνολογιών, να διακριθούν επίσης από τη λειτουργία, έτσι ώστε να ενταχθούν σε μια ανάλυση στρατηγικής, και να αποσπαστούν από την προνομία του αντικειμένου, έτσι ώστε να τοποθετηθούν στην προοπτική της συγκρότησης του πεδίου, των περιοχών και των αντικειμένων γνώσης», σ. 164. Δηλαδή, «πρακτικές αντί για αντικείμενα, στρατηγικές αντί για λειτουργίες και τεχνολογίες αντί για θεσμούς», όπως θα σημειώσει

Το ειδοποιό χαρακτηριστικό στην αντίληψη του Foucault για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία έγκειται στο ότι αυτή συλλαμβάνεται ως πρακτική με στοχαστικό περιεχόμενο. Η άσκηση εξουσίας συνιστά πρακτική με την οποία διαμορφώνονται πεδία καθοδήγησης της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς, τα οποία ενσωματώνουν συγκεκριμένες «πολιτικές λογικές» (political rationalities) και «τεχνολογίες καθοδήγησης» (governmental technologies).⁴⁷ Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας έχει νομιναλιστικό χαρακτήρα. Στόχος, εν προκειμένω, δεν είναι να εξεταστεί το τι εν τέλει πραγματικά συνέβη, ή η αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, αλλά να ανιχνευθεί η λογική των πρακτικών καθοδήγησης, ο στοχασμός καθοδήγησης, και πάνω στη βέλτιστη καθοδήγηση που εμπεριέχουν. Η λογική των ποικίλων στρατηγικών, τεχνικών, σχεδίων και προγραμμάτων που αποσκοπούν στην καθοδήγηση της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς δεν αναζητείται σε γενικευτικές αναλυτικές κατηγορίες και έννοιες με ετοιμοπαράδοτο περιεχόμενο (κράτος, εξουσία, κ.λπ.). Ούτε και σε συγκεκριμένους δρώντες που υποτίθεται ότι τις συλλαμβάνουν και τις προωθούν ως ιδεατά πρότυπα προς εμπειρική εξειδίκευση και εφαρμογή. Αναζητείται αντίθετα σ' αυτές ακριβώς τις πρακτικές καθοδήγησης και τις ιδιαίτερες αρχές που τις συγκροτούν. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Foucault, «Με την “τέχνη του κυβερνάν” δεν εννοώ τον τρόπο με τον οποίο οι κυβερνώντες κυβερνούν πραγματικά. Δεν μελέτησα, και δεν θέλω να μελετήσω, την ανάπτυξη των πραγματικών πρακτικών καθοδήγησης, προσδιορίζοντας τις ειδικές συνθήκες με τις οποίες ασχολούνται, τα προβλήματα που εγείρονται, τις τακτικές που επιλέγονται, τα εργαλεία που αναπτύσσονται, σφυρηλατούνται ή ανασκευάζονται, και ούτω καθ' εξής. Θέλησα να μελετήσω την τέχνη της καθοδήγησης, δηλαδή τον έλλογο τρόπο της βέλτιστης καθοδήγησης και, ταυτόχρονα, τον στοχασμό πάνω στον βέλτιστο τρόπο καθοδήγησης. Προσπάθησα, δηλαδή, να συλλάβω το επίπεδο στοχασμού στις πρακτικές καθοδήγησης και πάνω στις πρακτικές καθοδήγησης».⁴⁸

και ο T. Lemke, «An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory», *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, τόμ. 8, τχ. 2, 2007, σ. 43-64.

47. Βλ. N. Rose και P. Miller, «Political Power Beyond the State: Problematics of Government», *The British Journal of Sociology*, τόμ. 43, τχ. 2, 1992, σ. 173-205.

48. Βλ. M. Foucault, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978-79*, palgrave macmillan, London 2008, σ. 2.

4. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ, ΠΕΔΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ
ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ: Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΚΑΘΟΔΗΓΗΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ

Η απήχηση της αναλυτικής οπτικής που εγκαινιάζουν οι εργασίες του Michel Foucault για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία έχει διαμορφώσει διακριτό πεδίο σπουδών με ευρύ θεματικό προσανατολισμό. Στην πλειοψηφία τους, οι εργασίες αυτές εξειδικεύουν και εμπλουτίζουν τη σχετική προβληματική στο σύγχρονο περιβάλλον. Σε ορισμένες δίνεται έμφαση στα γενικότερα χαρακτηριστικά που εμφανίζει η άσκηση εξουσίας σε συνθήκες κυριαρχίας νεο-φιλελεύθερων πολιτικών και αντιλήψεων, ενώ σε άλλες το ενδιαφέρον στρέφεται στα διάφορα πεδία καθοδήγησης που διαμορφώνονται.⁴⁹ Οι εργασίες αυτές έχει επισημανθεί πως εμφανίζουν ανακολουθίες. Άλλοτε, στα επιμέρους πεδία καθοδήγησης που εξετάζονται δεν συνυπολογίζεται επαρκώς το ευρύτερο πλαίσιο πολιτικής που συντρέχει, και άλλοτε η γενικευτική αναφορά στον τρόπο άσκησης της εξουσίας στις νεο-φιλελεύθερες συνθήκες δεν θεμελιώνεται σε επαρκείς αναλύσεις επιμέρους πεδίων καθοδήγησης.⁵⁰ Υπάρχουν όμως και εργασίες στις οποίες διαπιστώνεται ότι στα επιμέρους πεδία που εξετάζονται, ανιχνεύονται με πανομοιότυπο τρόπο συγκεκριμένες «πολιτικές λογικές» και «τεχνολογίες καθοδήγησης», που παραπέμπουν ακριβώς στις γενικότερες μορφές άσκησης της εξουσίας σε συνθήκες νεοφιλελευθερισμού.⁵¹ Μολονότι δηλαδή υπο-

49. Βλ., ενδεικτικά, N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, ό.π., M. Dean, *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*, (2η έκδ.), Sage, London 2010· P. Miller και N. Rose, *Governing the Present. Administering Economic, Social and Personal Life*, Polity, London 2008· M. Dillon και A.W. Neal, *Foucault on Politics, Security and War*, palgrave macmillan, London 2008· N. Rose, Pat O'Malley, Marian Valverde, «Governmentality», *Annual Review of Law and Social Science*, τόμ. 2, 2006, σ. 83-104· J. Donzelot, «Michel Foucault and Liberal Intelligence», *Economy and Society*, τόμ. 37, τχ. 1, 2008, σ. 115-134. Για την εφαρμογή της προβληματικής με αναφορά στο πεδίο της κατανάλωσης βλ. C. Barnett, N. Clarke, P. Cloke, A. Malpass, «The Elusive Subjects of Neo-liberalism», *Cultural Studies*, τόμ. 22, τχ. 5, 2008, σ. 624-653. Για μια ανάλυση που αναφέρεται στη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία σε σχέση με τρέχουσες μορφές και εξελίξεις στην τεχνοτροπία του βίου (lifestyle) βλ. S. Binkley, «Governmentality and Lifestyle Studies», *Sociology Compass*, τόμ. 1, τχ. 1, 2007, σ. 111-126.

50. Βλ. Wendy Larner, (2000), «Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality», *Studies in Political Economy*, 63, 5-25.

51. Βλ. U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (επιμ.), *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*, Routledge, London & New York 2011, σ. 16.

στηρίζεται ότι τα πεδία καθοδήγησης δεν υπόκεινται σε μία λογική (rationality) οικουμενικής τάξης, όπως θα ήθελε μια βεμπεριανή προσέγγιση, ούτε και μπορούν να αναχθούν σε μια γενική θεωρία καθοδήγησης,⁵² ωστόσο αυτό δεν τηρείται πάντοτε με συνέπεια.

Σε άλλες εργασίες, η αναλυτική οπτική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία επιμηκύνεται σε περιπτώσεις μη δυτικών χωρών του ανεπτυγμένου καπιταλισμού,⁵³ ενώ ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η ερευνητική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στο πεδίο μελέτης των διεθνών και διακρατικών σχέσεων.⁵⁴ Οι τελευταίες προκαλούν σημαντικές επιφυλάξεις ως προς τη νομιμότητά τους, στο βαθμό που διαπιστώνεται ότι το αντικείμενό τους διαφέρει σε κρίσιμα χαρακτηριστικά από αυτό των μεμονωμένων εθνών-κρατών της ιστορικής περιόδου που επεξεργάστηκε ο Foucault.⁵⁵ Οι εντάσεις που προκαλούνται και οι αδυναμίες που εντοπίζονται στο σημείο αυτό δεν αφορούν βέβαια την προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία, που παραμένει πηγή έμπνευσης και κριτικού στοχασμού, αλλά αυτήν ακριβώς την εφαρμογή της σε ποικίλα ερευνητικά πεδία.⁵⁶ Ο σχετικός πληθωρισμός αναγνωρίζεται πως ενδέχεται να εκτρέψει την αναλυτική οξύτητα και ισχύ του όρου (governmentality) και να τον καταστήσει «πολυσυλλεκτική κατηγορία» χωρίς ιδιαίτερο νοηματικό και ερευνητικό βάρος.⁵⁷ Δεν λείπουν όμως και περιπτώσεις όπου αναλύσεις με αναφορά σε

52. Βλ. N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, ό.π., σ. 21.

53. Βλ., ενδεικτικά, K. Sanyal, *Rethinking Capitalist Development. Primitive Accumulation, Governmentality & Post-colonial Capitalism*, Routledge 2007, ιδίως σ. 171 κ. επ.· T. Murray Li, *The Will to Improve: Governmentality, Development, and the Practice of Politics*, Duke University Press, Durham & London 2007.

54. Βλ., ενδεικτικά, W. Larner και W. Walter (επιμ.), *Global Governmentality: Governing International Spaces*, Routledge, London & New York 2004· H. Leira, «Taking Foucault Beyond Foucault: Inter-state Governmentality in Early Modern Europe», τόμ. 23, τχ. 4, 2009, σ. 475-495· M. Dillon, «Sovereignty and Governmentality: From the Problematics of the «New World Order» to the Ethical Problematic of the World Order», *Alternatives*, τόμ. 20, 1995, σ. 323-368.

55. Βλ. J. Joseph, «Governmentality of What? Populations, States and International Organisations», ό.π.· J. Joseph, «The Limits of Governmentality: Social Theory and the International», *European Journal of International Relations*, τόμ. 16, τχ. 2, 2010, σ. 223-246.

56. Βλ. W. Walters, *Governmentality. Critical Encounters*, Routledge, London & New York 2012.

57. Βλ. J. Joseph, «The Limits of Governmentality: Social Theory and the International», ό.π., σ. 226.

τρέχουσες πρακτικές και εμπειρίες δοκιμάζουν την ισχύ ορισμένων βασικών παραδοχών για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Υποστηρίζεται, εν προκειμένω, πως εξελίξεις και δυναμικές στο σύγχρονο περιβάλλον άσκησης πολιτικής συνηγορούν στην υπόθεση ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες μορφές εξουσίας (καθοδηγητική, κυριαρχία, πειθαρχία) είναι συνθετότερες απ' ό,τι συχνά υποτίθεται. Οι μεταξύ τους διασυνδέσεις, επομένως, απαιτείται να εξετάζονται διαρκώς, χωρίς δογματικές προπαραδοχές και βεβαιότητες.⁵⁸ Ενδεικτικά, εργασίες όπως αυτές της Judith Butler και του Giorgio Agamben προσελκύουν το ερευνητικό ενδιαφέρον προς αυτή την κατεύθυνση,⁵⁹ ενώ σε άλλες μελέτες αναζητούνται τρόποι ώστε να συνδεθεί η προβληματική του Michel Foucault με αυτή της Hannah Arendt στα σχετικά ζητήματα.⁶⁰

Με αναφορά σε σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις, αμφισβητείται επίσης σε ορισμένες εργασίες ότι οι «πληθυσμοί» αποτελούν βασικό άξονα αναφοράς των πολιτικών καθοδήγησης και των κρατικών φορέων ειδικότερα. Διατυπώνεται αντίθετα ο ισχυρισμός ότι η «τέχνη του κυβερνάν» δεν αποσκοπεί πλέον, ούτε και αναγκαστικά αναφέρεται, σε πληθυσμούς ή κοινωνίες κάθε είδους, αλλά στο να αντιμετωπίζονται προβλήματα πλανητικού βεληνεκούς, που αφορούν την ανθρώπινη ύπαρξη και συνύπαρξη σε οικουμενικό επίπεδο (κλιματικές αλλαγές, τρομοκρατίες κάθε είδους, οικονομικές-χρηματοπιστωτικές κρίσεις, «ασύμμετρες απειλές», βιολογικοί κίνδυνοι, κ.λπ.).⁶¹ Η μετατόπιση αυτή δεν συνιστά αλλαγή κλίμακας: από τον «πληθυσμό» του «έθνους-κράτους», στο ανθρώπινο

58. Βλ. W. Walters και J.H. Haahr, «Governmentality and Political Studies», ό.π. Η ανάγκη έρευνας των διασυνδέσεων ανάμεσα στις διάφορες μορφές εξουσίας στα σύγχρονα ιστορικά συμφραζόμενα επισημαίνεται και στο D. Garland, «'Governmentality' and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology», *Theoretical Criminology*, τόμ. 1, τχ. 2, 1997, σ. 173-214. Για τη διασύνδεση πολιτικών πειθαρχησης και καθοδήγησης στη διακυβέρνηση πόλεων και, ειδικότερα, στην περίπτωση του Βερολίνου, βλ. S. Lanz, «Be Berlin! Governing the City through Freedom», *International Journal of Urban Regional Research*, τόμ. 37, τχ. 4, 2013, σ. 1305-1324.

59. Βλ. J. Butler, *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, Verso, London 2004· G. Agamben, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford 1998.

60. Βλ. A. Allen, «Power, Subjectivity, and Agency: Between Arendt and Foucault», *International Journal of Philosophical Studies*, τόμ. 10, τχ. 2, 2002, σ. 131-149.

61. Βλ. H. Enroth, «Governance: The art of governing after governmentality», *European Journal of Social Theory*, τόμ. 17, τχ. 1, 2014, σ. 60-76.

είδος στην παγκόσμια διάσταση και αναφορά του. Ούτε σηματοδοτεί απλώς αλλαγή της «πολιτικής λογικής» και «τεχνολογίας καθοδήγησης» στη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Προτείνεται αντίθετα ως θεμελιακή μεταβολή που αφορά αυτήν ακριβώς την κοινωνική οντολογία του «κυβερνάν» και η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση σε μια άλλη μορφή εξουσίας, αντίστοιχη με αυτή που εγκαινιάζεται από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα με τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Στο πλαίσιο των δεδομένων ιεραρχήσεων και προσανατολισμών πολιτικής στις σύγχρονες συνθήκες, η θετική-παραγωγική διάσταση της εξουσίας και η νομιμοποίησή της συνδέεται με προβλήματα που έμμεσα μόνο αφορούν μεμονωμένες κοινωνίες, αλλά άμεσα τις επηρεάζουν.

Ανεξάρτητα από την εμπειρική ισχύ αυτής της επιχειρηματολογίας όμως, αυτό που τίθεται στο επίκεντρο των προβληματισμών, και μάλιστα με ιδιαίτερα οξύ τρόπο, αφορά σ' αυτό ακριβώς το μείζον πολιτικό ζήτημα των αντιστάσεων έναντι της εξουσίας και της ανατροπής δεδομένων συσχετισμών. Πρόκειται για ζήτημα εξαιρετικά ακανθώδες, που προκαλεί και τις περισσότερες ενστάσεις στην αναλυτική οπτική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία και τη δυνατότητά της να λειτουργεί ως εργαλείο επιστημονικής και πολιτικής κριτικής.⁶² Οι ενστάσεις αυτές συνδέονται με τις θεμελιακές αντιλήψεις του Foucault για την εξουσία ως πρακτική που διαχέεται στο σύνολο των κοινωνικών δικτυώσεων και δεν ανάγεται σε συγκεκριμένα υποκείμενα-φορείς. Όπως ήδη σημειώθηκε, η ανατροπή και η αναδιάταξη των σχέσεων εξουσίας εγγράφεται εγγενώς σε αυτές και συνοψίζεται στη δυνατότητα που έχουν τα άτομα να δρουν προς αυτή την κατεύθυνση, στο πλαίσιο των πεδίων δράσης που έχουν στη διάθεσή τους. Επισημαίνεται, όμως, ότι αυτή η θεμελιακή παραδοχή λειτουργεί, τρόπον τινά, κυκλικά και παράδοξα. Σε συνθήκες όπου η εξουσία είναι πανταχού παρούσα, η ελευθερία δράσης των ατόμων συνιστά συνθήκη υπαγωγής τους σε σχέσεις εξουσίας, οι οποίες αποτελούν ταυτόχρονα συνθήκες αυτής της

62. Για το ζήτημα βλ., ενδεικτικά, L.W. O'Malley και S. Clifford, «Governmentality, Criticism, Politics», *Economy and Society*, τόμ. 26, τχ. 4, 1997, σ. 501-517· R. Ciccarelli, «Reframing Political Freedom in the Analytics of Governmentality», *Law Critique*, τόμ. 19, 2008, σ. 307-327· J.R. Weidner, «Governmentality, Capitalism, and Subjectivity», *Global Society*, τόμ. 23, τχ. 4, 2009, σ. 387-411· T. Lemke, «Foucault's Hypothesis: From the Critique of the Juridico-Discursive Concept of Power to an Analytics of Government», *Parrhesia*, 9, 2010, σ. 31-43.

ίδιας της ελευθερίας τους.⁶³ Με τον τρόπο αυτό, η ελευθερία για δράση δεν συνεπάγεται απελευθέρωση από σχέσεις εξουσίας, εάν με αυτό νοείται ένα σχέδιο ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, αλλά αποτελεί τη βασική συνθήκη για την αναπαραγωγή ή ανατροπή των ποικίλων μορφών που αυτές μπορούν να λάβουν σε διάφορα ιστορικά συμφραζόμενα. Τόσο δε η αναπαραγωγή όσο και η ανατροπή-επανακαθορισμός των σχέσεων εξουσίας, δεν προϋποθέτει ένα κεντρικό υποκείμενο-φορέα που τις οργανώνει και προωθεί, ούτε και εξαντλείται, κατ' επέκταση, στον έλεγχο και την κατάκτηση του κράτους – παρά την ιδιαίτερη σημασία που αυτό έχει ως μηχανισμός. Εκλαμβάνεται αντίθετα ως διεργασία το ίδιο τριχοειδές όσο και η ίδια η εξουσία ως πρακτική.

Στο σημείο αυτό ανακύπτουν έντονοι προβληματισμοί αναφορικά με το ρόλο του κράτους, ιδίως δε αναφορικά με τις τρέχουσες συνθήκες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Όπως ήδη σημειώθηκε, η υπαγωγή του κράτους στην αναλυτική οπτική των πρακτικών καθοδήγησης υπό την ευρεία τους έννοια σχετικοποιεί, ως ένα βαθμό, τη σημασία του. Στην αντίληψη του Foucault, εξάλλου, δεν γίνεται αποδεκτή μια ενιαία-κεντρική αρχή αντίστασης και ριζικής ανατροπής των σχέσεων εξουσίας, ούτε και η τελευταία εξασφαλίζεται με την κατάκτηση και τον έλεγχο του κράτους, όπως υποστηρίζεται στη μαρξιστική θεώρηση. Η σχετικοποίηση αυτή, όμως, δεν συνεπάγεται διάχυση των εξουσιών σε ισοδύναμες μεταξύ τους τριχοειδείς εκδηλώσεις της. Οι μηχανισμοί του κράτους, ακριβώς στο βαθμό που γίνεται αποδεκτό πως σταθεροποιούν μια σειρά μικρο-εξουσίες, εμφανίζουν χαρακτηριστικά που καθιστούν ιδιαίτερη την παρουσία τους. Αυτό άλλωστε διαπιστώνεται από τον ίδιο τον Foucault. «Είναι βέβαιο», θα γράψει, ότι «στις σημερινές κοινωνίες το κράτος δεν είναι απλώς μία από τις μορφές ή ειδικές συνθήκες άσκησης εξουσίας –ακόμη κι εάν είναι η σημαντικότερη– αλλά με έναν ορισμένο τρόπο όλες οι άλλες μορφές σχέσεων εξουσίας πρέπει να αναφέρονται σ' αυτό. Αλλά τούτο όχι διότι προέρχονται από αυτό· μάλλον επειδή οι σχέσεις εξουσίας τίθενται όλο και περισσότερο υπό κρατικό έλεγχο [...]. Οι σχέσεις εξουσίας [...] συγκεκριμενοποιούνται υπό τη μορφή ή την αιγίδα των κρατικών θεσμών».⁶⁴

63. Βλ. R. Ciccarelli, «Reframing Political Freedom in the Analytics of Governmentality», ό.π..

64. Βλ. M. Foucault, «The Subject and Power», στο Hubert L. Dreyfus και Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ό.π., σ. 224.

Με αυτά τα δεδομένα, το πρόβλημα του κράτους και της εξουσίας εμφανίζει μια μείζονα στρατηγική διάσταση και αφορά αυτήν ακριβώς την ικανότητα συντονισμού και αξιοποίησης μικρο-εξουσιών με στόχο την επίτευξη συγκεκριμένων πολιτικών στόχων.⁶⁵ Εάν, με άλλα λόγια, στόχος στην ανάλυση των ποικίλων σχέσεων εξουσίας και των πρακτικών τους, όπως ήδη σημειώθηκε, είναι και το πώς αυτές αξιοποιούνται από ευρύτερους μηχανισμούς κυριαρχίας, τότε η εξέταση του κράτους προς αυτή την κατεύθυνση εκκρεμεί.

Τα σημεία τριβής αναφορικά με τις δυνατότητες θεωρητικής και πολιτικής κριτικής που προσφέρει η προβληματική για τη καθοδηγητική εξουσία εντείνονται από την απουσία σύνδεσης των πεδίων καθοδήγησης της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς με τα ευρύτερα κοινωνικά συμφραζόμενα και με τις σχέσεις ανισότητας που τα διέπουν. Η διαμόρφωση των πεδίων καθοδήγησης συλλαμβάνεται, όπως ήδη σημειώθηκε, ως στοχαστική-λογοθετική δραστηριότητα με στρατηγική στόχευση, που σπονδυλώνεται σε συγκεκριμένες τεχνικές και πρακτικές εξουσίας. Η θεώρηση αυτή, που αφετηριακά προικίζει με προθετικότητα ένα ανομοιογενές σύνολο παραγόντων που διαμορφώνουν σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή ένα πεδίο καθοδήγησης, έχει προταθεί ότι προσλαμβάνει χαρακτηριστικά «υποκειμενικού ιδεαλισμού».⁶⁶ Επιπλέον, ενδεχομένως δε κυριότερα, προκαλεί συνθήκες αναλυτικού απομονωτισμού, καθώς εστιάζει αποκλειστικά στο «κλειστό σύστημα» που διαμορφώνουν στην αυτο-αναφορικότητά τους οι προγραμματικοί σχεδιασμοί. Αφενός, στρέφει την οπτική της ανάλυσης αποκλειστικά στην πλευρά των «προγραμματιστών» και των πιθανών εμποδίων, δυσχερειών και αντιστάσεων που αντιμετωπίζουν,⁶⁷ αφήνοντας εκτός ερευνητικού ορίζοντα τις ενδεχόμενες επιδράσεις που προκαλούνται από τις αντιστάσεις και τις αντιδράσεις των ατόμων

65. Για την εξέταση της προβληματικής που αναπτύσσεται στο σημείο αυτό από τον Michel Foucault σε αντιπαράθεση με αυτή του Νίκου Πουλαντζά βλ. B. Jessop, *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*, Polity Press, London 1990, σ. 229. Για τη συμβολή του Jessop στη συζήτηση για το κράτος βλ. T. Biebricher, «Critical Theories of the State: Governmentality and the Strategic-Relational Approach», *Constellations*, τόμ. 20, τχ. 3, 2013, σ. 388-405.

66. Βλ. D. Dupont και F. Pearce, «Foucault Contra Foucault: Rereading the 'Governmentality'», *Theoretical Criminology*, 5:2, 2001, σ. 123-158.

67. Βλ. L.W. O'Malley και S. Clifford, «Governmentality, criticism, politics», ό.π., σ. 510 κ. επ.

και ομάδων που αποτελούν τα αντικείμενα και τους στόχους της (καθοδηγητικής) εξουσίας.⁶⁸ Αφετέρου, στεγανοποιεί αναλυτικά τις διαδικασίες αμοιβαίας συγκρότησης των πρακτικών καθοδήγησης και του στοχασμού τους από μη λογοθετικές πρακτικές, ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια και διεργασίες, που διαδρούν με αυτές, και τις προσεγγίζει μονοσήμαντα ως συνεκτικά, λιγότερο ή περισσότερο, συστήματα.⁶⁹ Τα ποικίλα πεδία καθοδήγησης μελετώνται με αποκλειστικό γνώμονα την ιδιαίτερη λογική, στρατηγική και αυτοαναφορά τους και όχι με γνώμονα διεργασίες που συμβαίνουν εκτός των πρακτικών που τα συγκροτούν ως διακριτά συστήματα. Η μεθοδολογία που προκρίνεται, με άλλα λόγια, συνίσταται στην εξέταση των στοιχείων εκείνων που αποτυπώνουν το στοχασμό καθοδήγησης (κείμενα, ρυθμίσεις, επίσημοι λόγοι, κωδικοποιήσεις, κ.λπ.) στη δυναμική του εκτύλιξη (αντιστάσεις, ανατροπές, αναθεωρήσεις, βελτιώσεις, κ.λπ.) και τις υλικές επιπτώσεις του: «[...] επιπτώσεις καθοδήγησης αναφορικά με το τι είναι να γίνει (επιπτώσεις «αρμοδιότητας») και επιπτώσεις κωδικοποίησης αναφορικά με το τι είναι να γίνει γνωστό (επιπτώσεις «επικύρωσης»)⁷⁰ Με αυτούς τους όρους, διαπιστώνεται πως η μελέτη των αντιστάσεων, της διαφυγής και, εν τέλει, της πολιτικής κριτικής σε υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας υπονομεύεται, ενώ οι τελευταίες, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις, προσλαμβάνονται πρωταρχικά ως πρακτικές που εκδιπλώνονται στρατηγικά «από πάνω προς τα κάτω».⁷¹

Οι αδυναμίες που επισημαίνονται για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία ως οπτική ανάλυσης συνοδεύονται από εκτεταμένο προβληματισμό αναφορικά με πιθανές μεθοδολογικές και ερευνητικές κατευθύνσεις που να τις αμβλύνουν. Οι σχετικές προτάσεις είναι αναντίλεκτα ποικίλες και συναρτώνται με τον επιστημονικό

68. Βλ. T. Murray Li, «Governmentality», *Anthropologica*, 49:2, 2007, σ. 275-284.

69. Βλ. M. Merlingen, «From Governance to Governmentality in CSDP: Towards a Foucauldian Research Agenda», ό.π.: W. Larner, «Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality», ό.π.: C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», *International Review of Social Research*, ό.π..

70. Βλ. M. Foucault, «Question of Method», στο Graham Burchell κ.ά. (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ό.π., σ. 75.

71. Βλ. K. Mckee, «Post-Foucauldian Governmentality: What Does it Offer Critical Social Policy Analysis?», ό.π.: D. Kerr, «Beheading the King and Enthroning the Market: A Critique of Foucauldian Governmentality», *Science & Society*, τόμ. 63, τχ.2, 1999, σ. 173-202.

κλάδο και το ειδικότερο γνωστικό αντικείμενο στο πλαίσιο των οποίων διατυπώνονται. Ωστόσο, σε ορισμένα ζητήματα διαπιστώνονται συγκλίσεις που διαμορφώνουν πεδίο διεπιστημονικού διαλόγου κρίσιμης σημασίας. Σε κοινό τόπο αναδεικνύεται εν προκειμένω το αίτημα να διευρυνθεί το ερευνητικό πεδίο που αφορά στους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται τα διάφορα προγράμματα καθοδήγησης. Αφενός, υποδεικνύεται η ανάγκη συμπερίληψης στο σχετικό ερευνητικό υλικό και μη λογοθετικών στοιχείων, ώστε να εξετάζονται ισόρροπα οι «πολιτικές λογικές» και «τεχνολογίες καθοδήγησης» που τα διαμορφώνουν.⁷² Αφετέρου, υπογραμμίζεται ο ρόλος του ευρύτερου κοινωνικού και θεσμικού πλαισίου, με τις ανισότητες που εμπεριέχει, στη διαμόρφωση, υλοποίηση ή αποτυχία των διαφόρων προγραμμάτων καθοδήγησης.⁷³ Στις εν λόγω θεματικές επεκτάσεις συμπεριλαμβάνονται κρίσιμες περιοχές ενδιαφέροντος για τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση. Από τη μία, εγείρεται ως ερευνητικό ζητούμενο η μελέτη των συναισθηματικών και ιδεολογικών διαστάσεων που περιβάλλουν και συγκροτούν τις πρακτικές εξουσίας και τον πολιτικό ανταγωνισμό γενικότερα. Από την άλλη, υποδεικνύεται η σημασία που διαδραματίζει ο χώρος στη διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας από τη στιγμή που αυτές συλλαμβάνονται ως πρακτικές που διασπείρονται στο σύνολο των κοινωνικών δικτύσεων.⁷⁴

72. Βλ., ενδεικτικά, M. Peltonen, «From Discourse to *Dispositif*: Michel Foucault's Two Histories», *Reflexions Historiques*, τόμ. 30, τχ. 2, 2004, σ. 205-219· R. Lippert και K. Stenson, «Advancing governmentality studies: Lessons from social constructionism», *Theoretical Criminology*, τόμ. 14, τχ. 4, 2010, σ. 473-494· K. Mckee, «Post-Foucauldian governmentality: What does it offer critical social policy analysis?», ό.π.· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», ό.π..

73. Βλ., ενδεικτικά, D. Garland, «'Governmentality' and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology», ό.π..

74. Βλ., ενδεικτικά, N. Argent, «The Neoliberal Seduction: Governing-at-a-Distance, Community Development and the Battle over Financial Services Provision in Australia», *Geographical Research*, τόμ. 43, τχ. 1, 2005, σ. 29-39· J. Ferguson και A. Gupta, «Spatializing State: Towards an Ethnography of Neoliberal Governmentality», *American Ethnologist*, τόμ. 29, τχ.4, 2002, σ. 981-1002· J. Caborn, «On the Methodology of Dispositive Analysis», ό.π.· D. Featherstone και J. Painter (επιμ.), *Spatial Politics. Essays for Doreen Massey*, Wiley-Blackwell 2013. Για το ζήτημα του χώρου από την ειδική σκοπιά της «ετεροτοπίας» βλ. M. Foucault, «Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias», *Architecture, Mouvement, Continuité*, τόμ. 5, 1984, σ. 46-49.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αποτελεί οπτική ανάλυση που προσφέρει δυνατότητες διεπιστημονικής συνομιλίας και ερεθίσματα έρευνας σε ποικίλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Στη θεματική τους πολυμέρεια οι έρευνες αυτές αναδεικνύουν κρίσιμες, όσο και συχνά αθέατες, διαστάσεις των σχέσεων εξουσίας, ενώ παράλληλα εμπλουτίζουν κριτικά τη σχετική θεωρητική προσέγγιση. Ελκυστικό στοιχείο στην προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αποτελεί, μεταξύ άλλων, η αντίληψη για την εξουσία ως πρακτική που δεν ανάγεται πουθενά αλλού παρά μόνο στις πρακτικές που τη συγκροτούν. Η έμφαση σε πρακτικές, και όχι σε θεσμούς που ενθυλακώνουν εξουσία, μεταστρέφει το ερώτημα από το «τι» και το «γιατί» στο «πώς» της εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό, αποφεύγονται μονοσήμαντες γενικεύσεις και καθολικής ισχύος αξιωματικές παραδοχές για την πρωτοκαθεδρία, «σε τελευταία ανάλυση», ορισμένων παραγόντων. Ακυρώνονται επίσης εκ προοιμίου κανονιστικές ή δεοντολογικές προσεγγίσεις των επιμέρους θεσμών, καθώς αυτοί εξετάζονται στο πλαίσιο ακριβώς των ευρύτερων πρακτικών εξουσίας στις οποίες εντάσσονται και όχι με γνώμονα προκαθορισμένα νοηματικά περιεχόμενα και προσδοκίες λειτουργίας. Η αντίληψη για την εξουσία ως πρακτική που διασπείρεται στο σύνολο των κοινωνικών δικτύων, χωρίς δοσμένα υποκείμενα-φορείς και στόχους, αλλά επενδυμένη με στρατηγικό υπολογισμό και στόχευση, διευρύνει επίσης την αντίληψη για την πολιτική και την απαγκιστρώνει από τη μελέτη ορισμένων θεσμικών οντοτήτων ως προνομακών φορέων της.

Στο πλαίσιο αυτών των παραδοχών, η ανάλυση της εξουσίας από την άποψη της καθοδήγησης, των τρόπων δηλαδή με τους οποίους άτομα και συλλογικότητες διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους, διανοίγει σημαντικές ερευνητικές και ερμηνευτικές προοπτικές για σύγχρονες εξελίξεις και δυναμικές. Η σύλληψη της εξουσίας ως πρακτικής με στοχαστικό περιεχόμενο, που διαμορφώνει συνθήκες εξ αποστάσεως καθοδήγησης με τη δημιουργία ποικίλων πεδίων δράσης, επιτρέπει να διαγνωσθούν οι σύνθετοι τρόποι με τους οποίους ασκείται η εξουσία στις σύγχρονες συνθήκες, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει ότι αυτή η μορφή άσκησης εξουσίας είναι και η μοναδική. Ακόμη, επιτρέπει να αναλυθούν ισόρροπα σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται «από κάτω προς τα πάνω» και αυτές

που αναπτύσσονται «από πάνω προς τα κάτω» και, κατ' επέκταση, να προσεγγισθούν στη θετική-παραγωγική τους διάσταση, πέραν αυτών της κυριαρχίας, του νόμου, της πειθάρχησης και της καταστολής. Οι εν λόγω κατευθύνσεις έρευνας αναδιατάσσουν επίσης την προσέγγιση του κράτους. Η ένταξη του αναλυτικά στο πλαίσιο του γενικότερου ζητήματος των πρακτικών καθοδήγησης μεταστρέφει το ερευνητικό ενδιαφέρον στην εξέταση ακριβώς των σύνθετων τρόπων με τους οποίους οι κρατικοί θεσμοί «σταθεροποιούν» σχέσεις εξουσίας. Στο πώς, ειδικότερα, εγγράφονται ως τεχνολογίες σε στρατηγικές καθοδήγησης οι οποίες αναπτύσσονται στο πλαίσιο πρακτικών εξουσίας.

Οι κατευθύνσεις έρευνας που διανοίγονται στο πλαίσιο της προβληματικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αποτελούν πρόκληση για την πολιτική ανάλυση, τόσο από την άποψη των πολλαπλών και σύνθετων πεδίων άσκησης εξουσίας που αναφύονται στο πλαίσιο των σύγχρονων εξελίξεων και δυναμικών σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, όσο και από την άποψη της ανάλυσης της εξουσίας πέραν της θεσμικής κατάστασης ή του νομικού κανόνα. Το γνωστικό όφελος αυτής της ερευνητικής δραστηριότητας προσφέρει ταυτόχρονα δυνατότητες για εμπειρικό έλεγχο και κριτικό αναστοχασμό της ίδιας της θεωρητικής προβληματικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Αφενός, η εξέταση των ποικίλων πεδίων καθοδήγησης της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς ως πρακτικής με στοχαστικό περιεχόμενο επισημαίνεται πως είναι αναγκαίο να εκταθεί και να συμπεριλάβει διαστάσεις που συχνά παραμελούνται ή και παραβλέπονται. Το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο με τις ανισότητες που το διέπουν, καθώς και μη λογοθετικές διαστάσεις των πρακτικών εξουσίας και καθοδήγησης, αποτελούν εν προκειμένω παράγοντες που μπορούν να εμπλουτίσουν τη σχετική έρευνα και διεπιστημονική συνομιλία. Αφετέρου, μείζονα ερευνητικά ζητήματα ανακύπτουν αναφορικά με τις διαδικασίες αξιοποίησης υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας και ανακατεύθυνσής τους προς συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις που γίνεται αποδεκτό πως συντρέχουν. Πώς αυτές επιτυγχάνονται; Ποιος ο ρόλος του κράτους στις εν λόγω διεργασίες; Πώς διαμορφώνονται οι αντιστάσεις και οι ανασχηματισμοί τους;

Από τη χαρτογράφηση της προβληματικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία προκύπτει με σχετική ασφάλεια πως η αναλυτική οπτική που εγκαινιάζει συνιστά εξαιρετικά απαιτητική μεθο-

δολογία έρευνας. Η πολυσημία των πρακτικών άσκησης εξουσίας, τα πολλαπλά επίπεδα, οι ποικίλοι χώροι άσκησης και κυκλοφορίας της, οι σύνθετες διασυνδέσεις ανάμεσα σε φορείς και στόχους της, διαμορφώνουν ένα πολυκύμαντο ερευνητικό πεδίο. Αυτό το ερευνητικό τίμημα έχει όμως εκτός από επιστημονική και μια μείζονα πολιτική διάσταση: συνεισφέρει στο να κατανοείται γιατί διάφορες θεσμικές οντότητες (υπερεθνικοί οργανισμοί, κράτη, πολιτικά κόμματα, κ.λπ.) εμφανίζονται ανίσχυρες να επιτυγχάνουν στόχους και να διαμορφώνουν ευρύτερες στρατηγικές επιλογές και ευρύτερους κοινωνικούς προσανατολισμούς. Οι υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας απαιτείται να ανακωδικοποιούνται, να αξιοποιούνται και να ανακατευθύνονται· αυτό υπογραμμίζει και την κρίσιμη επικαιρότητα της σκέψης του Michel Foucault.

Κώστας Περεζούς*

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ «ΚΡΙΣΗΣ»:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ
ΛΟΓΟ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ¹

Σε αυτό το άρθρο επιχειρούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία της «κρίσης» από τον αρχαιοελληνικό λόγο στις εθνικές γλώσσες της νεωτερικότητας. Η ιπποκρατική ιατρική προσέδωσε τεχνικό νόημα στη λέξη, το οποίο παγιώθηκε με τη συμβολή του Γαληνού. Το πέρασμα από τα ελληνικά στα λατινικά λαμβάνει χώρα στον ιατρικό λόγο της εποχής που την καθιστά δόγμα καθόλη τη διάρκεια του μεσαίωνα. Στις αρχές της νεωτερικότητας συντελείται η απο-ιατρικοποίηση της «κρίσης», η οποία χαρακτηρίζει το γενικότερο λόγο της εποχής, συμπεριλαμβανομένης της ιατρικής. Τότε είναι που η «κρίση» αποκτά τη γνώριμη σημασία της κρίσιμης κατάστασης. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα προσπαθούμε να δείξουμε ότι το αργότερο μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα η «κρίση» αποτελούσε μια αναγνωρισμένο όρο του πολιτικού λόγου.

Λέξεις-κλειδιά: κρίση, νεωτερικότητα, πολιτικός λόγος

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η «κρίση» χρησιμοποιείται συνήθως στις κοινωνικές επιστήμες (και όχι μόνο) ως έννοια αυταπόδεικτη ή χρήζουσα ορισμού. Εμείς θα αντικαταστήσουμε τα συνήθη ερωτήματα για το τι είναι η κρίση

* Πολιτικός Επιστήμων.

1. Η εργασία αυτή αποτελεί συνοπτική παρουσίαση ορισμένων από τα κύρια συμπεράσματα της διδακτορικής μου διατριβής, βλ. Κώστας Περεζούς, «Ιστορία της “κρίσης”». Από την αρχαία ιατρική στο νεωτερικό πολιτικό λόγο», τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ΕΚΠΑ, 2009, 815 σσ.

ή ποιες είναι οι αιτίες της με το ταπεινότερο και σπανίως διερευνώμενο πρόβλημα του πώς φτάσαμε να μιλάμε για «κρίση». Επομένως, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη σκιαγράφηση της ιστορίας της έννοιας από τις απαρχές του δυτικού πολιτισμού ως τη νεωτερικότητα. Θα εστιάσουμε στα σημεία που θεωρούμε ότι καθόρισαν την πορεία της στο πέρασμα των αιώνων, δηλαδή στην αρχική ιατροποίηση που την καθόρισε για όλο το διάστημα της αρχαιότητας και του μεσαίωνα και στην μετέπειτα απο-ιατροποίηση και γενίκευσή της που συναντάμε από την αναγέννηση και μετά.

Το πρώτο πράγμα που μας έρχεται στο νου όταν ξεκινάμε να ερευνήσουμε την ιστορία της κρίσης είναι να διαχωρίσουμε την «κρίση» όπως αυτή αρθρώνεται στα σημασιολογικά πεδία της λογικής ή της δικονομίας (δηλαδή του «κρίνειν» ως απόφαση ή κριτική ικανότητα) από την «κρίση» της ιατρικής, η οποία υποθέτουμε ότι είναι και η σημασία που χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε για «κοινωνική κρίση», «οικονομική κρίση», κτλ. Ωστόσο, ο διαχωρισμός αυτός δεν ισχύει για την αρχαία Ελλάδα, αφού η ιπποκρατική *κρίσις*, η οποία και καθιέρωσε την «κρίση» ως ιατρικό όρο, αποτελεί και η ίδια μεταφορά από το δικονομικό λόγο. Όπως γράφει ο Μητρόπουλος: «Η κατά τα νοσήματα κρίσις από την εν τοις δικαστηρίοις μετενήνεκται...».² Έτσι το πρόβλημα μετατοπίζεται: δεν πρέπει απλά να εντοπίσουμε πότε και πώς η ιατρική κρίση άρχισε να αποκτά μια γενικότερη σημασία ώστε να φτάσει να συναρθρωθεί με την κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα, αλλά, επίσης, πότε και πώς έγινε ο διαχωρισμός της από την κρίση ως κρίνειν. Έχοντας λοιπόν ως αφετηρία ότι η ελληνική λέξη «κρίση» μεταφράζεται με δύο λέξεις (στα λατινικά *iudicium* και *crisis*, γερμανικά *Urteil* και *Krise*, γαλλικά *jugement* και *crise*, αγγλικά *judgement* και *crisis*) θα θέσουμε το ερώτημα ως εξής: πότε και πώς η αρχαιοελληνική «κρίση» έγινε δισυπόστατη; Αφού απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, θα είμαστε έτοιμοι να παρακολουθήσουμε τη διαδρομή της «κρίσης» στην ιστορία του δυτικού λόγου, δηλαδή το πέρασμα από τα ελληνικά στα λατινικά και την μετέπειτα εισαγωγή της στις εθνικές γλώσσες της νεωτερικότητας.

2. Κ. Μητρόπουλος, *Γλωσσάριον Ιπποκράτους*, Αθήνα, 1978, σ. 190. Ο Μητρόπουλος, που για το βιβλίο του αυτό έλαβε τιμητική διάκριση από την Ακαδημία Αθηνών, βασίζεται στα Ιπποκρατικά λεξικά που συνέταξαν ο Ερωτιανός και ο Γαληνός.

2. Η ΚΡΙΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Αφεταιρία μας για τη μελέτη της ιστορίας της κρίσης θα αποτελέσει ο λόγος της αρχαίας Ελλάδας, αφού από εκεί ξεκίνησε την πορεία της. Μια σημασία του «κρίνειν» ήταν αυτή του χωρισμού, του ξεχωρίσματος, του «διακρίνειν»: ο Θεόφραστος, αναφέροντας τις θεωρίες του Αλκμαίωνα, γράφει «γλώττης δε τους χυμούς κρίνειν», δηλαδή με τη γλώσσα διακρίνουμε τις γεύσεις.³ Αντίθετα ως προς αυτή την σημασία της κρίσης, το «άκριτον» σήμαινε το αδιαχώριστο, το αμιγές, το μη διακριτέο. Ο Ιπποκράτης μιλάει για τον πρωταρχικό «άκριτο κόσμο» που δεν μπορούσε να διακρίνει ούτε το καλοκαίρι από τον χειμώνα: «Μιαν μεν εν πάσι τάξιν την του ακρίτου κόσμου διέξοδον έχοντα θέρεος και χειμώνος»,⁴ ενώ «το δε άκριτον πάγος, το περιέχον όλον τον κόσμον», αποτελούσε το στέρεο και αδιάσπαστο (*inseparabilis* θα το μετάφραζαν οι λατίνοι) περίβλημα του κόσμου.⁵

Μια άλλη σημασία της κρίσης είχε να κάνει με αυτό που λέμε σήμερα «κριτική ικανότητα», το «κρίνειν», τη λήψη αποφάσεων, ατομικών ή συλλογικών, που στα λατινικά μεταφράστηκε ως *iudicium*. Έτσι, ο Δημοσθένης «κρίνει» την κατάσταση των Αθηνών φοβερή⁶ και ο Ισοκράτης, μιλώντας για τους προγόνους, υποστηρίζει ότι αυτοί γνώριζαν ότι ο δήμος, σαν τύραννος, πρέπει να εγκαθιστά τους άρχοντες, να τιμωρεί, και να «κρίνει» τις αμφισβητούμενες υποθέσεις.⁷ Η «ακρισία», ως αντίθετο αυτής της σημασίας του κρίνειν, σήμαινε την απουσία κριτικής ικανότητας ή την αδυναμία λήψης αποφάσεων. Ο Παρμενίδης μιλάει για «άκριτα φύλα», για φυλές δηλαδή που δεν έχουν την κριτική ικανότητα να διακρίνουν το είναι από το μη-είναι,⁸ ενώ ο Ξενοφών μετά τη Μαντινεία (362 π.Χ.) διαβλέπει «ακρισίαν και ταραχήν».⁹

3. *Προσωκρατικοί*, τόμ. 3, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 98.

4. *Περί Εβδομάδων*, 1b στο Ιπποκράτη, *Άπαντα*, τόμ. 10, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 138.

5. Στο ίδιο, 6, σ. 144-146.

6. «Όντων δ', ω άνδρες Αθηναίοι, των παρόντων πραγμάτων πάσιν, ως εγώ κρίνω, φοβερών...», *Κατά Φιλίππου Δ*, 49 στο Δημοσθένη, *Άπαντα*, τόμ. 1, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 302.

7. «εκείνοι διεγνωκότες ήσαν ότι δει τον μεν δήμον ώσπερ τύραννον καθιστάναι τας αρχάς και κολάζειν τους εξαμαρτάνοντας και κρίνειν περί των αμφισβητουμένων», *Αρεοπαγιτικός*, 26 στο Ισοκράτη, *Άπαντα*, τόμ. 4, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 120.

8. Παρμενίδης, απόσπασμα 6 στο Ε.Ν. Ρούσσο (επιμ.), *Προσωκρατικοί. Παρμενίδης*, τόμ. 3, μτφ. Ε.Ν. Ρούσσο, Στιγμή, Αθήνα 2002, σ. 36.

9. Αναφέρεται στο Ε. Μικρογιαννάκης, *Παθολογία Πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα*, 4^η έκδ., Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 52.

Στο λόγο των αρχαίων Ελλήνων η «κρίση» είχε αποκτήσει και μια πιο ιδιαίτερη σημασία αναφορικά με την κρίση των δικαστηρίων ή άλλων οργάνων που αποφάσιζαν για ζητήματα της πόλης. Έτσι, ο Θουκυδίδης γράφει ότι οι Αθηναίοι ήθελαν να οδηγήσουν τον Αλκιβιάδη σε «κρίση» ώστε να τον θανατώσουν.¹⁰ «Άκριτοι», από την άλλη, ήταν όσοι δεν παραπέμπονταν ή δεν είχαν παραπεμφθεί σε δίκη, κάτι που δημιουργούσε συνειρμούς βιαιότητας, παρορμητικότητας και απήφησης των νόμων και του δικαίου. Ο Ηρόδοτος βάζει τον Οτάνη να λέει: «ο τύραννος ανατρέπει τους πατροπαράδοτους νόμους, βιάζει τις γυναίκες, σκοτώνει ανθρώπους χωρίς δίκη [κτείνει τε ακρίτους]».¹¹

Η σημασία της «κρίσης» στην πολιτική ζωή ήταν τεράστια, όπως φαίνεται και από τον πασίγνωστο ορισμό του Αριστοτέλη για τον πολίτη: «πολίτης δ' απλώς ουδενί των άλλων ορίζεται μάλλον ή τω μετέχει κρίσεως και αρχής».¹² Ο κύριος της κρίσεως είναι και κύριος της πολιτείας. Έτσι, εικάζεται ότι ο Σόλων έκανε επίτηδες ασαφείς τους νόμους ώστε να κρίνει ο δήμος, «όπως ή της κρίσεως ο δήμος κύριος»¹³ και να καταστεί έτσι κυρίαρχος της πολιτείας: «κύριος γαρ ων ο δήμος της ψήφου, κύριος γίννεται της πολιτείας».¹⁴

Αυτή η μη-ιατρική έννοια της κρίσης χρησιμοποιούνταν μεταφορικά στον αρχαιοελληνικό λόγο. Ο Θουκυδίδης γράφει ότι οι Περσικοί πόλεμοι κρίθηκαν γρήγορα με δύο ναυμαχίες και δύο μάχες του πεζικού: «δυοίν ναυμαχίαν και πεζομαχίαν ταχείαν την κρίσιν έσχεν».¹⁵ Ο πόλεμος, λοιπόν, «κρίνεται», δηλαδή καθορίζεται η τελική του έκβαση. Η κατάσταση που δεν έχει κριθεί αναφέρεται, αντιστοίχως, από τον Θουκυδίδη ως «άκριτη»: «έτι δ' όντων ακρίτων»,¹⁶ δηλαδή όσο τα πράγματα δεν έχουν ακόμα κριθεί, δεν έχουν πάρει την οριστική τους μορφή, καλό θα ήταν οι Αθηναίοι

10. «ώστε βουλόμενοι αυτόν εις κρίσιν αγαρόντες αποκτείναι», *Ιστοριών ΣΤ*, 61 στο Θουκυδίδης, *Άπαντα*, τόμ. 6, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 126.

11. *Ιστοριών Γ*, 80 στο Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, τόμ. 2, μπφ. Λ. Ζενάκου, Γκοβόστης, Αθήνα 1992, σ. 298-299.

12. *Πολιτικών Ε*, 1275α, 23 στο Αριστοτέλης, *Άπαντα*, τόμ. 2, Κάκτος, Αθήνα 1993, σ. 14.

13. *Αθηναίων Πολιτεία*, 9.1.1 στο ίδιο, τόμ. 5, σ. 64.

14. Στο ίδιο.

15. *Ιστοριών Α*, 23 στο Θουκυδίδης, *Άπαντα*, ό.π., τόμ. 1, σ. 54.

16. *Ιστοριών Δ*, 20 στο ίδιο, τόμ. 4, σ. 52.

να συμβιβαστούν με τους Λακεδαιμονίους και να συνάψουν ειρήνη. Την ίδια λέξη χρησιμοποιεί για να μιλήσει για τη ναυμαχία Συρακουσίων-Αθηναίων, όταν η ναυμαχία δεν είχε ακόμα κριθεί («δια το ακρίτως»¹⁷).

Βλέπουμε ότι η κρίση ως αποφασιστική στιγμή που ορίζει την κατάσταση και η ακρισία ως διάχυτη αβεβαιότητα και σύγχυση χρησιμοποιούνταν στον αρχαιοελληνικό λόγο. Ωστόσο, αυτές οι χρήσεις της κρίσης και της ακρισίας δεν είχαν αποκτήσει κάποια διακριτή, τεχνική σημασία που θα οδηγούσε στον εκλατινισμό της λέξης. Αυτή η τεχνική σημασία της *κρίσις*, που κατόπιν μεταφέρθηκε-μεταφράστηκε ως *crisis*, θα αρθρωνόταν στη νέα τότε τέχνη της ιπποκρατικής ιατρικής.

Ο Ιπποκράτης χρησιμοποιεί και αυτός μεταφορικά την κρίση ως αποφασιστική στιγμή που καθορίζει την έκβαση μιας νόσου. Αναφέρονται συχνά εκφράσεις όπως «κρίνεται δε η νόσος»¹⁸ ή «οι δε πυρετοί κρίνονται»,¹⁹ οι οποίες δημιουργούν την εικόνα ότι η αρρώστια είναι μια κατάσταση αμφιταλάντευσης και αναμέτρησης αντίρροπων δυνάμεων που τελικά κρίνεται-αποφασίζεται υπέρ μιας τάσης ή, αντιθέτως, δεν κρίνεται και καθίσταται χρόνια ή λύεται από μόνη της.

Το σημαντικό, ωστόσο, στον Ιπποκρατικό λόγο δεν είναι ότι χρησιμοποίησε μεταφορικά την κρίση αναφορικά με τις νόσους (μεταφορική χρήση είχαμε και σε άλλα συγκείμενα, όπως είδαμε παραπάνω), αλλά ότι δημιούργησε μια νέα κυριολεξία, δηλαδή μια νέα αντικειμενικότητα. Η «κρίση» στον Ιπποκράτη αποκτά για πρώτη φορά υπόσταση ανεξάρτητη από τον άνθρωπο και τις διανοητικές του ικανότητες. Όπως η ιατρική τέχνη σώζει ακόμη και αυτούς που δεν πιστεύουν στην ύπαρξή της,²⁰ έτσι και οι κρίσεις συμβαίνουν ανεξάρτητα από τη βούληση ή τη συνείδηση. Η «κρίση» μετακυλιέται από το άτομο στον «κόσμο» (με όλους τους πυθαγόρειους συνειρμούς του, όπως θα δούμε).

Η κρίση των ασθενειών δεν είναι παρά ένα στάδιο στην εξέλιξη της νόσου. Η νόσος έχει «αρχή», «ακμή», «πέψη» ή «απεψία» (δη-

17. *Ιστοριών Ζ*, 71 στο ίδιο, τόμ. 7, σ. 148.

18. *Περί παθών*, 7 στο Ιπποκράτης, *Άπαντα*, ό.π., τόμ. 16, σ. 30.

19. *Προγνωστικόν*, 20 στο ίδιο, τόμ. 2, σ. 60.

20. *Περί Τέχνης*, 5 στο ίδιο, τόμ. 1, σ. 148.

λαδή, καλή ή κακή εξέλιξη) και «παρακμή», «λύση» ή «κρίση».²¹ Τι συμβαίνει όμως όταν μια αρρώστια κρίνεται; «Οι αρρώστιες κρίνονται όταν επιδεινώνονται, υποχωρούν, εξελίσσονται σε άλλο νόσημα ή επιφέρουν το θάνατο».²² Η «κρίση», επομένως, μπορεί να έχει θετική ή αρνητική έκβαση αν και αυτή καθαυτή, ως στάδιο της νόσου, είναι απολύτως θετική, καθώς προλέγει απαλλαγή από το νόσημα. Η «ακρισία» απλώς παρατείνει την αρρώστια.²³

Η κρίση, λοιπόν, είναι ένα θετικό και απαραίτητο στάδιο, με ευτυχή ή δυστυχή κατάληξη. Αυτή η εξελικτική αντίληψη της πορείας της νόσου και η «κρίνουσα» σημασία που δίνεται στη χρονικότητα οδήγησε στη διάκριση της πραγματικότητας από τη φαινομενικότητα της νόσου. Η νόσος πρέπει να περάσει από συγκεκριμένα στάδια πριν «λυθεί», είτε αυτό σημαίνει απαλλαγή από την αρρώστια είτε «λύση» του οργανισμού, δηλαδή θάνατο. Αν παρουσιαζόταν βελτίωση σε «λάθος» φάση της αρρώστιας, δηλαδή όχι στο στάδιο της «κρίσης», τότε αυτό ήταν ένα πρόσκαιρο και πολύ ανησυχητικό φαινόμενο που οδηγούσε αναπόφευκτα σε υποτροπές («υποστροφές»): «όποιοι θεραπεύτηκαν σε ακατάλληλο χρόνο, δεν άργησαν συχνά να προσβληθούν από τέτοιες ασθένειες και μάλιστα ολέθριας μορφής».²⁴

Καθήκον, επομένως, του γιατρού ήταν να γνωρίζει την πορεία της εξέλιξης των νόσων ώστε να μην παραπλανηθεί από τα φαινόμενα. Πώς θα μπορούσε όμως να πάει ο γιατρός πίσω από τα φαινόμενα; Ο Ιπποκράτης εδώ επιστρατεύει τη μυστικιστική θεωρία των αριθμών των πυθαγορείων. Στο *Περί Αρχαίας Ιητρικής* αντιτάσσει στην ποικιλομορφία της μετατροπής των οξέων σε χυμούς τους «αριθμούς των χρόνων»: «διο και αι κρίσεις και οι αριθμοί των χρόνων εν τοίσι τουτέοισι μέγα δύνανται».²⁵ Η κρίση λοιπόν δεν είναι κάτι το απτό, το εμφανές στον καθένα, αλλά χρειάζεται γνώση

21. Βλ. Β. Μανδηλαράς, σημείωση 4 στους *Αφορισμούς*, στο *ίδιο*, τόμ. 1, σ. 324.

22. «κρίνεσθαι δε έστιν εν τησι νούσοισιν, όταν αύξωνται αι νούσοι, ή μαραίνωνται, ή μεταπίπτουν ες έτερον νόσημα, ή τελευτώσιν», *Περί Παθών*, 8 στο *ίδιο*, τόμ. 16, σ. 30.

23. «Αι εν πυρετοίσιν ακρισίαι χρόνους μεν ποιέουσιν», *Κωιακαί Προγνώσεις*, 74 στο *ίδιο*, τόμ. 2, σ. 208.

24. «ιητρευθέντες γε μην ακαίρως, συχνά τοιούτουςιν ου βραδέως εάλωσεν, και ολέθρια ούτως», *Περί χυμών*, 20 στο *ίδιο*, τόμ. 3, σ. 120-122.

25. «γι' αυτό το λόγο οι κρίσεις και ο υπολογισμός του χρόνου σ' αυτά έχουν μεγάλη σημασία», *Περί Αρχαίας Ιητρικής*, 19 στο *ίδιο*, τόμ. 1, σ. 98.

των «αριθμών» που «δύνανται» πολλά (σημειωτέον ότι η «δύναμις» στον αρχαιοελληνικό λόγο δήλωνε μια μυστική, «μαγική» επενέργεια). Ο γιατρός πρέπει να κατέχει τη μυστική γνώση των αριθμών για να προβλέπει τις «κρίσεις» και την εξέλιξη της νόσου, γιατί «ό,τι ξεφεύγει από την όραση των ματιών, συλλαμβάνεται από την όραση του πνεύματος».²⁶ Αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη μιας περιοδολόγησης των κρίσιμων ημερών, των προκαθορισμένων χρονικών σημείων της κρίσης. Έτσι, οι ιπποκρατικοί γιατροί, επηρεασμένοι από την πυθαγόρεια θεωρία των αριθμών, όρισαν συγκεκριμένες μέρες κρίσης της αρρώστιας, άρτιες και περιττές.

3. ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΙΣ ΣΤΗΝ CRISIS

Στην αρχαία Ελλάδα, λοιπόν, η «κρίση» συμπεριλάμβανε και την έννοια της κριτικής ικανότητας του ανθρώπου και την έννοια της καθοριστικής στιγμής ή κατάστασης που αποφασίζει τη μελλοντική πορεία των πραγμάτων. Μετέπειτα αυτές οι δύο διαστάσεις της κρίσις μεταφράστηκαν με διαφορετική λέξη (*iudicium* για τις νοητικές διεργασίες και *crisis* για την κρίσιμη κατάσταση). Πώς επιτελέστηκε αυτός ο πρωταρχικός διαχωρισμός;

Η «κρίση» είχε αποκτήσει τεχνική σημασία στους ιατρικούς κύκλους, ιδιαίτερα μετά την καταλυτική επίδραση του Γαληνού. Ο Γαληνός συστηματοποίησε και διέδωσε την ιπποκρατική διδασκαλία περί κρίσης και κρίσιμων ημερών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία σε τέτοιο βαθμό που την κατέστησε δόγμα για τους επόμενους αιώνες. Αυτό ίσως εξηγεί την αυτούσια μεταφορά της στα λατινικά ως *crisis*, διαφοροποιώντας την ιατρική «κρίση» από την κρίση όπως αυτή αρθρώνεται σε άλλα συγκείμενα, στον καθημερινό λόγο ή ακόμα και στον ίδιο το λόγο της ιατρικής όταν δεν χρησιμοποιείται με την τεχνική της σημασία. Έτσι, ενώ η αρχαιοελληνική «κρίση» μεταφραζόταν συνήθως με το λατινικό «*iudicium*», μερικές φορές, σε συγκεκριμένους (ιατρικούς) κύκλους, η «κρίση» γινόταν λατινιστί «*crisis*».

Η πρώτη χρονολογικά πηγή που έχουμε για αυτή τη μεταφραστική πρακτική είναι οι *Εξομολογήσεις* του Αυγουστίνου. Στο έκτο βιβλίο διαβάζουμε αναφορικά με τη μητέρα του Αυγουστίνου:

26. «όσα γαρ την των ομμάτων όψιν εκφεύγειν, ταύτη τη της γνώμης όψει κεκράτηται», *Περί Τέχνης*, 11 στο ίδιο, τόμ. 1, σ. 160.

per quam transiturum me ab aegritudine ad sanitatem, intercurrente artiore periculo, quasi per accessionem, quam *criticam* medici uocant, certa praesumebat.²⁷

Ήταν βέβαιη για το προαίσθημά της ότι, για να περάσω από την αρρώστια στην υγεία, έπρεπε να μεσολαβήσει η επικίνδυνη φάση πριν από την ανάρρωση, που οι γιατροί ονομάζουν *κρίσιμη*.²⁸

Οι *Εξομολογήσεις* γράφτηκαν το 397-400 μ.Χ. που σημαίνει ότι ήδη από τον 4^ο αιώνα η ιατρική «κρίση» είχε αποδοθεί και διαδοθεί ως «crisis» σε ιατρικούς κύκλους, αλλά και ευρύτερα (ας προσέξουμε ότι στο ανωτέρω απόσπασμα η έκφραση ανήκει στη μητέρα του Αυγουστίνου και ο ίδιος απλά την αναπαράγει). Μόνο μία φορά και αυτό αναφορικά με την ιατρική ορολογία της εποχής, ο Αυγουστίνος δεν χρησιμοποιεί το «iudicium» ή κάποιο παράγωγο για να μιλήσει για την «κρίση», αλλά το «criticam», διότι αποτελεί καθιερωμένο όρο της ρωμαϊκής ιατρικής, όπως μας πληροφορεί.

Το ίδιο παρατηρούσε και ο Κέλσος περίπου τρεις αιώνες πριν, στο τρίτο βιβλίο του *De Arte Medicina* (4: 11- 4: 15). Ο Κέλσος αναφέρει ότι οι αρχαίοι πίστευαν ότι οι μονές μέρες ήταν καθοριστικές για την πορεία της νόσου, κάτι το οποίο, όπως υποστηρίζει, δεν ευσταθεί. Επιχειρεί να δείξει τις αντιφάσεις των πυθαγόρειων θεωριών των αριθμών που βρίσκονται στη βάση τέτοιου είδους επιχειρημάτων. Το σημαντικό για εμάς είναι ότι ο Κέλσος αναγνωρίζει την τεχνική σημασία της ιατρικής «κρίσης», η οποία έχει αποκτήσει ένα ιδιαίτερο σημασιολογικό περιεχόμενο σε σχέση με τις υπόλοιπες χρήσεις της ίδιας λέξης. Ως εκ τούτου προχωρά στο να παραθέσει στα ελληνικά τον τεχνικό αυτό όρο:

Est autem alia etiam de diebus ipsis dubitatio, quoniam antiqui potissimum impares sequebantur, eosque, tamquam tum de aegris iudicaretur, κρισίμους nominabant.²⁹

27. T. E. Page και W. H. D. Rouse (επιμ.), *St. Augustines Confessions*, Loeb Classical Library, London and New York 1912, σ. 266.

28. Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις*, τόμ. 1, μτφ. Φρ. Αμπατζοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 1997, σ. 255.

29. 4: 11 στο Charles Darenberg (επιμ.), *Celse. De medicina libri octo*, B. G. Teubneri, Leipzig 1859, σ. 80.

Αλλά υπάρχει άλλη μια αβεβαιότητα που αφορά ακόμα και τις ίδιες τις ημέρες, αφού οι αρχαίοι κυρίως προτιμούσαν τις μονές ημέρες, ως εάν η μοίρα του αρρώστου να κρινόταν τότε, τις οποίες ονόμαζαν «κρισίμους».³⁰

Εδώ ο Κέλσος από τη μια μεταφέρει αυτούσια την ελληνική λέξη για να δηλώσει την τεχνική ορολογία της ελληνικής ιατρικής («κρισίμους») και από την άλλη χρησιμοποιεί το «iudicaretur» για να την επεξηγήσει. Ο Κέλσος γράφει τον 1^ο αιώνα μ.Χ., όταν η ιατρική αποτελεί ελληνική τέχνη και δεν έχει ακόμα γεννηθεί η ρωμαϊκή ιατρική ορολογία, η οποία τα χρόνια του Αυγουστίνου όχι μόνο αναγνώριζε την ιδιαίτερη σημασία των «κρίσεων» και των «κρισίμων» αλλά και τα είχε εκλατινίσει. Πιθανότατα, αυτό που χωρίζει τον Κέλσο από τον Αυγουστίνο, το «κρισίμους» από το «criticam», είναι ο Γαληνός και οπωσδήποτε η μετάφραση της ελληνικής ορολογίας στα λατινικά στο πλαίσιο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Τη μετάφραση της «κρίσης» ως «crisis» στην ιατρική τη βλέπουμε καθαρά σε ένα διασωσμένο λατινικό χειρόγραφο του 10^{ου} αιώνα, το *Περί Εβδομάδων* του Ιπποκράτη. Το *Περί Εβδομάδων*, σύμφωνα με τον Littré που το εξέδωσε πρώτος στον όγδοο τόμο των *Απάντων*,³¹ ανήκει στον 10^ο αιώνα, όμως η μετάφραση ανάγεται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.³² Εκεί συναντάμε το «crisis» 16 φορές, ως γνωστό και παγιωμένο όρο. Η «crisis», λοιπόν, δεν αποτελούσε εύρημα κάποιου μοναχικού γιατρού-διανοούμενου αλλά έναν ευρύτατα διαδεδομένο ιατρικό όρο που χρησιμοποιούνταν σε σημαντικά και δημοφιλή, για την ιατρική θεωρία και πρακτική, κείμενα.

Η τυπογραφία και η Αναγέννηση μετέφεραν τα ιπποκρατικά και γαληνικά ιατρικά κείμενα στη νεωτερικότητα. Μπορεί η μεσαιωνική μεταφραστική παράδοση να χρησιμοποιούσε το «crisis» ως μετάφραση της ιατρικής έννοιας της κρίσης, όπως είδαμε, αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι και η καινούρια μεταφραστική παράδοση που καθιερώθηκε την αναγεννησιακή περίοδο θα ακολουθούσε αυτή τη μεταφραστική επιλογή. Συγκρίνοντας λατινικές

30. Δική μας μετάφραση (όπου δεν αναφέρεται μεταφραστής η μετάφραση είναι δική μας).

31. E. Littré (επιμ.), *Oeuvres complètes*, τόμ. 8, J.-B. Baillière, Paris 1853, σ. 616-673.

32. Βλ. «Εισαγωγή» στο Ιπποκράτη, *Άπαντα*, ό.π., τόμ. 1, σ. 123.

εκδόσεις των *Απάντων* του Ιπποκράτη και του Γαληνού που εκτείνονται χρονικά από το 1525 μέχρι το 1639³³ διαπιστώνουμε ότι στις αναγεννησιακές εκδόσεις η «κρίση» στο ιπποκρατικό corpus, αν και στο Μεσαίωνα είχε επικρατήσει να μεταφράζεται ως «crisis», αποδίδεται πλέον με το «iudicatio» ή το «iudicium» και όχι με το «crisis». Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις μεταφράσεις του Γαληνού, όπου συναντάμε το «crisis» ως ηγεμονική μεταφραστική επιλογή. Εικοτολογώντας, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι η κυριαρχία του δόγματος της γαληνικής *crisis* τον Μεσαίωνα και η άνοδος νέων ιατρικών ρευμάτων και σχολών που ασκούσαν κριτική στις μεσαιωνικές ιατρικές παραδόσεις έκανε τους ελληνοιστές της εποχής να θελήσουν να αποδεσμεύσουν τον Ιπποκράτη από μεσαιωνικές δόξες. Εξάλλου την περίοδο της αναγέννησης η επιστροφή στους αρχαίους αποτελούσε και εργαλείο έμμεσης ή άμεσης κριτικής μεσαιωνικών αντιλήψεων και το δόγμα της κρίσης είχε ήδη αρχίσει να θεωρείται τροχοπέδη για την πρόοδο και πρακτική της ιατρικής.

Ανεξαρτήτως, όμως, του ιστορικού αυτού αινίγματος, η παγιωμένη μεταφραστική επιλογή του «crisis» για την ιατρική «κρίση» των νόσων και ο ριζικός διαχωρισμός του από κάθε διανοητική διεργασία του κρίνειν, η οποία αποδιδόταν συνήθως με το «iudicium», μετέφερε στη νεωτερικότητα αυτό που ίσχυε για όλη την περίοδο του Μεσαίωνα. Η νέα κυριολεξία της ιατρικής *κρίσις* που παγιώθηκε από την ελληνική ιπποκρατική παράδοση και εκφράστηκε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία με τον εκλατινισμό της σε *crisis*, βρήκε το δρόμο προς τη νεωτερικότητα μέσω της μεσαιωνικής ιατρικής παράδοσης και των αναγεννησιακών τυπογραφικών εκδόσεων. Η

33. Οι εκδόσεις στις οποίες αναφερόμαστε είναι οι ακόλουθες: Ιπποκράτης, *Volumenta*, Fabius Calvus, Ρώμη 1525· Ιπποκράτης, *Άπαντα (Omnia Opera)*, Jean-Francois d'Asola (επιμ.), Alde, Βενετία 1526· Ιπποκράτης, *Άπαντα (Libri Omnes)*, Janus Cornarius (επιμ.), Froben, Βασιλεία 1538· Ιπποκράτης, *Opera Omnia*, Janus Cornarius (επιμ.), Froben, Βασιλεία 1546· Ιπποκράτης, *Opera Omnia*, Anuce Foes (επιμ.), Andreae Wecheli, Φραγκφούρτη 1595· Γαληνός και Ιπποκράτης, *Magni Hippocratis Coi et Claudii Galeni Pergameni Archiatron Universa Quae Extant Opera*, R. Chartier, Παρίσι 1639· Γαληνός, *Opera*, Diomedes Bonardus (επιμ.), Filippo Pinzi, Βενετία 1490· Γαληνός, *Galenii Pergameni... opera quae ad nos extant omnia*, Janus Cornarius (επιμ.), Froben, Βασιλεία 1549· Γαληνός, *Galenii omnia quae extant opera*, A. Gadaldini (επιμ.), Giunte, Βενετία 1565. Όλες αυτές οι εκδόσεις βρίσκονται σκαναρισμένες στο: www.bium.univ-paris5.fr/hist-med/medica.htm (πρόσβαση 05-12-2013 - όλες οι ιστοσελίδες που ακολουθούν ήταν προσβάσιμες την ίδια ημερομηνία).

ιατρική «crisis» αποτελούσε πια παγιωμένο επιστημονικό όρο της πρώιμης νεωτερικότητας.

4. Η ΑΠΟ-ΙΑΤΡΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ «ΚΡΙΣΗΣ»

Τα γαλλικά και αγγλικά λεξικά της περιόδου δείχνουν ότι ήδη από τον 17^ο αιώνα η κρίση είχε αποκτήσει γενικότερη σημασία και χρησιμοποιούνταν μεταφορικά. Η κρίση είχε απο-ιατρικοποιηθεί, είχε κερδίσει μια σχετική αυτονομία και μπορούσε να δηλώνει γενικά και αόριστα την κρίσιμη κατάσταση, το σημείο καμπής, κτλ. Για παράδειγμα, στην πρώτη έκδοση του *Dictionnaire de L' Academie francaise* (1694) βρίσκουμε λήμμα για το «crise», όπου ενώ στην πρώτη παράγραφο έχουμε τη γνωστή ιατρική σημασία, στη δεύτερη διαβάζουμε ότι η ιατρική «κρίση» χρησιμοποιείται ήδη μεταφορικά για να πούμε ότι μια υπόθεση βρίσκεται σε αποφασιστικό σημείο:

CRISE. s. f. Effort que fait la nature dans les maladies, qui est d'ordinaire marqué par une sueur, ou par quelque autre symptome, & qui donne à juger de l'évenement d'une maladie. *Bonne crise. mauvaise crise. crise imparfaite. jour de crise. attendre la crise.*

On dit fig. Qu'Une affaire est dans sa crise, pour dire, qu'Elle est sur le point d'estre decidée de maniere ou d'autre.³⁴

Το ίδιο ισχύει και για την αγγλική γλώσσα, όπως βλέπουμε στο *A Dictionary of the English Language* (1768) του Samuel Johnson, όπου η ιατρική σημασία του όρου ακολουθείται από τη μεταφορική:

Crisis (*κρίσις*) 1. The point in which the disease kills, or changes for the better. *Dryden.* 2. The point of time at which any affair comes to the height. *Addison.*³⁵

Στη γερμανική γλώσσα, επίσης, με κάποια μικρή καθυστέρηση σε σχέση με τα γαλλικά και τα αγγλικά, η «Krise» ή «Krisis» πέρασε στον καθημερινό λόγο από την ιατρική και από εκεί γενικεύτηκε η

34. *Dictionnaire de L' Academie francaise*, τόμ. 1, Paris 1694, σ. 286. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr/>.

35. Samuel Johnson, *A dictionary of the English language*, 3^η έκδ., W. G. Jones, Dublin 1768. Πηγή: <http://books.google.com/>.

χρήση της και απέκτησε μεταφορικότητα.³⁶ Αυτό σημαίνει ότι το πέραςμά της κρίσης στον πολιτικό λόγο της νεωτερικότητας δεν χρειαζόταν να γίνει μέσω κάποιας ιατρικής μεταφοράς, αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να αντανακλά τον καθημερινό λόγο της εποχής.

Από αυτήν την ελάχιστη σκιαγράφηση των λεξικογραφικών στοιχείων βλέπουμε ότι ήδη από τον 17^ο-18^ο αιώνα οι λέξεις «crisis», «crise» και λίγο αργότερα και «Krise», αποτελούσαν μέρος του λεξιλογίου των τριών μεγαλύτερων δυτικών γλωσσών της εποχής. Η ιατρική προέλευση θεωρείται γνωστή και η γενίκευση και απο-ιατρικοποίηση της λέξης δεδομένη, όπως και η μεταφορική επέκταση της χρήσης της σε ποικίλα και ετερόκλητα πεδία. Από τον 18^ο αιώνα η «κρίση» είχε αποκτήσει τη γενικότητα και αοριστία που έχει και σήμερα, ή για να το πούμε όπως το λέει ο Koselleck: «τον 18^ο αιώνα, η έννοια ασφαλώς αυτονομήθηκε».³⁷

Το αποφασιστικό σημείο ασφαλώς είναι η απεμπλοκή της «κρίσης» από την τεχνική ορολογία της ιατρικής. Τι συνέβη στην κομβική ιπποκρατική και γαληνική έννοια της κρίσης, το κάποτε θεμέλιο της προγνωστικής ιατρικής; Ίσως οι δύο διασημότερες εγκυκλοπαίδειες του 18^{ου} αιώνα μπορέσουν να μας διαφωτίσουν κάπως για αυτή την απώλεια της αίγλης της ιατρικής κρίσης και τη συνεπακόλουθη απο-ιατρικοποίησή της. Αναφερόμαστε, φυσικά, στην αγγλική *Cyclopaedia* του Chambers και στη γαλλική *Encyclopédie*.

Ο Ephraim Chambers δημοσίευσε το 1728 σε δύο τόμους την περίφημη εγκυκλοπαίδεια με τίτλο *Cyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences*.³⁸ Στον πρώτο τόμο της *Cyclopaedia* υπάρχει λήμμα για το «crisis», όπου δηλώνει «μια αλλαγή, ή Μεταστροφή στις οξείες ασθένειες, όπου η νοσηρή ύλη μεταβάλλεται τόσο, ώστε ο Ασθενής είτε Αναρρώνει είτε Πεθαίνει».³⁹ Στο συμπλήρωμα του

36. R. Koselleck, «Krise» στο O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck (επιμ.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, τόμ. 3, Klett-Cotta, Stuttgart 1995, σ. 617-650. Αγγλική μετάφραση: R. Koselleck, «Crisis», μτφ. Michaela W. Richter, *Journal of the History of Ideas*, τόμ. 67, τχ. 2, Απρίλιος 2006, σ. 343-356.

37. R. Koselleck, «Some questions regarding the conceptual history of “crisis”», μτφ. T. S. Presner στο R. Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, Stanford University Press, Stanford – California 2002, σ. 238.

38. Ephraim Chambers, *Cyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences*, London 1728. Πηγή: <https://archive.org>.

39. «CRISIS, in Medicine, a change, or Turn in acute diseases; wherein the Morbisick matter is to be alter'd, as determines the Patient either for Recovery or Death», στο *ίδιο*, τόμ. 1, σ. 346.

1753 προστίθενται οι γνώμες δύο γιατρών αναφορικά με τις κρίσεις: ο Dr. Albertinus παρατηρεί ότι όλες οι αρρώστιες ακολουθούνται από κρίσεις, οι οποίες αν δεν συμβούν την κατάλληλη στιγμή ο ασθενής κινδυνεύει να υποπέσει σε κάποια άλλη ασθένεια· ενώ ο Dr. Martine υπερασπίζεται τις θεωρίες και παρατηρήσεις των αρχαίων για την κρίση.⁴⁰

Στην *Cyclopaedia* του Chambers βρίσκουμε το «crisis» ως καθιερωμένο ιατρικό όρο στις γραμμές της ιπποκρατικής και γαληνικής διδασκαλίας. Η κρίση προκαλείται από τις υγιείς ζωτικές δυνάμεις του σώματος που αντιδρούν στη νόσο, ορίζονται συγκεκριμένες κρίσιμες ημέρες, τονίζεται η σημασία του κλίματος και η σχέση του με τους χυμούς και τις κρίσεις, κτλ. Μήπως θα έπρεπε να συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι τουλάχιστον στην Αγγλία η ιατρική κρίση, όπως την άρθρωσε και μετέδωσε ο Ιπποκράτης και ο Γαληνός, συνεχίζει ακάθεκτη την ηγεμονία της (που ήταν δεδομένη το Μεσαίωνα), ότι αποτελεί δηλαδή ακόμα το κυρίαρχο ιατρικό παράδειγμα;

Το αντίθετο. Η «crisis» του Chambers δεν αποτελεί τεκμήριο αδιάλειπτης επέλασης της ιατρικής «κρίσης», ούτε καν απολίθωμα ενός παρελθόντος μεγαλείου που αποτυπώνεται σε αυτό το ιστορικό μνημείο. Η «crisis» του Chambers είναι μια νεκρή έννοια, ένας όρος που έχει χάσει το λόγο ύπαρξής του στη ζώσα πραγματικότητα της ιατρικής και έχει μετατραπεί σε κέρινο ομοίωμα: νεκρή από καιρό, φορώντας τα γιορτινά της, στέκει περήφανε, όπως θα ήθελε να την θυμούνται.

Το λήμμα για την «Crise» του γιατρού Théophile de Bordeu στη γαλλική *Encyclopédie* είναι αρκετά εκτενέστερο και προσφέρει μια εντελώς διαφορετική εικόνα.⁴¹ Η θεωρία των κρίσεων, για αιώνες κυρίαρχο παράδειγμα της ιατρικής, παρουσιάζεται ως αντικείμενο χλευασμού, σεβασμού και αδιαφορίας. Ο Bordeu καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο σύγχρονος γιατρός δεν χρειάζεται τη θεωρία των κρίσεων και δεν είναι φρόνιμο οι κλινικοί ιατροί να προσκολλώνται σε αυτήν. Από καθημερινή και συνηθισμένη πρακτική, από παρατηρούμενη πραγματικότητα, η θεωρία των κρίσεων έγινε κάτι

40. *Supplement to Mr. Chambers's Cyclopaedia*, τόμ. 1, London 1753. Πηγή: <https://archive.org>.

41. Th. Bordeu, «Crise» στο D. Diderot και J. d' Alembert (επιμ.), *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, τόμ. 4, 1754. Πηγή: <http://artfl-srv02.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.3:1125.encyclopedie0513>.

πέραν της εμπειρίας του μέσου γιατρού, αδιάφορη και ανούσια για τις ζωές των αρρώστων. Αν εμφανιστεί κάποιος μεγάλος νομοθέτης, κάποιος σύγχρονος γιατρός-φιλόσοφος, ίσως και να επανέλθει στο προσκήνιο, καταλήγει ο Bordeu. Εκεί που μερικούς αιώνες πριν η θεωρία των κρίσεων έμοιαζε ακλόνητη, τώρα πια μονάχα μια επιστημονική επανάσταση θα μπορούσε να την επαναφέρει.

Οι έριδες γύρω από την έννοια της κρίσης μεταξύ υποστηρικτών και πολεμίων, όπως και οι ποικίλες επανερμηνείες, συνέβαλαν στην απώλεια της αυτονομίας, τεχνικής της σημασίας. Η γενίκευση της «κρίσης», επομένως, εκτός από την ευρύτατη διάδοση και διεύρυνση της ιατρικής στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, οφείλεται επίσης στο δημόσιο διάλογο των γιατρών, στις έριδες για τον καθορισμό του νοήματος και της χρησιμότητάς της, όπως και στην πάλη των ιατρικών παραδειγμάτων για ηγεμονία. Λέξεις καθίστανται αντικείμενα αντιπαράθεσης, ορισμών και αντι-ορισμών, αποδοχής και απόρριψης, βγαίνουν από το τεχνικό τους περίβλημα και φοράνε πολεμικές στολές. Όλος αυτός ο διάλογος και η αντιπαράθεση, που αποκαλύπτει το άρθρο του Bordeu, δείχνει τον μη-αυτονόητο χαρακτήρα του κυρίαρχου μέχρι τότε παραδείγματος, το ανοίγει στην αμφισβήτηση και ακόμα και αν αυτό τελικά δεν ανατραπεί, η αναστοχαστική διαδικασία που προηγήθηκε αυτομάτως το μετασηματίζει. Οι κομβικές λέξεις-έννοιες ενός επιστημονικού παραδείγματος και μιας πρακτικής (όπως ήταν η «κρίση» για την ιατρική) αποτελούν προνομακούς στόχους της πολεμικής και όλες αυτές οι συζητήσεις για το «νόημα» ή τη «σημασία» μιας λέξης, σέρνοντας πίσω τους ολόκληρες στρατιές από «αλλότρια» σημαίνοντα προς επικουρεία, δημιουργούν ποικίλες επιμειξίες και αλληλοδιεισδύσεις των αντιμαχόμενων λόγων. Έτσι, το ήδη διαδεδομένο μέσω της ιατρικής σημαίνον της «κρίσης» έχασε την τεχνική και αυτονόητη σημασία του και απέκτησε μια γενικότερη και πιο αόριστη παρουσία. Η απο-ιατρικοποίηση της «κρίσης» που καταγράφεται στα λεξικά της περιόδου πάει χέρι-χέρι με την απο-ιατρικοποίηση της «κρίσης» εντός του λόγου της ιατρικής επιστήμης και πρακτικής. Η «κρίση» άφησε το λιμάνι της ιατρικής όπου έμενε αγκυροβολημένη για αιώνες και άρχισε να αρμενίζει ελεύθερα στους ωκεανούς των σημαινόντων και στα λιμάνια των διάφορων λόγων.

5. ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΗΣ «ΚΡΙΣΗΣ» ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΛΟΓΟ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η «κρίση», απο-ιατρικοποιημένη και γενικευμένη, αποτελούσε, λοιπόν, μέρος της καθημερινής γλώσσας του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Το πέρασμα της κρίσης στον πολιτικό λόγο συντελείται στην αγγλοσαξωνική και γαλλική δημόσια σφαίρα της εποχής εκείνης. Η «crisis» συναντάται ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα στην Αγγλία και μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα έχει καταστεί συνήθης όρος του πολιτικού λόγου. Από την Αγγλία περνάει και στην Αμερική, όπου το αργότερο μέχρι την περίοδο της επανάστασης αποτελεί επίσης συστατικό στοιχείο πολιτικής επικοινωνίας. Το ίδιο ισχύει και για τη Γαλλία, όπου η «crise» στα τέλη του 18^{ου} αιώνα συνιστούσε όρο του πολιτικού λεξιλογίου όπως ακριβώς τη γνωρίζουμε σήμερα. Αν θέλαμε λοιπόν να προσδιορίσουμε τις δύο πηγές που καθιέρωσαν την «κρίση» στον πολιτικό λόγο ή στο δημόσιο λόγο γενικότερα θα δείχναμε προς την αγγλοσαξωνική πολιτική δημοσιότητα του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα και τον γαλλικό ηθικο-πολιτικό λόγο του 18^{ου} αιώνα.

Σε γενικές γραμμές η «κρίση» πέρασε στο λόγο της νεωτερικότητας με τρεις μορφές:

α) ως ιατρικός όρος, μέσω ιατρικών συγγραμμάτων ή εγκυκλοπαιδειών, όπως και μέσω της αναπαραγωγής του ιατρικού λόγου σε μη-ιατρικά συγκείμενα, για παράδειγμα σε θεατρικά έργα, όπερες, μυθιστορήματα, ποιήματα, κτλ. Αυτή η τοποθέτηση και επαναπλαισίωση του ιατρικού λόγου εντός της αστικής δημοσιότητας αποτελεί έναν από τους τρόπους διάδοσης της «κρίσης».

β) ως ιατρική μεταφορά, δηλαδή όταν η εικόνα του σώματος, της ασθένειας και της κρίσης μεταφέρονται σε μη-ιατρικά συγκείμενα, για παράδειγμα όταν το κράτος ή η χώρα παρομοιάζονται με ασθενή ή με σώμα που περνάει κρίσεις, κτλ. Η «κρίση» σε αυτή τη μορφή συνεχίζει και επεκτείνει τη μακρά ακολουθία των ιατρικών μεταφορών που κυριαρχούν στο δυτικό λόγο από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας.

γ) ως «νεκρή» μεταφορά, δηλαδή ως απο-ιατρικοποιημένη μεταφορά που δηλώνει γενικά και αόριστα την κρίσιμη κατάσταση, την αποφασιστική στιγμή, κτλ. «Νεκρές» θεωρούνται οι μεταφορές που χρησιμοποιούνται τόσο συχνά ώστε έχουν χάσει την αρχική μεταφορική τους σημασία, όταν δεν υπάρχει πια συνείδηση ότι η χρήση της συγκεκριμένης λέξης δεν είναι κυριολεκτική (αντίθετα,

οι «ζωντανές» μεταφορές αποτελούν συνειδητές μεταφορές εικόνων και λέξεων από ένα πλαίσιο σε κάποιο άλλο). Η νεκρή μεταφορά, λοιπόν, ακυρώνει τη μεταφορικότητα χωρίς να χάνει ωστόσο τη μεταφορική της προέλευση.⁴² Αυτή είναι η κυρίαρχη μορφή με την οποία η κρίση πέρασε στον νεωτερικό λόγο από τον 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας.

Στην Αγγλία η «κρίση» εμφανίζεται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα στο θεατρικό του Christopher Marlowe *Tamburlaine The Great, Part Two* (1590). Ο Ταμερλάνος ζητά από τον αρχίατρο να τον ενημερώσει αναφορικά με την πορεία της ασθένειάς του. Ο γιατρός, επιδεικνύοντας γνώση της μεσαιωνικής ιατρικής παράδοσης, του απαντά ότι η μέρα είναι «κρίσιμη» («this day is critical»), ιδιαίτερα επικίνδυνη για όσους περνάνε την κρίση («crisis») που περνάει αυτός.⁴³ Το 1640 ο Ben Jonson στη συλλογή ποιημάτων *Underwoods* αναφέρεται επίσης στις *κρίσιμες ημέρες*,⁴⁴ ενώ ο Sir Thomas Browne στο έργο του *Hydriotaphia* (1658) μιλάει για τις «κρίσιμες δοκιμασίες του θανάτου».⁴⁵

Η «κρίση» απαντάται και στον πολιτικό λόγο του 17^{ου} αιώνα. Ο Thomas Scott στο *Certaine reasons and arguments of policie, why the king of England should enter into warre with the Spaniard* (1624) θεωρεί ότι το πρώτο χτύπημα σε έναν πόλεμο αποτελεί την «Κρίση» του, προεικονίζοντας τη μελλοντική του έκβαση.⁴⁶ Το 1627 ο Sir B. Rudyerd γράφει για τον αγώνα ανάμεσα στον αυταρχικό θρόνο και το κοινοβούλιο: «This is the crisis of Parliaments. We shall know by this if Parliaments live or die».⁴⁷ Οι ιατρικοί συνειρμοί της κρίσης φαίνονται στη μεταφορική εικόνα ενός κοινοβουλίου που ζει ή πε-

42. Δ. Σγουρούδη, *Η μεταφορά και η συμβολή της στη γλώσσα*, Κριτική, Αθήνα 2003, σ. 89.

43. Chr. Marlowe, *Tamburlaine the Great, Part 2* (1590) στο Chr. Marlowe, *The Plays*, Wordsworth, UK 2000, σ. 146. Ελληνική έκδοση: Chr. Marlowe, *Ταμερλάνος ο μέγας*, μτφ. Σ. Βελέντζας, Άγρα, Αθήνα 2006, σ. 260.

44. «And doubtfull Dayes (which were nam'd *Criticall*,.)» στο Ben Jonson, *Underwoods. Poems of devotion*, London 1640, σ. 46. Πηγή: <https://archive.org>.

45. «the critical tests of death», Th. Browne, «Hydriotaphia» (1658) στο *Religio Medici, Hydriotaphia and the Letter to a Friend*, Sampson Low, Sons, and Marston, London 1882, σ. 142. Πηγή: <https://archive.org>.

46. «the *Crisis* of the future war». Πηγή: <http://www.luminarium.org/renascence-editions/spain.html>.

47. J. A. Manning (επιμ.), *Memoirs of Sir Benjamin Rudyerd*, T. & W. Boone, London 1841, σ. 114.

θαίνει όπως ο άνθρωπος. Ο Robert Baillie το 1642 επίσης χρησιμοποιεί μεταφορικά την ιατρική κρίση κάνοντας λόγο για «crise in the English disease»,⁴⁸ ενώ ο William Penn στο *England's Great Interest* (1679) αναφέρεται στη γενικότερη σημασία της κρίσης όταν μιλάει για την «Critical Time of Day», όπου θα ληφθεί μια απόφαση.⁴⁹

Η ανάπτυξη της αστικής πολιτικής δημοσιότητας που λαμβάνει χώρα τον 18^ο αιώνα αυξάνει την παραγωγή και κυκλοφορία κειμένων και λόγων μέσα από μια πληθώρα βιβλίων, εφημερίδων, περιοδικών, μπροσούρων, pamphlets, κτλ., όπως και μέσω της ανάπτυξης των θεσμών των καφενείων, των αναγνωστηρίων, κ.ά. Κατά συνέπεια αυξάνονται ποσοτικά και οι εμφανίσεις της «κρίσης», οι οποίες άλλωστε στην πλειονότητά τους αναπαράγουν τη γενικευμένη, «καθημερινή» έννοια της κρίσιμης/αποφασιστικής στιγμής ή κατάστασης. Ενδεικτικό της χρήσης αυτής και της γενίκευσης του όρου είναι το γεγονός ότι ένα από τα διασημότερα pamphlets της εποχής πήρε τον τίτλο *The Crisis* (1714), με τον Richard Steele να υπερασπίζεται την αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης μιας προτεσταντικής γραμμής στη βασιλική διαδοχή της Αγγλίας, τονίζοντας τους κινδύνους που θα εγκυμονούσε η αναρρόχιση ενός καθολικού βασιλιά στο θρόνο.⁵⁰

Αν πρέπει να διαλέξουμε δυο εμβληματικούς συγγραφείς του 18^{ου} αιώνα που στο έργο τους αποτυπώνεται η διάδοση της «κρίσης» ως όρου του πολιτικού λόγου θα επιλέγαμε τον Edmund Burke και τον Thomas Paine. Στα κείμενά τους, αλλά και στην μεταξύ τους αντιπαράθεση, βρίσκουμε μια πλήρως αρθρωμένη τη νεωτερική έννοια της κρίσης, όπως είχε ήδη καθιερωθεί στον πολιτικό λόγο της Ευρώπης. Το πιο γνωστό απόσπασμα στο οποίο ο Burke μιλάει για «κρίση» τοποθετείται στην αρχή του *Reflections on the Revolution of France* (1790), όπου υποστηρίζει ότι η «μεγάλη κρίση» της γαλλικής επανάστασης δεν αφορά μόνο τη Γαλλία αλλά ολόκληρη την Ευρώπη: «Ένωθα ότι βρισκόμουν σε μια μεγάλη κρίση, όχι μόνο των υποθέσεων της Γαλλίας, αλλά ολόκληρης της Ευρώπης, ίσως

48. D. Laing (επιμ.), *The letters and journals of Robert Baillie*, τόμ. 2, R. Ogle, Edinburgh 1841, σ. 39.

49. W. Penn, *England's Great Interest* (1679) στο A. R., Murphy (επιμ.), *The political writings of William Penn*, Liberty Fund, Indianapolis 2002. Πηγή: <http://oll.libertyfund.org/>.

50. R. Steele, *The Crisis; or a discourse representing, from the most authentic records, the just causes of the late happy revolution* (1714) στο *Famous Pamphlets*, George Routledge and Sons, London and New York 1886.

και ευρύτερα».⁵¹ Ο Thomas Paine, αναφερόμενος στην αμερικανική επανάσταση, επέλεξε να τιτλοφορήσει την εφημερίδα που εξέδιδε στην Αμερική από το Δεκέμβριο του 1776 μέχρι το Δεκέμβριο του 1783, *The Crisis*. Ο Paine ξεκινά το πρώτο τεύχος με το γνωστό του απόσπασμα: «Αυτές είναι οι στιγμές που δοκιμάζουν τις ψυχές των ανθρώπων. Ο καιροσκόπος και ο πατριδοκάπηλος, σε αυτή την κρίση, δεν θα σπεύσει στην υπηρεσία της πατρίδας του· αλλά αυτός που την αναλαμβάνει τώρα, αξίζει την αγάπη και τις ευχαριστίες ανδρών και γυναικών».⁵²

Στη Γαλλία συναντάμε την «crise» στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στο ποιητικό έργο του Théophile de Viau (1621). Ο Viau επικαλείται την ιατρική έννοια της κρίσης ως απαλλαγής από την αρρώστια, κατηγορώντας τους θεούς για μια αθώα ψυχή που δεν βρίσκει «κρίση», δεν απαλλάσσεται δηλαδή οριστικά από τους πόνους που την ταλαιπωρούν.⁵³ Η ιατρική σημασία της κρίσης χρησιμοποιείται και από τον Μαρκήσιο του Dangeau στον πρώτο τόμο του ημερολογίου του (1684-1686), όπου αναφέρει ότι η κυρία de Montespan ξεκίνησε να επισκεφθεί μια καλή της φίλη θεωρώντας την νεκρή, αυτή ωστόσο είχε περάσει μια «σημαντική κρίση» («une crise considérable») και βρισκόταν πλέον εκτός κινδύνου.⁵⁴ Ο Fontenelle στο *Encretiens sur la pluralité des mondes* (1686) επίσης χρησιμοποιεί την «crise» με ιατρικο-αστρολογικούς συνειρμούς, αναπαράγοντας τον λόγο της ιατρικής που απέδιδε τις κρίσεις στην επιρροή της σελήνης. Έτσι, οι συνομιλητές εξετάζουν το ενδεχόμενο να προκαλέσουν κρίση στους νοσούντες επενεργώντας απευθείας στη σελήνη.⁵⁵

51. «It looks to me as if I were in a great crisis, not of the affairs of France alone, but of all Europe, perhaps of more than Europe», Edm. Burke, *Reflections on the Revolution in France* (1790), C.C. O'Brien (επιμ.), Penguin, UK 1968, σ. 92-3.

52. «These are the times that try men's souls. The summer soldier and the sunshine patriot will, in this crisis, shrink from the service of their country; but he that stands it now, deserves the love and thanks of man and woman», Th. Paine, *The Crisis*, v. 1 (1776) στο M. D. Conway (επιμ.), *The writings of Thomas Paine*, τόμ. 1, G. P. Putnam's Sons, New York & London 1906, σ. 170. Πηγή: <http://www.gutenberg.org/>.

53. «Dieux, souffrez-vous que les Enfers/Soient au milieu de votre empire./Et qu'une âme innocente, en un corps languissant./Ne trouve point de crise aux douleurs qu'elle sent?», Théophile de Viau, «Requête de Théophile à Nosseigneurs de Parlement» (1621) στο J. Streicher (επιμ.), *Oeuvres poétiques*, τόμ. 2, Droz, Geneve 1958, σ. 110. Πηγή: gallica.bnf.fr.

54. *Journal du marquis de Dangeau. Tome premier. 1684-1686*, Firmin Didot Frères, Paris 1854, σ. 414. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

55. «Après cela, dit-elle, nous pouvons bien prétendre à envoyer des influences à la lune,

Ο Voiture σε γράμμα της 4^{ης} Οκτωβρίου 1640 προς τη δεσποινίδα Servant ερμηνεύει ένα θετικό συμβάν ως «crise» που θα αλλάξει τα πάντα, επαναφέροντας τη φυσιολογική κατάσταση.⁵⁶ Ο Montesquieu μας προσφέρει μια μεγαλοπρεπέστατη μεταφορά της ιατρικής κρίσης στη Φύση. Στην 39^η επιστολή των *Περσικών Επιστολών* (1721) διαβάζουμε: «Νομίζω, Μπεν Ιωσουά, πως υπάρχουν πάντα ξεχωριστοί οιωνοί, που προμηνούνε τη γέννηση αξιόλογων ανθρώπων, σαν να δοκιμαζόταν η Φύση από κάποια κρίση, και η ουράνια δύναμη είχε να καταβάλει μεγάλο κόπο για να μπορέσει να τους φέρει στον κόσμο».⁵⁷

Από το 1712 ο Leibniz είχε χρησιμοποιήσει την «crise» αναφερόμενος στα πολιτικά πράγματα, γράφοντας ότι «η Ευρώπη βρίσκεται τώρα σε μια κατάσταση αλλαγής και σε μια κρίση που παρόμοιά της έχει να αντιμετωπίσει από την εποχή της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου».⁵⁸ Ο Rousseau εισάγει συνειδητά τη μεταφορική χρήση της ιατρικής κρίσης στα πολιτικά πράγματα:

Τούτο δε σημαίνει ότι, όπως μερικές αρρώστιες αναστατώνουν το μυαλό των ανθρώπων και τους κάνουν να λησμονούν το παρελθόν, δεν υπάρχουν ενίοτε στη διάρκεια της ζωής των Κρατών εποχές άγριες όπου οι επαναστάσεις κάνουν πάνω στους λαούς ό,τι κά-

et à donner des crises à ses malades, mais comme il ne faut qu' un peu d' esprit et d' habileté dans les gens de ce pays-là, pour détruire tous ces honneurs dont nous nous flattons, j' avoue que je crains toujours que nous n' ayons quelque désavantage. Ne craignez rien, répondis-je, il n' y a pas d' apparence que nous soyons la seule sottte espèce de l' univers», B. Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, Paris 1686, σ. 118-119. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

56. «Il y a beaucoup de raison d' esperer, madame, que celui de la prise de Turin sera suivy de beaucoup d' autres, et que ce grand succez qui vient d' arriver dans vos estats, est une crise qui y va changer toutes choses, et les remettre en l' estat où naturellement elles doivent estre», V. Voiture, «Lettre CXVI» (1640) στο O. Uzanne (επιμ.) *Letters de V. Voiture*, τόμ. 2, Librairie des bibliophiles, Paris 1880, σ. 54-55. Πηγή: <https://archive.org>.

57. Μοντεσκιέ, *Περσικές επιστολές*, μτφ. Ν. Μολφέτα, Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 108. «Il me semble, Ben Josué, qu' il y a toujours des signes éclatants qui préparent à la naissance des hommes extraordinaires; comme si la nature souffrait une espèce de crise, et que la puissance céleste ne produisît qu' avec effort», Montesquieu, *Lettres Persanes* (1721), τόμ. 1, A. Lemerre, Paris 1878, σ. 82-83. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

58. «Et l' Europe est maintenant dans un état de changement et dans une crise, où elle n' a jamais été depuis l' Empire de Charlemagne», Leibniz, «Concept eines Briefes von Leibniz an Schleiniz» (23 Σεπτ. 1712) στο W. Guerrier (επιμ.), *Leibniz in seinen Beziehungen zu Russland und Peter dem Grossen*, St. Petersburg & Leipzig, 1873, 2^ο μέρος, σ. 227-228. Πηγή: <http://books.google.com>.

νουν πάνω στα άτομα μερικές κρίσεις, όπου η τρομοκρατία του παρελθόντος αντικαθιστά τη λήθη, κι όπου το Κράτος, πυρπολούμενο από τους εμφύλιους πολέμους, αναγεννάται θα έλεγε κανείς εκ της τέφρας του και ξαναβρίσκει την αλήθεια της νιότης βγαίνοντας από τ' αγκάλιασμα του θανάτου.⁵⁹

Το 1761, σχολιάζοντας την «Πολυσυνοδία» του Abbé de Saint-Pierre, ο Rousseau παρατηρεί ότι η εφαρμογή του σχεδίου του προϋποθέτει την καταστροφή σύνολης της υφιστάμενης κατάστασης «και κανείς δεν αγνοεί πόσο επικίνδυνη είναι, σε ένα μεγάλο κράτος, η στιγμή της αναρχίας και της κρίσης, που προηγείται απαραίτητα ενός καινούριου οικοδομήματος».⁶⁰ Εδώ η κρίση παρουσιάζεται ως δημιουργική καταστροφή που καθαρίζει το τοπίο και καθιστά δυνατό ένα νέο οικοδόμημα. Στο περίφημο απόσπασμα από τον *Αιμίλιο* ο Rousseau γράφει:

Εμπιστεύεστε το σημερινό κοινωνικό σύστημα χωρίς να σκέφτεστε ότι το σύστημα αυτό υπόκειται σε αναπόφευκτες απότομες επαναστάσεις, και ότι σας είναι αδύνατο να προβλέψετε ή να προλάβετε εκείνην που μπορεί να αφορά τα παιδιά σας. Ο ευγενής γίνεται πληβείος, ο πλούσιος φτωχός, ο μονάρχης υπήκοος: οι αλλαγές της τύχης είναι τόσο σπάνιες ώστε να πιστεύετε ότι δεν σαν αφορούν; Πλησιάζουμε σε μια κατάσταση κρίσης και στον αιώνα των επαναστάσεων. Ποιος μπορεί να προβλέψει τι θα γίνει τότε;⁶¹

59. Ζ.Ζ. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφ. Φ. Κονδύλης, Δαμναός, Αθήνα, σ. 87. «Ce n'est pas que, comme quelques maladies bouleversent la tête des hommes et leur ôtent le souvenir du passé, il ne se trouve quelquefois dans la durée des États des époques violentes où les révolutions font Sur les peuples ce que certaines crises font sur les individus, où l'horreur du passé tient lieu d'oubli, et où l'État, embrasé par les guerres civiles, renaît pour ainsi dire de sa cendre, et reprend la vigueur de la jeunesse en sortant des bras de la mort», J.-J. Rousseau, *Du contrat social ou Principes du droit politique*, Amsterdam 1762, σ. 93-94. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

60. «& nul n' ignore combien est dangereux, dans un grand État, le moment d' anarchie & de crise qui précède nécessairement un établissement nouveau», J.-J. Rousseau, *Poly-synodie de l' Abbé de Saint-Pierre* (1761) στο *Oeuvres complètes de J. J. Rousseau*, τόμ. 4, Lefèvre, Paris 1859, σ. 306. Πηγή: <http://books.google.com>.

61. J.-J. Rousseau, *Αιμίλιος, ή περί αγωγής, βιβλία I-III*, μτφ. Π. Γκέκα, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σ. 256. Αλλάξαμε λίγο την ελληνική μετάφραση. Στα γαλλικά: «Vous vous fiez à l'ordre actuel de la société sans songer que cet ordre est sujet à des révolutions inévitables, et qu' il vous est impossible de prévoir ni de prévenir celle qui peut regarder vos enfants.

Ο Ντιντερό, αναφορικά με τις πολιτικές διεργασίες που συντελούνταν στη Ρώμη του Κλαύδιου και του Νέρωνα, υποστηρίζει:

Είναι το αποτέλεσμα μιας δυσφορίας όμοιας με εκείνη που προηγείται της κρίσης στις ασθένειες: δημιουργείται μια μυστική ζύμωση στο εσωτερικό της πόλης, υπάρχουν παράπονα που δεν εκφράζονται με λόγια· παρατηρεί κανείς ανησυχία στα πρόσωπα, αταξία στη συνηθισμένη συμπεριφορά σημαντικών προσώπων: χωρίζουν οι φίλοι, σμίγουν οι εχθροί.⁶²

Τον 18^ο αιώνα, λοιπόν, η «κρίση» ήταν ευρύτατα διαδεδομένη σε αγγλικά και γαλλικά. Η καθιέρωση του όρου σε αυτές τις δύο γλώσσες έδωσε την «κρίση» στον ευρωπαϊκό λόγο εν γένει και στην πολιτική ορολογία ειδικότερα. Η γερμανική γλώσσα ακολούθησε αυτή την τάση και ενσωμάτωσε και η ίδια την κρίση στο λόγο της, αν και λίγο καθυστερημένα σε σχέση με τη Γαλλία και την Αγγλία. Ο Johann Jacob Schmauss, διακεκριμένος συγγραφέας πάνω στο δημόσιο δίκαιο, στο *Die Historie der Balance von Europa* το 1741 έκανε λόγο για την «παρούσα Κρίση ανατροπής της ισορροπίας των ευρωπαϊκών δυνάμεων»,⁶³ ενώ ο Γερμανικός Σύνδεσμος Ηγεμόνων, στο προοίμιο ενός σημαντικού νομικού κειμένου του 1785 υποστήριξε ότι αντιδρούσε στην «κρίση του συστήματος του Ράιχ».⁶⁴ Ο ιστορικός Schlözer το 1782 ορίζει ως «Crise» τις «εσωτερικές αναταραχές»⁶⁵ και ο Ελβετός φιλόσοφος της ιστορίας Isaac Iselin, στην

Le grand devient petit, le riche devient pauvre, le monarque devient sujet: les coups du sort sont-ils si rares que vous puissiez compter d'en être exempt? Nous approchons de l'état de crise et du siècle des révolutions. Qui peut vous répondre de ce que vous deviendrez alors?», J.-J. Rousseau, *Émile ou de l'éducation*, τόμ. 2, J. Néaulme, Haye 1762, σ. 115-116. Πηγή: <https://archive.org>.

62. «C'est l'effet d'un malaise semblable à celui qui précède la crise dans les maladies: il s'élève un mouvement de fermentation secrète au dedans de la cité, il y a des plaintes, il échappe des mots; on remarque de l'inquiétude sur les visages, du désordre dans la conduite habituelle des personnages importants; les amis se séparent; les ennemis se rapprochent;», D. Diderot, «Essai sur les règnes de Claude et de Néron et sur la vie et les écrits de Sénèque» (1778-1782) στο *Oeuvres complètes de Diderot*, τόμ. 3, Garnier Frères, Paris 1875, σ. 169. Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>.

63. «von der jetzigen Crisi des sinkenden Gleichgewichts der europäischen Mächten». Παρατίθεται στο: R. Koselleck, «Krise», ό.π., σ. 624.

64. «Crisis des Reichsystems», στο ίδιο, σ. 625.

65. Στο ίδιο.

πέμπτη έκδοση του *Philosophische Mutmassungen über die Geschichte der Menschheit* (1764/70), αναφερόμενος στη διαίρεση της Πολωνίας, τον αμερικανικό πόλεμο της ανεξαρτησίας και τις λαϊκές ταραχές στην Αγγλία, μιλάει για «ηθικές θύελλες» («moralische Ungewitter») που καθαρίζουν τελικά την ατμόσφαιρα και φέρνουν ηρεμία και γαλήνη: «Μοιάζουν να δικαιολογούν την υπόθεση ότι η Ευρώπη διέρχεται αυτή τη στιγμή τη μεγαλύτερη κρίση της ιστορίας της και μπορεί εμείς, οι φοβισμένοι παρατηρητές, να αντιλαμβανόμαστε τούτη την κρίση, αν και μακρινή, ως επικίνδυνη, αυτή ωστόσο μας δίνει μάλλον παρήγορες και ελπιδοφόρες προοπτικές για το μέλλον».⁶⁶

Η χρήση του «c» («Crisis» ή «Crise») αντί του «k» («Krisis» ή «Krise») είναι ενδεικτική της μη-αφομοίωσης της λέξης στα γερμανικά και της εισαγωγής της από τα αγγλικά και γαλλικά. Για «Krisis» κάνει λόγο για πρώτη φορά ο Herder το 1774 στο *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*, όπου μιλάει για «κρίση του ανθρώπινου πνεύματος, γιατί όχι και της ανθρωπίνης καρδιάς».⁶⁷ Περίφημη είναι, τέλος, η ιατρική μεταφορά της κρίσης σε ένα απόσπασμα του Goethe από το όγδοο βιβλίο του *Wilhelm Meister's Lehrjahre* (1796):

Τρόμος πάνει τον ευγενικό άνθρωπο, σαν συνειδητοποιεί πως βρίσκεται στο σημείο που οφείλει να αποκτήσει σαφή αυτογνωσία. Όλες οι μεταβάσεις είναι κρίσεις, και μήπως η κρίση δεν είναι νόσος; Με πόση δυσφορία δεν κοιτάζεται κανείς μετά από μια αρρώστια στον καθρέφτη! Τη βελτίωση την αισθάνεται, και όμως βλέπει μόνο τα επακόλουθα της περασμένης πάθησης.⁶⁸

66. «Sie scheinen die Mutmaßung zu rechtfertigen, daß Europa sich nun in einer weit größeren Crisis befinde, als es jemals seit dem Anfange seiner Policierung sich befunden hat, und weit entfernt, daß wir ängstlichen Beobachter diese Crisis als gefährlich ansehen sollten, gibt sie uns eher tröstliche und hoffnungsvolle Aussichten», στο *ίδιο*, σ. 632.

67. «Krisis des menschlichen Geistes, warum nicht auch des menschlichen Herzens», στο *ίδιο*, σ. 632.

68. Γ. Γκαίτε, *Τα χρόνια της μαθητείας του Γουλιέλμου Μάιστερ*, τόμ. 2, μφ. Τ. Σιέτη και Τ. Τανουλάς, Κανάκης, Αθήνα 1997, σ. 586. «Es ist eine schauerhafte Empfindung, wenn ein edler Mensch mit Bewusstsein auf dem Punkte steht, wo er ueber sich selbst aufgeklaert werden soll. Alle uebergaenge sind Krisen, und ist eine Krise nicht Krankheit? Wie ungern tritt man nach einer Krankheit vor den Spiegel! Die Besserung fuehlt man, und man sieht nur die Wirkung des vergangenen uebels», J. W. Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, 1796. Πηγή: <http://www.gutenberg.org/>.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ασφαλώς η ιστορία της κρίσης δεν σταματά τον 18^ο αιώνα. Η ένταξη της ως δομικού στοιχείου της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας που συναντάμε τον 19^ο αιώνα στο έργο, για παράδειγμα, του Burkhardt και του Marx ή γενικότερα στο πεδίο της οικονομίας αποτελούν σίγουρα σημαντικούς σταθμούς στην πορεία της. Το ίδιο και η ενσωμάτωσή της ως σημαντικού όρου σε διαφορετικά πεδία του 20^{ου} αιώνα (της ψυχολογίας, της επιστημολογίας, του υπαρξισμού, του μαρξισμού, κ.ά.). Ο πληθωρισμός της χρήσης της στον πολιτικό-ιδεολογικό λόγο, όπως και στο λόγο των κοινωνικών επιστημών, τη φόρτωσε με ακόμα περισσότερες στρώσεις σημασίας, που λόγω έλλειψης χώρου δεν μπορέσαμε να σκαλίσουμε. Αλλά, έτσι κι αλλιώς, μια ολοκληρωτική ιστορία είναι αδύνατη, πόσο μάλλον αφού και ο ίδιος ο ιστορικός αναστοχασμός αποτελεί μέρος της ιστορίας αυτής.

Βασιλική Σιούφα*

«ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ»
ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ

Στο άρθρο ασκείται κριτική τόσο ως προς την εγκυρότητα των αιτίων της επικράτησης του ατομικισμού τα οποία διαπιστώνει στην πολιτισμική κριτική του ο R.N. Bellah, όσο και ως προς τις λύσεις που προτείνει. Συγκεκριμένα, η κριτική του άρθρου επικεντρώνεται στο ότι η αιτιολόγηση του ατομικισμού από τον Bellah περιορίζεται στην ηθική σφαίρα και επιπλέον στο ότι προτείνει την αποκατάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης μέσω μιας ακαθόριστης έννοιας πολιτικής του «κοινού αγαθού». Σχετικά με την επιστροφή σε θρησκευτικές πρακτικές την οποία ο Bellah προτείνει επισημαίνεται ότι αποτελεί ένα αξιολογικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα αίτημα, δηλαδή αφορά αλληλέγγυες αξίες και τη συμμετοχή σε τοπικές κοινωνικές πρακτικές. Παράλληλα, στο άρθρο εντοπίζονται στοιχεία κοινωνικοοικονομικής κριτικής που υπάρχουν στο έργο του Bellah, κυρίως σε μεταγενέστερες επεξεργασίες της κριτικής που ασκεί στον ατομικισμό.

Λέξεις-κλειδιά: Bellah, ατομικισμός, δημοκρατία, θρησκεία, πολιτική συμμετοχή, κοινωνική αλληλεγγύη, πολιτισμικές σπουδές

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΚΡΙΝΗΣΕΙΣ

Το 2013 έφυγε από τη ζωή ο Robert Neelly Bellah, ένας από τους πλέον γνωστούς κοινωνιολόγους και μαθητής του Talcott Parsons. Μεταξύ άλλων διερεύνησε το θρησκευτικό φαινόμενο σε προνεωτερικές, παραδοσιακές και σύγχρονες κοινωνίες, εξετάζοντας πως προκύπτει το θρησκευτικό συναίσθημα και πως η θρησκεία επηρεάζει

*Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

την κοινωνική και πολιτική ζωή. Ενεργό μέλος της Αριστεράς στις Η.Π.Α. από τη δεκαετία του '40, υπέστη διώξεις από το μακαρθισμό.

Παράλληλα με τη μελέτη της θρησκείας, άσκησε κριτική σε πολιτισμικά φαινόμενα της Αμερικανικής κοινωνίας. Ο προβληματισμός του Bellah μπορεί να ενταχθεί στην ευρύτερη κριτική που έγινε στη φιλελεύθερη κουλτούρα από τον «κοινοτισμό» (communitarianism). Η κριτική που άσκησε έχει κατηγορηθεί, όπως και εκείνη πολλών άλλων «κοινοτιστών», για επιφανειακότητα, λόγω των εννοιών της αλληλεγγύης και της πολιτικής συμμετοχής στις οποίες στρέφεται για να προτείνει λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα που αναλύει. Στις παρακάτω σελίδες θα υποστηρίξω αυτήν την κριτική, θα δείξω όμως ότι στο έργο του Bellah τίθενται αιτήματα οικονομικής και κοινωνικής κριτικής.

Δεδομένου του γεγονότος ότι, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, η πολιτισμική κριτική που ασκεί ο Bellah στηρίζεται στη σύνδεση που κάνει μεταξύ θρησκείας και πολιτικής, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει περαιτέρω ανάλυση της σύνδεσης αυτής, η οποία υπάρχει ήδη στην κλασική πολιτική θεωρία. Επιπλέον, στις επόμενες παραγράφους θα διευκρινιστούν οι έννοιες της «βιβλικής παράδοσης» και του «ρεπουμπλικανισμού», με τις οποίες ο Bellah παραπέμπει στις έννοιες της θρησκείας και της πολιτικής αντίστοιχα.

Η θεμελίωση ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών εννοιών σε θεολογικού χαρακτήρα έννοιες είναι συνηθισμένη στην κλασική ρεπουμπλικανική και φιλελεύθερη θεωρία. Στο έργο πολλών φιλοσόφων και στοχαστών (ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν οι Machiavelli, Hobbes, Locke, Kant, Hegel) υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές σε θεολογικά και ευρύτερα θρησκευτικά ζητήματα, τα οποία διαπλέκονται με τις ηθικές και πολιτικές τους θεμελιώσεις. Η αντιμετώπιση του φαινομένου από τους νεότερους μελετητές ποικίλει. Άλλοι αντιλαμβάνονται, και κατά συνέπεια ερμηνεύουν, τις παραπάνω κλασικές αναλύσεις ως δείγμα της χριστιανικής πίστης που χαρακτήριζε τους συγγραφείς, των οποίων η πίστη στο Θείο θεωρείται ότι θεμελιώνει το εννοιολογικό, ηθικό και πολιτικό οικοδόμημα του έργου τους. Άλλοι αντιλαμβάνονται τις θρησκευτικού χαρακτήρα αναλύσεις ως «σημάδι» της εποχής στις οποίες έγραψαν οι φιλόσοφοι, κατά την οποία κάθε μη θεολογικά θεμελιωμένο επιχείρημα ενείχε τον κίνδυνο ο συγγραφέας να υποστεί διώξεις. Σε άλλες περιπτώσεις οι μελετητές ανάγουν τις θεολογικές αναλύσεις σε κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς παράγο-

ντες, που επηρέασαν τη διαμόρφωση της σκέψης των φιλοσόφων. Τη «διαμάχη» μεταξύ του αναγωγισμού της ερμηνείας από τη μία πλευρά, και, από την άλλη, της αυτονομίας του κειμένου, το οποίο παραμένει ανεπηρέαστο από την ερμηνεία του εκάστοτε μελετητή, επιχείρησε να επιλύσει η «Σχολή του Cambridge», φέρνοντας στη συζήτηση επιπλέον ζητήματα ιστορικότητας της ερμηνείας, αντιλαμβανόμενη τη μελέτη των στοχαστών του παρελθόντος μέσω της «ιστορικής», πέραν της «φιλοσοφικής» της διάστασης. Για τους εκπροσώπους της «Σχολής του Cambridge» πρέπει να μετακινηθούμε από την κλασική ερμηνεία των φιλοσόφων του παρελθόντος, κατά την οποία ο κάθε φιλόσοφος βρισκόταν, καθώς έγραφε, σε διάλογο με τον αμέσως προηγούμενό του γύρω από τα μεγάλα φιλοσοφικά ζητήματα της φιλοσοφικής παράδοσης όπως εκείνη αναπτυσσόταν μέσα στους αιώνες. Σύμφωνα με την κλασική άποψη, την οποία μεταξύ άλλων εκπροσωπούσαν μελετητές όπως ο Leo Strauss, το έργο του Locke, για παράδειγμα, «συνομιλούσε» με τον αμέσως προηγούμενό του, Hobbes κ.ο.κ. Όμως για τους εκπροσώπους της «Σχολής του Cambridge», όπως για παράδειγμα τους Quentin Skinner, J.G.A. Pocock και άλλους, η ερμηνεία του έργου χρειάζεται επιπλέον μια «ιστορικού» χαρακτήρα εξέταση των επιρροών που δέχτηκε κατά τη διάρκεια της ζωής του ο κάθε συγγραφέας από άλλους στοχαστές ή ιδεολογικά σχήματα. Για την εν λόγω Σχολή η χριστιανική πίστη η οποία υπήρχε στα έργα των μεγάλων κλασικών φιλοσόφων δεν μπορεί να αναχθεί σε άλλους παράγοντες. Ο σύγχρονος μελετητής θα πρέπει να αποφύγει να μεταστρέψει αντιλήψεις που ανευρίσκει μέσα στα προς μελέτη κείμενα, οι οποίες πιθανόν του φαίνονται μη εύλογες με τα δικά του δεδομένα, και αντίθετα πρέπει να δει τους υπό μελέτη φιλοσόφους «με τα δικά τους μάτια». Διαπιστώνουμε με άλλα λόγια ότι το ζήτημα της θρησκείας και η σύνδεσή του με ζητήματα ερμηνείας του κοινωνικού και πολιτικού φαινομένου δεν σπανίζει στην πολιτική θεωρία αλλά αντιθέτως βρίσκεται πάντα στο προσκήνιο.

Παράλληλα με τον παραπάνω προβληματισμό είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίον ο Bellah αντιλαμβάνεται την έννοια της «βιβλικής παράδοσης» στην οποία αναφέρεται. Ο όρος «βιβλική» παράδοση σύμφωνα με τους συγγραφείς παραπέμπει στην παράδοση που ξεκινά από τη «βιβλική θρησκεία» και ασκείται κυρίως μέσα σε «Εβραϊκές και Χριστιανικές θρησκευτικές κοινότητες». Η παράδοση αυτή χαρακτηρίζεται από πολυμορφία

όσον αφορά τις εκφάνσεις της, οι οποίες όμως όλες μοιράζονται «την πίστη στο Θεό». Σε παλιότερες χρονικές περιόδους αφορούσε Πουριτανικές κοινότητες, δηλαδή μια μορφή Προτεσταντισμού, αργότερα όμως αφορούσε επίσης Καθολικές και Εβραϊκές κοινότητες οι οποίες μετανάστευσαν στις Η.Π.Α. Για τους συγγραφείς, ο όρος «βιβλική παράδοση» επιπλέον συνδηλώνει ποικίλες «εκκλησίες, σέκτες, μυστικιστικές ομάδες ή ατομικιστικές μορφές άσκησης του Χριστιανισμού».¹ Όλες θεωρούνται ότι επηρεάζουν βαθιά τη ζωή των πιστών, αντιπροσωπεύοντας τις αξίες που πρεσβεύουν και, παρά τον κατοχυρωμένο χωρισμό Εκκλησίας – Κράτους στις Η.Π.Α., εμπλέκονται μέσω των αξιών αυτών στο δημόσιο βίο. Για παράδειγμα, πολλές εκκλησίες υπήρξαν πρωτεργάτες του κινήματος ενάντια στη δουλεία, ενώ, σύμφωνα με τους συγγραφείς, το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα που δείχνει τον τρόπο με τον οποίον η θρησκεία προάγει τη συμμετοχή στα κοινά, είναι το κίνημα υπέρ των Πολιτικών Δικαιωμάτων και χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπος ο Martin Luther King.

Οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται τη ρεπουμπλικανική παράδοση ως στενά συνδεδεμένη με τη βιβλική παράδοση κατά τη διάρκεια πολλών από τις ιστορικές περιόδους της Αμερικανικής ιστορίας. Κατά περιγραφή τους, η χρήση του όρου «ρεπουμπλικανισμός» παραπέμπει στην παράδοση των πόλεων της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης και τον «πολιτικό ουμανισμό» των μεσαιωνικών και αναγεννησιακών πόλεων, όπως ο τελευταίος συνεισέφερε στη διαμόρφωση των σύγχρονων δημοκρατιών.² Εκείνο που ιδίως ενδιαφέρει τους συγγραφείς είναι το γεγονός ότι, όπως υποστηρίζουν, στις ρεπουμπλικανικές πόλεις οι πολίτες εμφορούνται τόσο από την πολιτική αρετή όσο και από το ατομικό συμφέρον. Ο πολίτης εκείνων των πόλεων συμμετείχε στα κοινά διαμορφώνοντας προς το καλύτερο όχι μόνο τη δημόσια πλευρά του βίου του αλλά και την ιδιωτική, καθώς η συμμετοχή στα κοινά αποτελούσε επίσης μια μορφή ηθικής εκπαίδευσης του πολίτη. Στόχοι του ρεπουμπλικανισμού θεωρούνται ότι είναι η δικαιοσύνη και το δημόσιο αγαθό.

Όμως κατά την ανάπτυξη του επιχειρήματος των συγγραφέων συχνά ο όρος «ρεπουμπλικανισμός» λαμβάνει τη σημασία που συ-

1. R.N. Bellah κ.ά., *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*, University of California Press, Berkeley 1985, σ. 333.

2. Στο ίδιο, σ. 335.

νήθως έχει στην κοινοτιστική κριτική του φιλελευθερισμού, όπου το περιεχόμενο του όρου δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με το ρεπουμπλικανισμό της νεότερης πολιτικής θεωρίας. Στην μεν πρώτη περίπτωση, δηλαδή στη σύγχρονη αγγλοσαξωνική και κυρίως αμερικανική συζήτηση που ασκεί πολιτισμική κριτική στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, «ρεπουμπλικανική» χαρακτηρίζεται εκείνη η κριτική στη φιλελεύθερη θεωρία η οποία δίνει προτεραιότητα στη πολιτική συμμετοχή, αντιπαραθέτοντάς την στην κεντρική σημασία που έχει στην φιλελεύθερη θεωρία η έννοια του ατόμου και των δικαιωμάτων. Η σύγχρονη ρεπουμπλικανική κριτική του φιλελευθερισμού κατανοεί τη θεμελιακή σημασία την οποία δίνει ο φιλελευθερισμός στα ατομικά δικαιώματα και τον αυτοκαθορισμό, ως αιτία της πολιτικής απάθειας και ιδιώτευσης που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες. Συνεπώς θέτει αιτήματα αντικατάστασης των δικαιωμάτων, ως κύριας έννοιας της πολιτικής θεωρίας, με την πολιτική συμμετοχή, με στόχο ο θεωρητικός αυτός αναπροσδιορισμός των κατανοήσεων και αντιλήψεων να οδηγήσει εν τέλει σε διαφοροποίηση των πολιτικών πρακτικών προς όφελος της πολιτικής ενεργοποίησης και συμμετοχής.

Αυτό το πλαίσιο αποτελεί το επίκεντρο της πολιτισμικής κριτικής που ασκούν οι συγγραφείς, οι οποίοι προβαίνουν στη σύνδεση θρησκείας και πολιτικής με τον τρόπο που αναλύθηκε παραπάνω. Όπως φαίνεται από τα προαναφερθέντα, η «βιβλική παράδοση» κατά τους συγγραφείς δεν έρχεται σε σύγκρουση με τα αιτήματα της πολιτικής συμμετοχής. Κατά την κοινωνιολογική θεώρηση της Αμερικανικής κοινωνίας στην οποία προβαίνουν, οι συγγραφείς υποστηρίζουν πως τα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα, στο συγκεκριμένο περιβάλλον το οποίο εξετάζεται, ήταν πάντα συνδεδεμένα με θρησκευτικές αξίες και πρακτικές. Με άλλα λόγια, η θρησκεία, με το περιεχόμενο της έννοιας το οποίο έχει περιγραφεί παραπάνω, αντιμετωπίζεται «με θετικό πρόσημο» και όχι με κριτική προς το φαινόμενο διάθεση.

Η σύνδεση θρησκείας και πολιτικής οπωσδήποτε έχει απασχολήσει την αριστερή σκέψη. Παρά τη γνωστή κριτική του Marx στη θρησκεία, και τη θεώρησή της ως «ιδεολογία» με τη μαρξική έννοια, έχουν γίνει πολλές προσπάθειες σύνδεσης των δύο κοσμοαντιλήψεων, θρησκευτικής και μαρξικής. Το παρόν κείμενο αποτελεί μεταξύ άλλων προσπάθεια να διερευνηθούν ανάλογα ζητήματα που προκύπτουν από την ένταξη του Bellah στην αριστερά

και την παράλληλη ενασχόλησή του με το θρησκευτικό φαινόμενο. Για τον Bellah προφανώς οι δύο αυτές δεσμεύσεις δεν έρχονται σε σύγκρουση, ενώ στο σύνολο του έργου του η θρησκεία γίνεται αντιληπτή ως κοινωνικό φαινόμενο προς μελέτη. Στις σελίδες που ακολουθούν θα αναλυθεί μεταξύ άλλων ο τρόπος με τον οποίον η θρησκεία αντιμετωπίζεται ως φορέας αξιών, στα πλαίσια της κριτικής που ασκούν οι συγγραφείς στον ατομικισμό. Οι θρησκευτικές πρακτικές θεωρείται ότι ενεργοποιούνται ήδη στο συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον όπου ασκείται κριτική, στην πολιτική και στην ηθική σφαίρα, και μάλιστα πρέπει να ενδυναμωθούν, πάντα όμως μέσα στα πλαίσια του χωρισμού θρησκευτικής και κρατικής εξουσίας.

2. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΥ

Ο Bellah με το έργο του αναζητά τα αίτια της εξάπλωσης του ατομικισμού, της αποξένωσης, με την έννοια του περιορισμού του βίου στην ιδιωτική σφαίρα, και της ακόλουθης απομάκρυνσης από την πολιτική συμμετοχή. Το γνωστότερο έργο του Bellah, *Habits of the Heart* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1985 και είναι συλλογικό. Οι υπόλοιποι συγγραφείς, Richard Madsen, Ann Swidler, William M. Sullivan και Steven M. Tipton κινούνται στα πεδία της κοινωνιολογίας, της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας της θρησκείας. Το βιβλίο αποτελείται από αναλύσεις οι οποίες έγιναν με βάση τα εμπειρικά δεδομένα μιας έρευνας που διεξήχθη από το 1979 έως το 1984. Η έρευνα αφορούσε συνεντεύξεις από 200 λευκούς Αμερικανούς που ανήκαν στη μεσαία τάξη. Ευρύτεροι στόχοι της έρευνας ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι συμμετέχοντες νοηματοδοτούσαν το βίο τους και οι μορφές που λαμβάνει η αλληλεπίδραση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Όπως υποστηρίζει ο Bellah, η άνοδος του ατομικισμού και η μείωση της πολιτικής συμμετοχής αποτελούν συμπτώματα κρίσης και στις δύο πλευρές του βίου. Επειδή οι συγγραφείς του βιβλίου θεωρούν ότι, εκτός από τις εκκλησιαστικές συγκεντρώσεις, σε κάθε άλλο τομέα η συμμετοχή σε συλλογικότητες έχει μειωθεί, θέτουν ως σκοπούς της προσπάθειάς τους, όπως οι ίδιοι περιγράφουν, την ενδυνάμωση της οικογενειακής ζωής, των θρησκευτικών παραδόσεων και της συμμετοχής σε τοπικούς πολιτικούς θεσμούς, ώστε η ατομικότητα να βρίσκεται σε αρμονία με

την πολιτική κοινότητα και συγχρόνως οι δημοκρατικοί θεσμοί να προωθούν την ελευθερία.

Ενώ ο Bellah παρατηρεί μια επικίνδυνη και καταστροφική επικράτηση του ατομικισμού στην Αμερική, συγχρόνως εντοπίζει την ύπαρξη ισχυρών κοινοτικών θεσμών συμμετοχής μέσα στις κοινωνικές ενώσεις. Θεωρεί ότι οι «ενδιάμεσες» κοινωνικές ενώσεις διαφυλάττουν τις αξίες της κοινότητας, όπως η αλληλεγγύη και η συμμετοχή. Παράλληλα, επισημαίνει ότι οι Αμερικανοί χαρακτηρίζονται από μεγάλη προσήλωση σε θρησκευτικές αξίες και πρακτικές, γεγονός το οποίο τοποθετεί τη θρησκευτική λατρεία σε μία από τις πρώτες προτεραιότητες του μέσου Αμερικανού.

Οι «συνήθειες της καρδιάς» παραπέμπουν ευθέως στην κριτική της δημοκρατικής ισότητας από τον Tocqueville και αφορούν τους συνεκτικούς δεσμούς που προφυλάσσουν την ελευθερία από την γιγάντωση του ατομικισμού. Στο βιβλίο του *Η Δημοκρατία στην Αμερική*,³ ο Tocqueville διατυπώνει την κριτική του στη δημοκρατική ισότητα και στα προβλήματα που βλέπει ότι τα νέα για την εποχή του δημοκρατικά ήθη δημιουργούν. Στο βιβλίο αυτό διατυπώνεται η άποψη ότι η ισότητα κινδυνεύει να οδηγήσει σε προσβολή της ελευθερίας, γιατί ο ατομικισμός, ο οποίος αναπτύσσεται καθώς εδραιώνεται η δημοκρατία, καταστρέφει τους κοινωνικούς δεσμούς, που μετριάζουν ακριβώς αυτές τις καταστροφικές συνέπειες της δημοκρατίας. Δηλαδή η ισότητα, την οποία η δημοκρατία κατοχυρώνει, έχει κάποιες συνέπειες, οι οποίες ακυρώνουν τις ίδιες τις προϋποθέσεις της ισότητας. Ο ατομικισμός παραπέμπει στην απομάκρυνση από την κοινωνική ζωή, τον περιορισμό της ζωής στην ιδιωτική σφαίρα και την ακόλουθη πολιτική απάθεια η οποία αναπτύσσεται. Επειδή όλοι πιστεύουν ότι είναι ίσοι, λόγω του ότι αυτό έχει πλέον δημοκρατικά κατοχυρωθεί, και επειδή όλοι έχουν την ψευδαίσθηση ότι συμμετέχουν, τελικά η δημοκρατία καταλήγει να είναι ακόμα λιγότερο συμμετοχική από την αριστοκρατία. Σύμφωνα με τον Tocqueville, για να έχουμε θεσμούς που διαφυλάσσουν την ελευθερία, πρέπει οι θεσμοί αυτοί να υπερασπίζονται την πολιτική κοινότητα, αλλιώς μέσα στη δημοκρατία οι άνθρωποι φτάνουν στην αποξένωση και την απάθεια.

Όπως αναλύεται στο Κεφάλαιο 17 του Βιβλίου I του βιβλίου *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, μόνο με τις «συνήθειες της καρδιάς»

3. Α. ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Στοχαστής, Αθήνα 1997.

(habits of the heart), δηλαδή τα ήθη και τα έθιμα που χαρακτηρίζαν τους κατοίκους της Αμερικής της εποχής του, μπορεί να καταπολεμηθεί ο «ήπιος δεσποτισμός» (soft despotism) ο οποίος κινδυνεύει να επικρατήσει στο δημοκρατικό πολίτευμα στην Αμερική. Όπως λέει ο Tocqueville, στις συνήθειες ή στα «ήθη» (με την αρχαία έννοια των «mores») των Αμερικανών κατά πρώτο λόγο οφείλεται το ότι διατηρείται το δημοκρατικό πολίτευμα στις Η.Π.Α. Δηλώνει ότι χρησιμοποιεί τον όρο «ήθη» γιατί αναφέρεται όχι μόνο στις «συνήθειες της καρδιάς» (habits of the heart) αλλά και «στις διάφορες διαδεδομένες αντιλήψεις και γνώμες οι οποίες διαμορφώνουν τις απόψεις που οι άνθρωποι έχουν». Περιλαμβάνει με αυτήν την έννοια «την όλη ηθική και διανοητική κατάσταση ενός λαού», η οποία συνεισφέρει στη διατήρηση των «πολιτικών θεσμών» του λαού αυτού. Αυτό που έδειξαν οι Αμερικανοί δεν είναι ότι τα συγκεκριμένα έθιμά τους είναι τα μόνα που μπορούν να βοηθήσουν το δημοκρατικό πολίτευμα και ότι αυτά πρέπει να εφαρμοστούν παντού, αλλά ότι η σωστή λειτουργία της δημοκρατίας μπορεί να βοηθηθεί από τα ήθη και τους νόμους.

Ο Tocqueville αναλύει τη θρησκευτική πίστη ως βασικό χαρακτηριστικό που βοηθάει τον αμερικανικό λαό στη διατήρηση των πολιτικών του θεσμών, επειδή τα θρησκευτικά δόγματα στην Αμερική, υποστηρίζει ο Tocqueville, δεν έρχονται σε σύγκρουση με τη δημοκρατική διακυβέρνηση και τους δημοκρατικούς θεσμούς. Επιπλέον, αντιλαμβάνεται τις αναλύσεις στις οποίες προβαίνει, ως μια προσπάθεια να γίνει φανερός ο τρόπος με τον οποίον η ιδιωτική πλευρά του βίου αλληλεπιδρά με τη δημόσια.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η προβληματική του Bellah αποτελεί προσπάθεια να αναζητηθούν λύσεις σε προβλήματα της Αμερικανικής κοινωνίας με τη βοήθεια παλαιότερων διερευνήσεων των κοινωνικών συνθηκών της συγκεκριμένης χώρας, όπως είχαν γίνει στο παρελθόν από στοχαστές όπως ο Tocqueville.

3. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟ.

«ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ» ΚΑΙ «Η ΚΑΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»

Στις επόμενες παραγράφους θα παρουσιάσω αναλυτικότερα την προβληματική της κριτικής του ατομικισμού από τον Bellah, που αναπτύσσεται στα βιβλία του *Habits of the Heart* (1985) και *The Good Society* (1991).

Στο βιβλίο του *Habits of the Heart* ο Bellah υποστηρίζει ότι ο μέσος Αμερικανός καθορίζεται από μια κουλτούρα ατομικισμού. Ο ατομικισμός λαμβάνει δύο μορφές: εκείνης του «ωφελιμιστικού ατομικισμού» του Benjamin Franklin, ο οποίος κυριαρχεί στον κόσμο της εργασίας και εκείνης του «εκφρασιακού ατομικισμού» του Walt Whitman, ο οποίος εκδιπλώνεται όταν επιλέγουμε τρόπους ζωής. Λόγω του ατομικισμού έχει ατονήσει η δέσμευση στην κοινότητα η οποία υπήρχε σε παλιότερες βιβλικές και ρεπουμπλικανικές παραδόσεις. Χωρίς τις αντιλήψεις του αγαθού όμως και την προσήλωση σε αξίες στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, η κουλτούρα του ατομικισμού είναι ουσιαστικά ακάλυπτη. Μια κοινωνία δεν μπορεί να λειτουργήσει μόνο στοχεύοντας στους θεσμούς και στη διαφύλαξη των ατομικών δικαιωμάτων. Ο Bellah υποστηρίζει ότι, παρά τον ατομικισμό, υπάρχει αυτό που ονομάζει «κοινωνική οικολογία», δηλαδή θεσμοί οι οποίοι λειτουργούν έξω από την κουλτούρα του ατομικισμού. Το βιβλίο αποτελεί μια προσπάθεια να καταδείξει τη σημασία των παραδόσεων αυτών και των αλληλέγγυων αντιλήψεων που εκείνες υποστηρίζουν.

Το πρώτο βήμα για να ασκήσουν οι συγγραφείς κριτική στον ατομικισμό είναι να αναλύσουν πως βλέπουν οι Αμερικανοί την έννοια της ατομικής αυτονομίας. Όπως περιγράφουν, σύμφωνα με την αντίληψη η οποία είναι κυρίαρχη στις Η.Π.Α., το άτομο πρέπει να βρει τον εαυτό του, αφού πρώτα απομακρυνθεί από την οικογένεια και από την παραδοσιακή θρησκευτική κοινότητα.⁴ Στη συνέχεια, το άτομο πρέπει να διαλέξει ένα επάγγελμα και να εξελιχθεί σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει αυτό το επάγγελμα, σε αντίθεση με την παραδοσιακή αντίληψη η οποία έβλεπε την εργασία ως «κλήση από το Θεό». Μοιραία, με αυτόν τρόπο, το άτομο καταλήγει να κλείνεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο περίγυρο ανθρώπων που έχουν τον ίδιο τρόπο ζωής, ώστε να δημιουργούνται διάφοροι «θύλακες τρόπου ζωής» (lifestyle enclaves), ανάλογα με την κάθε «τάξη» και το κάθε επάγγελμα. Το άτομο απομακρύνεται από τη θρησκευτική κοσμοαντίληψη, που δίνει προτεραιότητα στην αλληλεγγύη και τη συμπόνια, αλλά και από τη ρεπουμπλικανική κουλτούρα της πολιτικής συμμετοχής. Οι πολίτες δεν μπορούν να συνεισφέρουν σε τοπικό επίπεδο (με την έννοια που είχε προτείνει ο Tocqueville). Αυτό συμβαίνει γιατί υπάρχουν απόψεις του αγαθού

4. R.N. Bellah κ.ά., *Habits of the Heart*, ό.π., σ. 55-56.

που έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, με αποτέλεσμα το άτομο να μην μπορεί να επιλέξει μεταξύ τους.

Οι συγγραφείς θέτουν αιτήματα όπως η ενεργοποίηση των πολιτών, η ειρήνη μεταξύ των φυλών και η κοινωνική αλληλεγγύη. Το ευρύτερο αίτημα είναι η φροντίδα προς τον συνάνθρωπο, σύμφωνα με τη Βίβλο και τις ρεπουμπλικανικές παραδόσεις, ώστε να μην επικρατεί πλήρως ο ατομικισμός και ο υλισμός. Είναι το ιδανικό μιας «νέας κοινωνικής οικολογίας», δηλαδή μιας «κοινωνικής» (civic) ψυχολογίας, όπου προτεραιότητα θα έχουν η κοινότητα και η δέσμευση, ώστε να δοθεί νόημα στην εργασία και νομιμοποίηση στην πολιτική, με στόχο να επανέλθει το ιδανικό των παραδοσιακών αξιών στην εκπαίδευση και να υπάρξει ενεργοποίηση στο δημόσιο βίο.

Στο δημόσιο βίο η ατομικιστική συγκρότηση του εαυτού γίνεται φανερή από την κυριαρχία του προτύπου της επιτυχημένης διευθυντικής επιστήμης. Ο επιτυχημένος μάνατζερ, ο οποίος έχει δεδομένους σκοπούς και αναζητά τα προσφορότερα μέσα για να τους επιτύχει, έχει γίνει πρότυπο συμπεριφοράς στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Με αυτόν τον τρόπο αποδιαιρώνεται κάθε έννοια σκοπών προς τις οποίες πρέπει να στοχεύει το άτομο αλλά και οι ίδιες οι αξίες τις οποίες η συμπεριφορά θα πρέπει να αντικατοπτρίζει. Οι σκοποί του βίου επιλέγονται αυθαίρετα από τον εαυτό, ο οποίος στη συνέχεια αφιερώνεται αποκλειστικά στην αναζήτηση των κατάλληλων μέσων. Πρόκειται για μια καταστροφική χρησιμοθηρία, η οποία χαρακτηρίζει τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες.

Η κυριαρχία του ατομικισμού αποκαλύπτεται από την επίσης καταστροφική επικράτηση ενός μοντέλου για τις ανθρώπινες σχέσεις το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός «θεραπευτή». Το άτομο πρέπει να έρθει σε επαφή με τα «πραγματικά του συναισθήματα», ώστε να συνειδητοποιήσει τι «πραγματικά» θέλει. Οι ατομικές επιθυμίες προκύπτουν από την αυθαίρετη επιλογή σκοπών, τους οποίους το άτομο πρέπει να αρθρώσει. Στην προσπάθεια αυτή αρωγός είναι ο «θεραπευτής», ο οποίος δεν προτείνει σκοπούς του βίου και επιλογές, παρά μόνο βοηθά το άτομο να ισχυροποιήσει τις ήδη υπάρχουσες επιθυμίες του και να τις πραγματοποιήσει. Το ότι η θεραπευτική διαδικασία αφορά τον εαυτό και όχι μια κοινωνική ή μια διαπροσωπική σχέση μεταξύ του ατόμου και του κοινωνικού του περιβάλλοντος κατά τον Bellah αποτελεί άλλη μια ένδειξη

του κυρίαρχου ατομικισμού.⁵ Η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας με άλλα λόγια δεν ξεκινά από αξίες και απόψεις του αγαθού αλλά από την πρωταρχική αξία του σεβασμού στο άτομο και την αυτονομία του. Αν όμως κριτήριο της πλήρους ανάπτυξης της ατομικότητας είναι το άτομο και οι επιθυμίες του, οι ηθικές αξίες είναι κάτι που το άτομο αυθαίρετα επιλέγει ή εγκαταλείπει, με αποτέλεσμα να ακυρώνεται το ηθικό βάρος το οποίο οι ηθικές αξίες φέρουν. Ως αποτέλεσμα, εγκαταλείπεται η αντίληψη της διαπροσωπικής σχέσης η οποία προχωρά σε μακροχρόνια δέσμευση και γάμο. Με αυτήν την έννοια, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, το ιδανικό της αυτονομίας έχει αντικαταστήσει το ιδανικό της συνεργασίας. Γι' αυτόν το λόγο, η έννοια ενός ευτυχισμένου μέλλοντος προς το οποίο πρέπει το άτομο να προχωρήσει, αφού υπερβεί περιορισμούς και δεσμεύσεις με τη βοήθεια του ειδικού/ψυχοθεραπευτή, πρέπει να αντικατασταθεί από την αντίληψη ενός ατόμου ενταγμένου στην οικογένεια, στη γειτονιά, στην κοινότητα και στην ευρύτερη κοινότητα του έθνους.

Στα ίδια πλαίσια κινείται και επόμενο βιβλίο των συγγραφέων. Στο βιβλίο *The Good Society* (1991) περιγράφεται η επικρατούσα αντίληψη για το ποια είναι η «καλή κοινωνία» στην Αμερική.⁶ «Καλή» θεωρείται η κοινωνία που έχει σαν κύρια αξία της τον ατομικισμό, τον οποίο προωθούν όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί. Όπως υποστηρίζεται στο βιβλίο, αν και ο φιλελευθερισμός προηγούμενων αιώνων (π.χ. ο κλασικός φιλελευθερισμός του Locke) υπερασπιζόταν τον υλισμό, δεχόταν επίσης ιδανικά όπως το «δημόσιο πνεύμα», τη θρησκεία και την οικογένεια, ιδανικά τα οποία οι σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες υποβαθμίζουν. Η κουλτούρα της εργασίας έχει αντικαταστήσει την οικογένεια, ενώ η συμμετοχή στο δημόσιο χώρο συνεχώς μειώνεται. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, πρέπει να υπάρξει ευρύτερη συμμετοχή σε όλους τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και επίσης πρέπει να δημιουργηθεί μια αντίληψη της εργασίας τέτοια ώστε οι επαγγελματικές υποχρεώσεις να μην έρχονται σε σύγκρουση με τις οικογενειακές.

Συμπερασματικά, η κριτική που ασκούν οι συγγραφείς στον ατομικισμό γίνεται μέσω αξιών, ατομικών και συλλογικών, δηλαδή ξεκινώντας από απόψεις του αγαθού, οι οποίες θεωρείται ότι

5. R.N. Bellah κ.ά., *Habits of the Heart*, ό.π., σ. 121-123.

6. R.N. Bellah κ.ά., *The Good Society*, Alfred A. Knopf, New York 1991.

πρέπει να λάβουν προτεραιότητα έναντι της κυριαρχίας του ατομικισμού. Η κυριαρχία της ατομικότητας και της αυτονομίας, την οποία το άτομο πρέπει να κατακτήσει, πρέπει να αντικατασταθεί από τις παραδόσεις οι οποίες παλιότερα αποτελούσαν τον κορμό της αμερικανικής αντίληψης για την ατομικότητα και τη σχέση της με το κοινωνικό σύνολο. Η επικράτηση του ατομικισμού αποδίδεται στην κυριαρχία της φιλελεύθερης ιδεολογίας, η οποία κρίνει τις συλλογικές πρακτικές ανάλογα με το αν σέβονται ή όχι την ατομική αυτονομία. Η δέσμευση στα ιδανικά της αλληλεγγύης και της κοινωνικότητας, όπως πραγματώνονται μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας και των αρμονικών κοινωνικών δεσμών, προτείνεται ως αντίδοτο στον ατομικισμό.

4. ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Όλα τα παραπάνω δείχνουν καθαρά την προσπάθεια των συγγραφέων να αναλύσουν το φαινόμενο του ατομικισμού και στις δύο διαστάσεις του, ιδιωτική και δημόσια, και να δείξουν την αλληλεπίδραση των δύο επιπέδων. Οι προσεγγίσεις τους αφορούν την ανάλυση του φαινομένου και των επιδράσεών του, ενώ η αναζήτηση των αιτίων του ατομικισμού στρέφεται περισσότερο προς την αποδυνάμωση της πολιτικής συμμετοχής και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Γίνονται όμως επίσης σαφείς αναφορές σε κοινωνικά-οικονομικά αίτια του φαινομένου, κυρίως σε μεταγενέστερες της αρχικής έκδοσης του *Habits of the Heart* επεξεργασίες της κριτικής που ασκούν στον ατομικισμό.

Στο νέο Πρόλογο της δεύτερης έκδοσης (1996) του *Habits of the Heart* επισημαίνονται κοινωνικά φαινόμενα όπως η αποδιάρθρωση της οικογένειας, η αύξηση των εκτός γάμου παιδιών, κ.λπ., η ανάλυση όμως δε στρέφεται προς συντηρητικού χαρακτήρα αιτιολογήσεις, οι οποίες θα αναπολούσαν ένα χαμένο παρελθόν οικογενειακής «ομαλότητας», αντίθετα επισημαίνεται ότι τα αίτια των προβλημάτων που παρουσιάζονται πρέπει να αναζητηθούν σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες. Ο ατομικισμός αποκρύπτει τις υπάρχουσες ιεραρχίες χρήματος και γοήτρου και με τη σειρά του βοηθάει να εξαπλωθεί ένας «νεοκαπιταλισμός» ο οποίος περιφρονεί τους ασθενέστερους, υποστηρίζει ο Bellah. Ο ατομικισμός μάς απομακρύνει από το να αποκτήσουμε συνείδηση των ανισο-

τήτων που κυριαρχούν στην κοινωνία, συνεχίζει. Η προϋπάρχουσα βιβλική και ρεπουμπλικανική παράδοση αντίθετα θεωρούν ότι μια κοινωνία είναι υγιής όταν επιδιώκει ενεργά την άμβλυση των ανισοτήτων. Για το λόγο αυτό θέτει το αίτημα της αναβίωσης των δύο παραδόσεων, με στόχο την άμβλυση των διαφοροποιήσεων που εμπεριέχουν αδικίες μεταξύ των πολιτών και παράλληλα τη διατήρηση των διαφοροποιήσεων που αφορούν ηθικές δεσμεύσεις. Αντίθετα, η ηθική κουλτούρα που επικρατεί στις σύγχρονες κοινωνίες δίνει προτεραιότητα στα μέσα και όχι στους σκοπούς και εν τέλει προωθεί τον εγωισμό και τον υλικό ευδαιμονισμό. Στις σύγχρονες κοινωνίες, το σημαντικότερο μέσο, το χρήμα, ανάγεται σε σημαντικότερο σκοπό του βίου.

Για τον Bellah, η συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις βοήθειας δεν πρόκειται να λύσει όλα τα προβλήματα τα οποία υπάρχουν σε θεσμικό επίπεδο. Υποστηρίζει ότι είναι λάθος να αποδιορθώνεται η θεσμική πλευρά της βοήθειας προς τους φτωχούς για να το αναλάβει ο εθελοντικός τομέας, γιατί οι εθελοντικές οργανώσεις (εκκλησίες, ιδρύματα, οργανώσεις) δεν έχουν την ίδια δύναμη με τους θεσμούς. Τα οικονομικά προβλήματα δεν πρόκειται αυτομάτως να λυθούν αν αυξηθεί το κοινωνικό κεφάλαιο και η εμπιστοσύνη μεταξύ των κοινωνικών μελών. Έπειτα, στις εθελοντικές οργανώσεις συμμετέχουν πιο πολύ οι εύπορες τάξεις, οι οποίες δίνουν τη βοήθεια σε κάποιους που έχουν ανάγκη μεν αλλά ανήκουν σε σχετικά μεσαία στρώματα, και όχι στους πραγματικά φτωχούς. Επιπλέον, η συμμετοχή είναι πιο διαδεδομένη στις ανώτερες τάξεις. Οι γειτονιές είναι διαχωρισμένες μεταξύ τους και έτσι η βοήθεια από όσους μπορούν να βοηθήσουν συχνά δεν φτάνει σε εκείνους που έχουν ανάγκη. Μέσα σε κάθε γειτονιά αναπαράγονται φαινόμενα ρατσισμού και υποβάθμισης των ασθενέστερων, αφού οι φτωχοί περιφρονούν τους φτωχότερους. Παρ' όλα αυτά, συνεχίζει ο Bellah, στις Η.Π.Α υπάρχει μια δυσπιστία απέναντι στο κράτος και στους θεσμούς του και όλοι θεωρούν δικαιότερη την αγορά, παρά την ανισότητα που εκείνη συχνά δημιουργεί. Ο στόχος της δημιουργίας ενός μεγάλου κόμματος που θα συσπείρωνε τους ασθενέστερους πολίτες και θα διεκδικούσε τα συμφέροντά τους διαψεύστηκε στο παρελθόν, αφού οποιοδήποτε κόμμα έφερε στο προσκήνιο ανάλογα αιτήματα υπονομεύθηκε, με αποτέλεσμα να εξαφανιστεί, γράφει. Για τον Bellah, η συνεχής μεγέθυνση της ανισότητας είναι συνδεδεμένη με φαινόμενα όπως η έλλειψη ενεργ-

γοποίησης και συμμετοχής σε συνδικάτα. Οι πολίτες δεν συμμετέχουν στην πολιτική ζωή, υπάρχει συνεχής υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων και αποδυνάμωση της πολιτικής ενεργοποίησης, με την έννοια της διεκδίκησης αιτημάτων σε οποιοδήποτε επίπεδο της δημόσιας ζωής. Ακόμα και η μεσαία τάξη, η οποία είχε προνομακή θέση όσον αφορά τη διεκδίκηση των συμφερόντων της, έχει καταλήξει να συμμετέχει ενεργά μόνο σε εκκλησιαστικές συναντήσεις και να διεκδικεί στέλνοντας ατομικά γράμματα διαμαρτυρίας.

Παρατηρούμε ότι αν και ο Bellah δίνει προτεραιότητα στα μη υλικά αίτια, δηλαδή αντιλαμβάνεται την επικράτηση της ατομικιστικής κουλτούρας ως αίτιο των κοινωνικών προβλημάτων στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, ωστόσο επισημαίνει τη σημασία που έχουν τα οικονομικά φαινόμενα και οι κοινωνικοί θεσμοί και αντιλαμβάνεται ότι συχνά η αποσιώπηση της σημασίας των παραπάνω φαινομένων οδηγεί σε μεγαλύτερη θεσμική και ηθική αποδιάρθρωση. Τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα και οι ιδιαιτερότητες της Αμερικανικής κοινωνίας συνηγορούν στο να στρέφεται η ανάλυση προς το άτομο και τη δική του ηθική συγκρότηση και κίνητρα. Η κύρια έννοια μέσω των οποίων προσεγγίζει τα κοινωνικά φαινόμενα είναι η «αλληλεγγύη». Όπως υποστηρίζει, οι «νεοσυντηρητικοί», όπως τους ονομάζει, δίνοντας για παράδειγμα τον Allan Bloom, έναν διανοούμενο ο οποίος επίσης ασχολήθηκε με την ηθική και πολιτισμική κρίση της Αμερικανικής κοινωνίας, θεωρούν ότι το ενδιαφέρον των φιλελεύθερων για τα προνοιακά επαγγέλματα, δηλαδή εκείνα που έχουν να κάνουν με τη «φροντίδα», είναι υποκριτικό και στοχεύει στην διαιώνιση της ανισότητας, επειδή αντιμετωπίζει τους αποδέκτες της πρόνοιας ως θύματα. Ο Bellah θεωρεί ότι αυτή η αντιμετώπιση υποβαθμίζει ακόμα περισσότερο τα προνοιακά επαγγέλματα και δείχνει κυνισμό, αφού η φροντίδα θα έπρεπε να δηλώνει πρώτα απ' όλα ηθική υπευθυνότητα.⁷ Αυτήν την κριτική στο επιχείρημα των νεοσυντηρητικών, που αντιμετωπίζει την πρόνοια ως ελεημοσύνη, έχουν διατυπώσει επίσης οι φιλελεύθεροι και οι μαρξιστές: οι νεοσυντηρητικοί απορρίπτουν τις προνοιακές πολιτικές, θεωρώντας ότι εκείνες προσβάλλουν τους δικαιούχους της πρόνοιας, και

7. R.N. Bellah, «Understanding Care in Contemporary America», στο S. S. Phillips - P. Benner (επιμ.), *The Crisis of Care. Affirming and Restoring Caring Practices in the Helping Professions*, Georgetown University Press, Washington D.C. 1994, σ. 24-25.

για αυτό θεωρούν ότι η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων θα μπορούσε να γίνει μέσω της φιλανθρωπίας. Η κριτική του ατομικισμού που ο Bellah διατυπώνει συμπαρατάσσεται στο σημείο αυτό με τους φιλελεύθερους και τους μαρξιστές και όχι με τα συντηρητικού χαρακτήρα επιχειρήματα, τα οποία επίσης ασκούν κριτική σε κοινωνικά φαινόμενα. Ωστόσο, παραμένει το γεγονός ότι η αντιμετώπιση του ατομικισμού την οποία προτείνει είναι στο μεγαλύτερο μέρος της ηθική. Η ηθική κριτική των ατομικών κινήτρων, την οποία ασκεί, σκοπεύει να ενθαρρύνει αλληλέγγυους τρόπους δράσης και συμπεριφοράς. Για τον Bellah, οι υπερασπιστές της οικονομίας της αγοράς πρέπει να αναγνωρίσουν τη σημασία της «πολιτικής αρετής» (civic virtue) για τη διατήρηση και ευδοκίμηση ενός σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος. Η ενδυνάμωση της πολιτικής αρετής όμως αντιμετωπίζεται περισσότερο ως ατομική ευθύνη.

5. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

Όπως προαναφέρθηκε, ο Bellah παρατηρεί ότι η συμμετοχή στις θρησκευτικού χαρακτήρα εκδηλώσεις είναι η μόνη που δεν έχει αποδυναμωθεί, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που έχει συμβεί με άλλες μορφές συμμετοχής. Η συμμετοχή στις κοινωνικές ενώσεις, την οποία προτείνει, περιλαμβάνει κατεξοχήν τη συμμετοχή στις εκκλησιαστικές συναντήσεις. Για τους συγγραφείς, η θρησκεία αντιμετωπίζεται περισσότερο ως κοινωνικό φαινόμενο, παρά ως πίστη ή μεταφυσική άποψη. Γι' αυτό και ασκούν κριτική σε μια «προσωπική» αντίληψη του θρησκευτικού συναισθήματος, την οποία ονομάζουν «Sheilaism»: μία από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, στην οποία έδωσαν το όνομα «Sheila», στη συνέντευξή της υποστήριξε μία δική της προσωπική έννοια θρησκείας, που αφορούσε δικές της προσωπικές μεταφυσικές ανησυχίες και δεσμεύσεις. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η στάση αυτή δεν είναι η άποψη για τη θρησκεία η οποία παραπέμπει στις «βιβλικές» παραδόσεις, την αναβίωση των οποίων υπερασπίζονται, αλλά μάλλον εντάσσεται στον κυρίαρχο «εκφρασιακό ατομικισμό» (expressive individualism), στον οποίον ασκούν κριτική. Το είδος αυτό του ατομισμού είναι ένας από τους τρόπους αντίληψης του εαυτού και της σχέσης του με το κοινωνικό περιβάλλον που έχει επικρατήσει στη σύγχρονη κουλτούρα. Η αντίληψη της θρησκείας την οποίαν υποστηρίζουν είναι εκείνη που συνδέεται με τη συμμετοχή, κάνοντας τους ανθρώπους να βγαίνουν

από την αποξένωσή τους και να συμμετέχουν όλοι από κοινού.

Για να κατανοήσουμε το ρόλο τον οποίο έχει η θρησκεία στη συγκεκριμένη συζήτηση, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι ο εκκλησιασμός στην Αμερική αποτελεί, εκτός από μια θρησκευτική εκδήλωση, επίσης μια κοινωνική εκδήλωση όπου συναντιούνται τα μέλη της τοπικής κοινότητας. Αυτό το είχε εντοπίσει και ο Tocqueville, γι' αυτό εξέτασε τη θρησκεία ως ένα ιδιαίτερο για την Αμερική φαινόμενο, το οποίο συνέβαλε στη συμμετοχή στα κοινά και στην αντιμετώπιση της αποξένωσης που προέκυπτε από την κατοχύρωση της δημοκρατικής ισότητας. Στο άρθρο του «Civil Religion in America» (1967), το οποίο μάλιστα είχε επηρεάσει το δάσκαλό του, T. Parsons, ο Bellah περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίον η δημοκρατία των Η.Π.Α., μιας χώρας της οποίας το Σύνταγμα περιορίζει τη θρησκεία στην ιδιωτική σφαίρα, συγκροτήθηκε με θρησκευτικούς όρους, αναφερόμενος σε πολιτικές και ηθικές αξίες του έθνους, τις οποίες οι Thomas Jefferson, James Madison, George Washington, Abraham Lincoln σε διάφορα κείμενά τους θεμελίωσαν με θρησκευτικού χαρακτήρα αναφορές.⁸ Η αντίληψη της θρησκείας που μελετάται εδώ προσεγγίζεται κοινωνιολογικά, ως κοινωνικό φαινόμενο που επηρεάζει την κοινωνική και πολιτική ζωή. Η κοινωνική αντίληψη της θρησκευτικότητας συνδέεται με την έννοια της «πολιτικής συμμετοχής», στην οποία η θρησκευτικότητα συνεισφέρει.

6. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

Η κριτική του ατομικισμού και η ακόλουθη πρωτοκαθεδρία του αγαθού από την οποία ξεκινάει ο Bellah αντιμετώπισε την κριτική των φιλελευθέρων. Για τον φιλελεύθερο Stephen Macedo, η άποψη του Bellah ότι ο ατομικισμός έχει αποδιαρθρώσει τις απόψεις του αγαθού, και γι' αυτό πρέπει να εγκαταλειφθεί, είναι υπερβολική. Στόχος κατά την άποψή του θα έπρεπε να είναι η ισορροπία μεταξύ εγωιστικών και αλληλέγγυων κινήτρων της ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, η ενεργοποίηση και η ενδυνάμωση της δημοκρατικής αυτοκυβέρνησης. Συμφωνεί ότι η κριτική του Tocqueville

8. R.N. Bellah, «Civil Religion in America», *Daedalus*, τόμ. 96, τχ. 1, χειμώνας 1967, σ. 1-21.

στη δημοκρατία μπορεί να αποτελέσει την κατεύθυνση στην οποία θα στραφούμε, ώστε να υπερασπιστούμε τις υπάρχουσες ενδιάμεσες ενώσεις, (για παράδειγμα διάφορες εθελοντικές ενώσεις πολιτών και την αυτοδιοίκηση), με σκοπό να διαμορφώσουμε με τέτοιο τρόπο τα εγωιστικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης ώστε να μετριαστούν.⁹ Ο φιλελευθερισμός δίνει έμφαση στην ατομικότητα και τη δημοκρατική συμμετοχή. Δεσμεύεται υπέρ της πρωτοκαθεδρίας των δικαιωμάτων και αντιλαμβάνεται τα φιλοσοφικά επιχειρήματα που ξεκινούν από την πρωτοκαθεδρία της αρετής ως λανθασμένα ως προς τις προϋποθέσεις τους, γιατί αν η ανάλυση ξεκινά από απόψεις του αγαθού υπάρχει ο κίνδυνος να μην δοθεί σεβασμός στο άτομο και τα δικαιώματά του.

Όπως περιγράφει ο Bellah σε μια αποτίμηση των κριτικών που δέχθηκε για το *Habits of the Heart*,¹⁰ η πρόσληψη του *Habits* ήταν αρνητική και από τους διανοούμενους της «δεξιάς», (αναφέρει τους Richard Neuhaus και Robert Nisbet). Ο Bellah γράφει ότι συμφωνεί με τη δεξιά όσον αφορά τη σημασία της οικογένειας, της γειτονιάς και των ενδιάμεσων κοινωνικών ενώσεων, ωστόσο θεωρεί ότι εν τέλει η διαφωνία των δεξιών διανοουμένων οφείλεται στο ότι το βιβλίο του ασκεί κριτική στην αγορά. Η πρωτοκαθεδρία την οποία εν τέλει η δεξιά δίνει στην αγορά είναι η ειδοποιός διαφορά του δικού του επιχειρήματος με τους διανοούμενους που την εκπροσωπούν, συνεχίζει. Αλλά, όπως υποστηρίζει ο Bellah, και η αριστερά κατέκρινε το βιβλίο λόγω της σημασίας που το βιβλίο δίνει στη θρησκεία. Οι έγχρωμοι διανοούμενοι (π.χ. ο Cornell West) τον κατέκριναν γιατί θεώρησαν ότι δεν συμπεριλαμβάνονταν αρκετοί έγχρωμοι συμμετέχοντες στην έρευνα που έγινε στα πλαίσια του εν λόγω βιβλίου. Όσον αφορά την κριτική αυτή, ο Bellah δηλώνει ότι την αποδέχεται και αναγνωρίζει ότι όντως η έρευνά του δεν υπεισέρχεται σε συμπεράσματα που αφορούν την επίδραση του παράγοντα της φυλής.

Η πολιτική συμμετοχή, όπως γίνεται αντιληπτή στο βιβλίο *Habits of the Heart* και σε ανάλογα έργα των συγγραφέων, αφορά τη συμμετοχή σε τοπικές κοινωνικές ενώσεις. Αυτού του είδους η

9. S. Macedo, «Capitalism, Citizenship and Community», *Social Philosophy and Policy*, τόμ. 6, τχ. 1, 1988-9, σ. 113.

10. R.N. Bellah, «Reading and Misreading *Habits of the Heart*», *Sociology of Religion*, τόμ. 68, τχ. 2, 2007, σ. 189-190.

συμμετοχή κατακρίθηκε για τον «κοινοτιστικό» χαρακτήρα της, διατυπώθηκε δηλαδή η άποψη ότι η «μικρής εμβέλειας» κοινωνική συμμετοχή λίγο συνεισφέρει στις πολιτικές αποφάσεις οι οποίες λαμβάνονται σε κυβερνητικό επίπεδο και αλληλεπιδρούν με αποφάσεις που αφορούν την οικονομία, με αποτέλεσμα η συμμετοχή σε τοπικά συμβούλια και ενώσεις απλά να δίνει την ψευδαίσθηση της συμμετοχής. Εκτός από την έννοια της πολιτικής, οι κριτικές στο *Habits of the Heart* αφορούσαν επίσης την έννοια μιας κλειστής, γεωγραφικά προσδιορισμένης κοινότητας την οποία κατηγορήθηκαν ότι αντιλαμβάνονταν σε αντιπαράθεση με τα δικαιώματα. Οι συγγραφείς, στο βιβλίο τους *The Good Society*, επιχειρώντας να αντιμετωπίσουν αυτές τις κριτικές, εγκατέλειψαν την έννοια της κοινότητας, αντικαθιστώντας την με τους «θεσμούς» (institutions). Κατά τα λεγόμενα του Bellah, οι συγγραφείς είχαν αναγνωρίσει όλα τα παραπάνω ζητήματα ήδη από το *Habits of the Heart*.¹¹ Σε ένα από τα καταληκτικά κεφάλαια του παραπάνω βιβλίου με τον τίτλο «Η Εθνική Κοινωνία», αντιπαρατίθεται το πνεύμα των κατά τόπους συμφερόντων με το πνεύμα του κοινού αγαθού του έθνους, ο συμβιβασμός των οποίων υπήρξε αίτημα από την εποχή του Madison. Εκεί οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι κατά τη διάρκεια της Αμερικανικής ιστορίας, διάφορα οικονομικά και κοινωνικά μοντέλα από τον «Λαϊκισμό» (Populism) μέχρι την «Οικονομική Δημοκρατία» προσπάθησαν να συμβιβάσουν το ατομικό με το συλλογικό συμφέρον. Ο «νεοκαπιταλισμός» του Ρήγκαν αλλά και ο «κοινωνικός (welfare) φιλελευθερισμός» του Κέννεντυ, όπως ο Bellah αποκαλεί τα παραπάνω ιδεολογικά-πολιτικά ρεύματα, έδωσαν διαφορετικές απαντήσεις στο ζήτημα αυτό, δίνοντας λιγότερη ή περισσότερη βοήθεια στους κοινωνικά ασθενέστερους. Κατά τους συγγραφείς, και στις δύο περιπτώσεις η βοήθεια αφορούσε την επιδίωξη των ατομικών συμφερόντων, ενώ εκείνο που λείπει είναι ένα ηθικό και κοινωνικό πρόγραμμα που θα προωθούσε το κοινό αγαθό, δηλαδή το «δημόσιο πνεύμα» και τη «δημόσια αρετή», όπως εκείνα βρίσκουν την έκφρασή τους στο πολιτικό πεδίο. Με αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνονται ότι η πολιτική δεν θα αφορά πλέον τη διαχείριση ατομικών συμφερόντων αλλά τη συλλογική αντίληψη για την πολιτική αρετή. Η έκκληση για τη δημόσια αρετή και το κοινό αγαθό είναι

11. Στο ίδιο, σ. 191.

ουσιαστικά η πρόταση των συγγραφέων, η οποία στρέφεται στην αλληλέγγυα και πατριωτική αντιμετώπιση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Όμως η ηθική νομιμοποίηση του αιτήματος δεν καθιστά τις λύσεις που προτείνονται πιο σαφείς. Η επίκληση στο κοινό αγαθό αποτελεί τον πυρήνα της κριτικής στον ατομικισμό με όλες τις ανεπάρκειες που εκείνη μπορεί να έχει. Η αντιμετώπιση του ατομικισμού επαφίεται στην εθελοντική μεταστροφή των συνειδήσεων, χωρίς βέβαια αυτός ο προσανατολισμός να ακυρώνει τη σημασία των κοινωνικών αιτημάτων τα οποία και ο ίδιος ο Bellah θέτει και προσπαθεί να αντιμετωπίσει σε μεταγενέστερες επεξεργασίες της κριτικής του.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ, *Η Λακανική Αριστερά. Ψυχανάλυση, Θεωρία, Πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, 361 σελ.

Το ζήτημα που θέτει το βιβλίο του Γιάννη Σταυρακάκη δεν είναι αν υπάρχει ή όχι λακανική αριστερά –όπως διερωτάται στην εισαγωγή του [«Υπάρχει λακανική αριστερά;»], σε αντίστιξη μάλιστα με την ομότιπλη καταφατική δήλωση του τίτλου του έργου–, αλλά κατά πόσον η ψυχανάλυση, που παρεμβάλλεται ως κυρίαρχο μεθοδολογικό εργαλείο, συνιστά επιστήμη καθ' εαυτή και εάν η σκευή της θα μπορούσε να συγκροτηθεί δίχως το ύφος μιας γλώσσας, ανάλογου των λογοτεχνικών αναπτύξεων. Ή, για να αναφερθώ στην προβληματική του Κορνήλιου Καστοριάδη (*Κείμενα 3*, σ. 58), στο βαθμό που η ψυχανάλυση κατέχει μια «ιδιότυπη επιστημολογική και φιλοσοφική καταστατική θέση», θέτοντας μάλιστα «ένα θέμα του οποίου η συζήτηση δεν μπορεί ούτε καν να αρχίσει», όποιος προσφεύγει σε αυτήν είναι υποχρεωμένος να ξεπεράσει τα παραδοσιακά επιστημολογικά κριτήρια και να λάβει υπόψη του σοβαρά τους τρόπους και τη ρητορική. Εξ ου και η ειρωνεία που διατρέχει τις αναλύσεις του Σταυρακάκη κατά το πρότυπο του σμιλευμένου λακανικού λόγου.

Σε μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του πρωτότυπου και σημαντικού αυτού έργου δεν θα πρέπει να θεωρηθεί "ειρωνικός" ο τρόπος με τον οποίο αυξάνεται η δημοφιλία της λακανικής πολιτικής θεωρίας και της κριτικής της, όπως σημειώνει ο συγγραφέας στην εναρκτήρια υποσημείωση του βιβλίου του. Αντίθετα, στο βαθμό που το ζητούμενο είναι «η καταστατική έλλειψη» ως διέξοδος στο αδιέξοδο των “σοβαρών” μαρξιστικών ή αναλυτικών προσεγγίσεων στην πολιτική θεωρία, πιστεύω ότι η λακανική θεωρία –και ειρωνεία- ενδείκνυνται για την ανάλυση της σημερινής μεταδημοκρατικής μας

μετάλλαξης. Και τούτο διότι, όπως υποστηρίζει ο Σταυρακάκης, από τη στιγμή που δεν δυνάμεθα να πλησιάσουμε το μονίμως ανθιστάμενο πραγματικό (της εμπειρίας), κυκλώνουμε όσο είναι δυνατό τα όρια που θέτει στο συμβολικό επίπεδο όπου, τρόπον τινά, «μεταγράφεται». Και επειδή η κίνηση «περικύκλωσης» συνεχώς αποτυγχάνει, εφόσον επιχειρείται και πάλι στο συμβολικό, είναι επόμενο αυτή η διάσταση της αρνητικότητας να εμποδίζει την ολοποίηση της κοινωνίας, παραπέμποντας ευθέως και στο ζήτημα της «καταστατικής έλλειψης» η οποία μάλιστα, θα μπορούσε να υποχρεώνει εν είδει καντιανής «κατηγορικής προστακτικής» στο μέτρο που η εμμονή του καθήκοντος συμβαδίζει με την υποκειμενική αποτυχία. Υπό αυτήν την έννοια, ο ειρωνικός τρόπος στον οποίο αναφέρεται ο Σταυρακάκης εμφανίζεται ως αναγκαιότητα: ό,τι υποστηρίζεται στο έργο του, είναι το αδύνατο του αναπόφευκτου εγχειρήματος. Το γεγονός δηλαδή, ότι η δυνατότητα της λακανικής αριστεράς εδράζεται στην αδυνατότητά της («καταστατική έλλειψη»).

Θέλησα λοιπόν να διαβάσω το έργο του Γιάννη Σταυρακάκη μέσα από την «εργασία του αρνητικού» υπό το νόημα που της προσδίδει και ο Αντρέ Γκρην στο ομότιτλο βιβλίο του *Η εργασία του αρνητικού*, επειδή ακριβώς η ετερογένεια ποτέ δεν εξαλείφεται και η ολοποίηση ουδέποτε επιτυγχάνεται. Πάντα κάτι διαφεύγει και πάντα κάτι υπολείπεται. Πράγματι, εφόσον η πολιτική λαμβάνει χώρα σε ένα πεδίο κατάστικτο από ετερογενείς ανταγωνισμούς, η έννοια της έλλειψης, είτε σε συγγραφείς όπως ο Ζίζεκ όπου η λακανική θεωρία αποτελεί πρωταρχική αναφορά, είτε σε συγγραφείς όπως ο Λακλάου και η Μουφ για τους οποίους η ψυχανάλυση συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των σύγχρονων θεωρητικών αναζητήσεων για την «κατανόηση της διεύρυνσης των κοινωνικών αγώνων» (Σταυρακάκης, σ. 20), συνιστά μια *sine qua non* προϋπόθεση της μελέτης του πολιτικού, διότι υπονομεύει τις υποκειμενικές και κοινωνικές ταυτότητες. Αλλά η έννοια της έλλειψης αφορά και την ίδια τη συγγραφική πράξη του επιστήμονα. Αν η τελευταία αφορά τη γνώση και την επιθυμία της, η εισαγωγή της λακανικής ψυχανάλυσης στο έργο του Σταυρακάκη, οδηγεί και σ' ένα πέραν της επιθυμίας: στο θετικό της απόλαυσης. Εξ ου και είναι κρίσιμη η εισαγωγή του συναισθήματος από τον Σταυρακάκη (σσ. 113-23), ανάλογου του καντιανού σεβασμού για τον ηθικό νόμο που φανερώνει την αιωνεί παρουσία του, την αγχωτική συνάντηση νόμου και υποκειμένου. Διότι η ηθική είναι η επιμονή της διατήρησης της διχοστασίας πραγματικού και

πραγματικότητας, αφού το πραγματικό δεν τίθεται σ' ένα πέραν της πραγματικότητας αλλά συνιστά το τυφλό σημείο που εισάγει εντός της, μια ασυμπτωτική διάσταση. Έτσι η ηθική επιμένοντας να τοποθετεί το πραγματικό στον πυρήνα της, αναδεικνύει το πραγματικό μιας κατάστασης προκειμένου να γίνει ο μοχλός της αναδιαμόρφωσής της και να φτάσει σε ό,τι ο Σταυρακάκης αποκαλεί «*απολαυστική δημοκρατική ηθική του πολιτικού*» (ό.π., σ. 314), δηλαδή σε «μια σχέση *ανάμεσα* στην αρνητικότητα και την απόλαυση». Ο συγγραφέας μάλιστα προτείνει έναν αναπροσανατολισμό της απόλαυσης που πραγματώνεται μόνον εάν η κινητήριος δύναμη, δηλαδή η μερική ενόρμηση, πάψει να λειτουργεί ως στήριγμα των ηγεμονικών φαντασιώσεων. Διότι μία από τις κεντρικές θέσεις του βιβλίου *Η λακανική αριστερά* είναι ότι το ιδεολογικό «*capitonnage*» που επιτυγχάνεται μέσω ενός προνομιακού σημαίνοντος, δεν διαρκεί παρά εφόσον υποστηρίζεται από το συναισθηματικό επίπεδο της απόλαυσης. Δεν είναι τυχαίο ότι η απόλαυση, που ενέχει ένα σαδομαζοχιστικό στοιχείο, χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα τόσο για την ερμηνεία «των προσδέσεών μας σε συνθήκες υποταγής και οδύνης, στην αναπαραγωγή δομών υπακοής και ιδεολογικών συστημάτων» (ό.π., σ. 218), όσο και στις αναλύσεις του για την καταναλωτική κοινωνία και την *επιβεβλημένη απόλαυση* (το σαδικό υπερεγώ από το οποίο εκπορεύεται η προσταγή να απολαμβάνουμε στις κοινωνίες της κατανάλωσης). Σε κάθε περίπτωση, η μετάβαση στην εναλλακτική μορφή απόλαυσης –πέραν της επιβεβλημένης που παραμένει προσδεδεμένη στη φαντασίωση της πλήρους απόλαυσης– απαιτεί τη διάσχιση της φαντασίωσης με τη θυσία του φαντασιωτικού *objet petit a* και την κύκλωση της μερικότητάς της. Η εναλλακτική δόμηση της επιθυμίας και μια διαφορετική ηθική σχέση με την απόλαυση είναι η πρόκληση, κατά τον Σταυρακάκη, για τη διαμόρφωση μιας ριζοσπαστικής δημοκρατικής ηθικής. Αλλά, προσθέτω, και μιας άλλης σχέσης με τη γνώση. Όπως έλεγε ο Λακάν στο 20^ο Σεμινάριο «η γνώση αξίζει ακριβώς όσο κοστίζει, κόστος μέγα, επειδή πρέπει κανείς να πληρώσει με το τομάρι του, επειδή είναι δύσκολο (...) -λιγότερο το να την αποκτήσεις απ' όσο το να την απολαύσεις» (Ζ. Λακάν, *Ακόμη*, σ. 229). Η επενέργεια λοιπόν της ανάγνωσης αυτού του βιβλίου για μια ακριβή γνώση, ορίζει εξίσου και μια ακριβή απόλαυση. Και εγώ απήλαυσα διαβάζοντας αυτό το βιβλίο.

Έρχομαι τώρα στα επιμέρους της ανάγνωσης μου. Οφείλει κανείς να κατασκευάσει την έννοια της λακανικής αριστεράς εις πείσμα

εκείνου του «δεν υπάρχει» με το οποίο ο Λακάν ορίζει τη γυναίκα στο 20^ο Σεμινάριο. Δηλαδή, δεν υπάρχει ως *η* (άρθρο οριστικό) λακανική αριστερά (όπως στον Λακάν *η* γυναίκα) υπό την ένδειξη αυτού ακριβώς του οριστικού άρθρου *η*. Υπάρχει μόνον υπό τη «διαγραφή» του ως διαγραμμένη αριστερά (διαγραμμένη γυναίκα). Και πώς όχι; Ποιό από τα αριστερά κόμματα -παρά τις γυναικείες ποσοτώσεις στα όργανα- στέργει να συμπεριλάβει στις αναλύσεις του στοιχεία από μια διαρκώς υπό έλευση «λακανική αριστερά», αφού η τελευταία δεν μπορεί να υπάρξει ως οριστική; Εκτός και αν η λακανική αριστερά υπάρχει ως το τυφλό σημείο των αριστερών κομμάτων.

Άρα, η πολύ ενδιαφέρουσα πρόταση του Γιάννη Σταυρακάκη για α) κάτι που δεν υπάρχει, β) που οφείλουμε να το κατασκευάσουμε και γ) και που του αποδίδουμε μια αλήθεια και έναν ιδιαίτερο λόγο είναι δυνατό να ακολουθήσει τον αποφαιτικό τρόπο προσέγγισης, και μάλιστα, με τον τρόπο της αποφαιτικής θεολογίας κατά την οποία η αλήθεια δεν λέγεται όλη. Ο Σταυρακάκης δείχνει ότι το αδύνατο αυτής της ρηματοποίησής της τη συνδέει άμεσα με το πραγματικό και τις συναγωγές των πολιτικών του συνεπειών στις διαφορετικές του τροπικότητες. Ιδού γιατί το βιβλίο αυτό δεν θα έπρεπε να διαβαστεί απλώς ως ένα θεωρητικό πόνημα, εφόσον από την αρχή έως το τέλος του, περισσότερο από το αν υπάρχει ή όχι λακανική αριστερά (ή λακανική θεωρία περί αριστεράς), διαπερνάται από το ερώτημα αν υπάρχει ή όχι θεωρία του αποφαιτικού. Και επιπλέον, πώς η θεωρία αυτή -αν υπάρχει- σχετίζεται με το Πράγμα (την αδυναμία συνάντησης με το πραγματικό), ήτοι την αδιανόητη εμπειρία του πραγματικού που με δεξιοτεχνία επιχειρεί να συνθέσει ο Σταυρακάκης.

Διότι στην προβληματοποίηση των θεμάτων του, που οδηγεί τον αναγνώστη σε μια συναισθηματική-συμπαθητική σχέση μαζί του -όμοια με τις ταυτίσεις στη λογοτεχνία-, δεν προσμετρούνται μόνο τα επιχειρήματα του βιβλίου αλλά και η «αγωνία» του συγγραφέα ως «αγωνία της επίδρασης» για να θυμίσω τον Χάρολντ Μπλουμ. Ένα πάθος επιπλέον, να επιχειρηματολογήσει για ένα *φάντασμα* το οποίο εξαρχής αποδεχόμαστε με τον «πρωταρχικό τρόπο» της ψυχής. Το «ουδέποτε νοεί άνευ φαντάσματος η ψυχή» (Καστοριάδης, περ. *Τομές*, σ. 3) αρμόζει και για την περίπτωση του Σταυρακάκη. Και το φάντασμα είναι κάτι που δεν είναι καν νοητό, όπως υποστήριζε ο Καστοριάδης, σχολιάζοντας την εμβληματική αυτή φράση του Αριστοτέλη από το *Περί ψυχής*.

Το βιβλίο του Γιάννη Σταυρακάκη επιπλέον επιβεβαιώνει το γεγονός πως όταν μια έννοια (πχ. η Αριστερά) “βυθίζεται” σε ένα νέο “περιβάλλον” (τη λακανική θεωρία) χάνει τις παραδεδομένες συνιστώσες της και τις αντίστοιχες θεωρητικές προσεγγίσεις αποκτώντας νέες που τη μεταμορφώνουν. Οι έννοιες της πολιτικής επιστήμης, όπως ο «ανταγωνισμός», εάν “βυθιστούν” στο λακανικό λεξιλόγιο, ενώ προς στιγμήν χάνουν τις συνιστώσες που αντλούν από την πολιτική επιστήμη -πχ. για τη θεωρία του λόγου, ο «ανταγωνισμός» «δηλώνει τη σχέση ανάμεσα σε διαφορετικά αλλά ήδη αρθρωμένα ρηματικά σχέδια που διεκδικούν την ηγεμονία» (Σταυρακάκης, σ. 97)- την ίδια ώρα αποκτούν άλλες που τις μετασχηματίζουν. Έτσι ο ανταγωνισμός εξαρτάται από λακανικές ψυχαναλυτικές έννοιες όπως π.χ. από τη «φαντασιακή-συμβολική τάξη της πραγματικότητας» (ό.π.). Ή πάλι, εμφανίζεται στη θέση του η έννοια της «εξάρθρωσης» που «συνδέεται με μια επαφή με την τάξη του πραγματικού» (ό.π.). Πάντοτε, όμως, κάτι αναπτύσσεται εμμένως σε μια εκτασιακή κατάσταση των πραγμάτων και όχι τόσο σε μια εννοιολογική κατάσταση για να παραπέμψω στο *Τί είναι φιλοσοφία* των Ντελέζ και Γκουατταρί.

Να λοιπόν τί συνάντησα στο βιβλίο του Σταυρακάκη, πράγμα που προϋποθέτει ότι και εγώ, απολαμβάνοντας, ανταποκρίθηκα σ’ αυτήν την *έκταση* μιας κινούμενης Αριστεράς διαρκώς προς χαρτογράφηση, κυρίως τώρα όπου για πρώτη φορά υπάρχει Αριστερά ως κυβερνώσα πρώτη φορά. Διότι, πράγματι, μια άλλη άγνωστη ήπειρος ανοίγεται μπροστά μας με το διάβημά του. Και αν ο Αλτουσέρ υποστήριζε πως ο Φρόυντ ανακάλυψε μια νέα ήπειρο, εργασίες σαν του Σταυρακάκη μπορούν κάλλιστα να την εποίκισουν με όλο τον κίνδυνο ενός αποικισμού *στην έρημο του πραγματικού*.

Θα ήθελα, τέλος, να σταθώ στη μετατόπιση εντός του αχαρτογράφητου αυτού χώρου που ανοίγει ο Σταυρακάκης στην Πολιτική Επιστήμη, παράλληλα με τις εργασίες των συνομηττών που κινούνται στο ίδιο μήκος κύματος και στο ίδιο γεωγραφικό πλάτος μαζί του.

Πρώτον, επιλέγει την ψυχανάλυση ως εργαλείο, δηλαδή μια επιστήμη που κάνει τα όρια της γλώσσας να τρέμουν. Κυρίως, παρακολουθεί τον Λακάν ο οποίος συνεχώς μετατοπίζει με τη σειρά του το θεωρητικό του «παράδειγμα» από τον πρώτη στην ύστερη περίοδό του, όπου επεξεργάζεται με αφορμή τον Τζόους, το «*sinthome*» (*σύνθωμα*) και, κυρίως, τη γλώσσα ως γραφή.

Δεύτερον, ο συγγραφέας αποφεύγει να θεωρήσει την απόλαυση ως το μόνο ερμηνευτικό πλαίσιο της πολιτικής (όπως π.χ. επιχειρεί ο Ρενέ Ζιζάρ με το «εξιλαστήριο θύμα» του ή τη «μιμητική επιθυμία»).

Τρίτον, αναγνωρίζει τις ατελεύτητες αναδιαμορφώσεις θεωριών (των Λακάν, Ζίζεκ, Λακλάου, κλπ.) Ξέρει επίσης και το πότε περιπίπτουν σε “ολισθήματα”, ασκώντας κριτική για παράδειγμα στον Λακλάου επειδή απέφυγε -έως ένα σημείο- το πραγματικό στην ανάλυση του πολιτικού με επακόλουθο αυτού του αποκλεισμού την αδυναμία εντοπισμού της “*jouissance*” που ενέχεται και διακινείται στους επιμέρους κοινωνικοϊστορικούς σχηματισμούς» (ό.π., σ. 106). Ή, για να αναφερθώ ενδεικτικά σε ακόμη μια περίπτωση κριτικής: Ο Ζίζεκ υιοθετεί το παράδειγμα της Αντιγόνης ως υπόδειγμα δράσης που υποτίθεται ότι διευκολύνει την πολιτική αλλαγή, η καθαρή επιθυμία της οποίας όμως αποδεικνύεται από τον Σταυρακάκη ως το έσχατο στήριγμα του νόμου (ό.π., σ. 146). Ο συγγραφέας γνωρίζει όλους αυτούς τους «μετασχηματισμούς» και με την ιδιότητα του μεταφραστή στα ελληνικά των θεωριών αυτών, απολύτως απαραίτητων για την κατανόηση της σημερινής κατάστασης και των θεωρητικών αδιεξόδων στα οποία οδηγεί.

Τέλος, ο ίδιος συνομιλεί με ορισμένους από τους συγγραφείς που επέλεξε να αναγνώσει χαρτογραφώντας τη λακανική αριστερά (Ζίζεκ και Λακλάου). Η κριτική μάλιστα που άσκησε στον Λακλάου συνέτεινε στο να “υποδεχθεί” και αυτός τη λακανική έννοια της απόλαυσης ως αναλυτικό εργαλείο για τον πολιτικό στοχασμό. Επίσης η «συναστρία» –θα έλεγα, αναφερόμενη στον Μπένγιαμιν– της λακανικής αριστεράς (Λακλάου, Μουφ, Ζίζεκ, Μπαντιού κá.) αναδεικνύει με τί τρόπο ομοιοούν και πόσο διαφωνούν, ποια τα τρωτά σημεία και τα σημεία προς επανεκκίνηση. Έτσι ο Σταυρακάκης κατασκευάζει μια θεωρία, έχοντας ως υπόδειγμα την ανακατασκευή εκ μέρους του Λακάν, της ίδιας του της θεωρίας μέσω αυτού που ονομάζει «διάσχιση της θεμελιώδους φαντασίωσης». Αυτήν άλλωστε τη διάσχιση προτείνει και στον αναγνώστη του.

ΜΥΡΤΩ ΡΗΓΟΥ

NIGEL RODGERS και MEL THOMPSON, *Άχ, αυτοί οι φιλόσοφοι*, μετάφρ. Δέσπω Παπαγορηγοράκη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2014, 307 σελ.

Το βιβλίο του ιστορικού Nigel Rodgers και του θεολόγου-φιλόσοφου Mel Thompson, το οποίο επανεκδόθηκε πρόσφατα στα ελληνικά, είναι μια αποκαθήλωση σπουδαίων φιλοσόφων, μια διερώτηση για το πώς, μεταφορικά μιλώντας, κάποιοι πνευματικοί γίγαντες υπήρξαν ηθικοί νάνοι. Οι δύο συγγραφείς αφιερώνουν κάθε ένα από τα οκτώ κεφάλαια του βιβλίου τους σε ένα φιλόσοφο, εναλλάσσοντας βιογραφικά σχόλια με περιληπτική παρουσίαση του έργου του καθενός από τους επιλεγμένους φιλοσόφους που επέδειξαν αμφισβητούμενη, αν όχι επιλήψιμη συμπεριφορά.

Φαίνεται λοιπόν ότι ο Ρουσσώ παράτησε τα παιδιά του σε ορφανοτροφείο, ο Σοπενχάουερ ήταν μισάνθρωπος και μισογύνης, ο Νίτσε υπονόμεισε και πρόδωσε φίλιες και σχέσεις, ο Ράσσελ έκανε διαδοχικές συζύγους και παιδιά να υποφέρουν ψυχικά, ο Βίτγκενσταϊν υπήρξε απαξιωτικός, αν όχι και βίαιος, απέναντι σε μαθητές και συναδέλφους του, ο Χάϊντεγκερ υποστήριξε ανοικτά το ναζιστικό καθεστώς, ο Σάρτρ είχε την υποκρισία στις ανθρώπινες σχέσεις ως δεύτερη φύση του και ο Φουκώ δεν γνώριζε όρια στην αυτοκαταστροφικότητά του και στη χρησιμοποίηση άλλων για την προσωπική του απόλαυση. Μήπως είναι ώρα να απορρίψουμε μαζικά όλους αυτούς τους φιλοσόφους ή έστω να τους διαβάσουμε με πολύ σκεπτικισμό;

Το βιβλίο, μεταφρασμένο σε στρωτά ελληνικά, είναι συναρπαστικό. Ο αναγνώστης περνάει από το ένα κεφάλαιο του βιβλίου στο άλλο διερωτώμενος αν και πόσο απαράδεκτα συμπεριφερόταν ο ένας μετά τον άλλο οι φιλόσοφοι στους οποίους είναι αφιερωμένα τα κεφάλαια του βιβλίου. Πάντως το ενδιαφέρον του βιβλίου δεν έγκειται στη σταχυολόγηση στιγμιότυπων που ντρόπιασαν τη ζωή του κάθε φιλόσοφου. Δεν μπορεί κανείς να μείνει στο κουτσομπολιό, αν και σε ορισμένα σημεία ο σχετικός πειρασμός τουλάχιστον για τους δύο συγγραφείς είναι εμφανής.

Παρεμπιπτόντως η απόδοση του αγγλικού τίτλου του βιβλίου στα ελληνικά επιτείνει την εσφαλμένη εντύπωση ότι οι συγγραφείς περιορίζονται σε κάποιον αθώο κοινωνικό σχολιασμό. Αντίθετα, σκιαγραφούν αιχμηρά πορτραίτα των οκτώ φιλοσόφων και γι' αυτό στο αγγλικό πρωτότυπο ο τίτλος του έργου είναι σαφώς αρ-

νητικός: το βιβλίο τιτλοφορείται «φιλόσοφοι που συμπεριφέρονταν άσχημα» και αφορά σε επιλεγμένους φιλοσόφους, όχι σε κάποιες απαράδεκτες ή έστω προβληματικές ενέργειες όλων των φιλοσόφων γενικά.

Για να κρίνει κανείς πρώτα τη συμπεριφορά, όχι το έργο, των ανωτέρω οκτώ φιλοσόφων και κατόπιν το κατά πόσο η προσωπική κρίση για τη συμπεριφορά τους αφήνει ανέγγιχτη ή αποκαθλώνει τη συμβολή τους στη φιλοσοφία, θα πρέπει να θέσει τα δικά του όρια. Καταρχάς, όπως σωστά επισημαίνουν οι συγγραφείς, μια ζωή αφιερωμένη στον ορθό λόγο δεν είναι απαραίτητα μια ορθολογική ζωή. Δεν κρίνουμε το έργο οποιουδήποτε φιλοσόφου στην κλίμακα «μεμπτός-άμεμπτος».

Κατόπιν, δεν πρότειναν όλοι οι φιλόσοφοι κανόνες του ηθικού βίου. Δεν μπορεί να αξιολογείται το ίδιο κάποιος που ασχολήθηκε με επιστημολογικά ή γλωσσολογικά προβλήματα, με κάποιον που δρασκελίσε το κατώφλι του πανεπιστημίου και θέλησε να υποδείξει σε όλους τους άλλους πώς να ζουν, ενώ ο ίδιος απείχε από τα πρότυπα που πρέσβευε. Είναι βέβαια προφανές ότι ανεξάρτητα από την ειδικότητά του ένας φιλόσοφος που είναι και δάσκαλος (και οι περισσότεροι από τους φιλοσόφους του βιβλίου υπήρξαν πανεπιστημιακοί) διαπαιδαγωγεί και με τη συμπεριφορά του. Ως θεσμός, το πανεπιστήμιο, είναι ασύμβατος με προσωπικές επιλογές υποστήριξης της ανελευθερίας, της φίμωσης απόψεων ή της βίας, τόσο μέσα στο πανεπιστήμιο όσο και έξω από αυτό. Ίσως για αυτό, από όσους φιλοσόφους παρουσιάζονται στο βιβλίο, ο Χάϊντεγκερ μάλλον είναι ο περισσότερο ευάλωτος σε κριτική.

Τελικά σε τι χρησιμεύει το να παραδεχτεί κανείς ότι διανοητές που έσπρωξαν, ο καθένας με τον τρόπο του, τη φιλοσοφική σκέψη πέρα από τα γνωστά μέχρι την εποχή τους όρια συχνά υπήρξαν ανόητοι, υποκριτές ή βίαιοι; Μια προφανής απάντηση είναι ότι οι φιλόσοφοι δεν ξέφυγαν από τη μοίρα του κάθε ανθρώπου. Ο καθένας μας, φιλόσοφος ή μη, ξέρει ότι αποτελεί δέσμη αντιφάσεων και ότι, ακόμα και αν εξωραϊζει τον εαυτό του, τουλάχιστον μια, αν όχι περισσότερες, φορές στη ζωή του υπήρξε ανόητος ή ανεπαρκής ή κάτι χειρότερο. Μερικοί φιλόσοφοι επεξεργάστηκαν αυτές τις αντιφάσεις προς όφελος κάποιου φιλοσοφικού προβλήματος, ενώ άλλοι ξεχώρισαν ταχυδακτυλουργικά αυτά που πρέσβευαν από αυτά που έπρατταν. Μια δεύτερη, πιο αισιόδοξη απάντηση δίνουν οι συγγραφείς στον επίλογο του βιβλίου: «Το να κατανοήσου-

με πως οι φιλόσοφοι δεν είναι αλάθητοι μπορεί να μας ενθαρρύνει -όσο κι αν ξέρουμε τις δικές μας ανοησίες και ανεπάρκειες- να τολμήσουμε να σκεφτούμε πέρα και πάνω από τους εαυτούς μας».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Πολιτική Επιστήμη. Οι Περιπέτειες μιας Ιδέας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2013, 139 σελ.

Μετά από μια μακρά σειρά έργων που εμπλούτισαν την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία της πολιτικής επιστήμης και της ιστορίας των ιδεών, ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης μας φιλοδώρησε πρόσφατα με το βιβλίο του *Πολιτική Επιστήμη – Οι περιπέτειες μιας ιδέας*. Πράγματι, το έργο αυτό θυμίζει περισσότερο ένα δώρο, το οποίο ο συγγραφέας προσφέρει σε όποιον έχει εμπλακεί με το αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης και που κάποια στιγμή, είναι βέβαιο, αναρωτήθηκε για τα όρια του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου καθώς και για τις εκλεκτικές συγγένειες που πιθανόν παρουσιάζει με άλλους συναφείς γνωστικούς κλάδους. Τούτο το βιβλίο αφορμάται από τη βιωματική σχέση του συγγραφέα με το αντικείμενο της επιστήμης που ερευνά και διδάσκει, καθώς και από τα πρωταρχικά ερωτήματα σχετικά με τη διαμόρφωση του επιστημονικού αυτού πεδίου που εξ αρχής και τον ίδιο βασάνισαν. Κατά συνέπεια, η προσέγγιση του θέματός του είναι περισσότερο η ιστορική και η περιγραφική και λιγότερο η αναλυτική, την οποία συναντάμε σε άλλα του έργα. Εν τέλει, το βιβλίο αυτό μπορεί να διαβαστεί και σαν ένας τετραδιάστατος χάρτης, του οποίου οι δύο διαστάσεις πλαισιώνουν το επιστημονικό πεδίο. Η τρίτη διάσταση σηματοδοτεί μερικές από τις κορυφαίες στιγμές της πολιτικής επιστήμης και η τέταρτη διατρέχει και αναδεικνύει την ιστορία της.

Το βιβλίο απαρτίζεται από τρία κεφάλαια, δύο κύρια και ένα επιμύθιο. Στο πρώτο κεφάλαιο, ο συγγραφέας κινείται σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο, ανατρέχει στην ιστορική πορεία του όρου «πολιτική επιστήμη». Πότε απαντάται για πρώτη φορά και από ποιόν; Πώς μεταλαμπαδεύεται ο όρος και από ποιους στοχαστές; Ποια

είναι η ευρωπαϊκή του πορεία; Στο δεύτερο επίπεδο, ο συγγραφέας επισημαίνει τις εννοιολογικές μετατοπίσεις που δέχεται ο όρος «πολιτική επιστήμη» κατά την πορεία της ιστορικής του διαδρομής. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης εντοπίζει την αρχική χρήση του όρου «πολιτική τέχνη» στους πλατωνικούς διαλόγους *Πρωταγόρα* και *Γοργία*. Είναι αυτός ο όρος ο οποίος στη συνέχεια μετεξελίσσεται σε «πολιτική επιστήμη» και απαντάται για πρώτη φορά στον *Πολιτικό* του Πλάτωνα, έχοντας το νόημα της ασφαλούς και έγκυρης γνώσης της τέχνης της συγκρότησης και διακυβέρνησης των πόλεων. Αυτό το νόημα που είναι προσανατολισμένο στον πρακτικό χαρακτήρα της πολιτικής επιστήμης ως εφαρμοσμένης γνώσης που επιτρέπει την άσκηση της πολιτικής ευθύνης και της δικαιοσύνης, το μεταφέρει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*, αναγορεύοντας την πολιτική επιστήμη ως «την κυριοτάτην και μάλιστα αρχιτεκτονικήν των επιστημών». Με το νόημα αυτό ο όρος «πολιτική επιστήμη» κλείνει την ιστορική του πορεία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και με το ίδιο νόημα σε γενικές γραμμές μεταλαμβάνεται στον, επίσης πρακτικά προσανατολισμένο, ρωμαϊκό στοχασμό μεταφρασμένος από τον Κικέρωνα ως *scientia politica* ή *scientia civilis*.

Από την παιδεία της αρχαίας Ρώμης μεσολαβούν αρκετοί αιώνες μέχρι την επαναφορά του όρου «πολιτική επιστήμη» στην παιδεία και την πολιτική σκέψη του ουμανισμού της Αναγέννησης. Στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα ο όρος σπανίως χρησιμοποιείται στη λατινική Δύση, επανέρχεται, όμως, σποραδικά στη μεσαιωνική σχολαστική φιλοσοφία. Τον 12^ο αιώνα ο Dominicus Gundissalinus, αρχιδιάκονος του Τολέδο, χρησιμοποιεί τον όρο *civilis scientia*, προσδίδοντάς του παραπλήσια πραξολογική νοηματοδότηση με εκείνη του Αριστοτέλη και του Κικέρωνα. Στη συνέχεια, ο όρος επανέρχεται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα και αποδίδεται ως *civilis scientia* με την πρώτη πλήρη λατινική μετάφραση των Ηθικών Νικομαχείων από τον Γουλιέλμο του Μέρμπεκε. Τον ίδιο όρο χρησιμοποιούν και οι δύο σημαντικότεροι εκφραστές του πολιτικού αριστοτελισμού του Δυτικού Μεσαίωνα, ο Θωμάς Ακινάτης και ο Μαρσίλιος της Πάδουας. Ο Ακινάτης, περισσότερο πιστός στο αριστοτελικό πνεύμα, ακολουθεί και αυτός μια πραξολογικού προσανατολισμού νοηματοδότηση του όρου, κατατάσσοντάς τον μάλιστα, ρητά στις πρακτικές επιστήμες σύμφωνα με την αριστοτελική διάκριση. Ο Μαρσίλιος της Πάδουας χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο για να περιγράψει την πολιτική επιστήμη του Αριστοτέλη. Ωστόσο,

μέσω ενός ριζικού μεθοδολογικού επαναπροσδιορισμού της αριστοτελικής τελολογίας, κατά την οποία δίνεται προτεραιότητα στο ποιητικό αίτιο, επιδιώκει να συνυφάνει τον πρακτικό προσανατολισμό της νοηματοδότησης του αριστοτελικού όρου, με χαρακτηριστικά τα οποία ο Αριστοτέλης αποδίδει στις «βέβαιες επιστήμες». Τέλος, στην άλλη πλευρά της Αδριατικής, στην πολιτική παιδεία της ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ο όρος «πολιτική επιστήμη» εμφανίζεται για μια μοναδική φορά σε ένα κείμενο αγνώστου συγγραφέα της περιόδου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Στο κείμενο αυτό ο όρος αποκτά το νόημα της γνώσης που πρέπει να κατέχει ο βασιλεύς για την άσκηση των καθηκόντων του.

Στο κατώφλι των νέων χρόνων, μετά από μια περίοδο κατά την οποία ο όρος «πολιτική επιστήμη» έχει εγκαταλειφθεί, όπως επισημαίνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, εξ αιτίας της προηγούμενης συνάφειάς του με τη σχολαστική φιλοσοφία, επαναδιακηρύσσεται ως επιστημονική προσδοκία με μια πιο σύγχρονη έννοια από τον Ζαν Μποντέν και από τον Γιοχάννες Αλτούσιους. Η συνεισφορά του Μποντέν έγκειται στη μεταστροφή που προσέδωσε στη νοηματοδότηση της πολιτικής επιστήμης, αποσύροντας από την επιφάνεια τα πραξολογικά της χαρακτηριστικά και μετατοπίζοντας την έμφαση από τα εγχειρίδια άσκησης πολιτικής εξουσίας στην απαίτηση για μια συνολική κριτική θεώρηση του συλλογικού βίου. Έναν αιώνα αργότερα ο Αλτούσιους σε μια προσπάθεια μεθοδικής έκθεσης του αντικειμένου της πολιτικής απαίτησε τον διαχωρισμό της πολιτικής επιστήμης από την κηδεμονία της θεολογίας, της νομικής και της φιλοσοφίας. Το επόμενο βήμα στην πορεία αυτή έρχεται να προστεθεί με το πρώιμο (ιδίως) έργο του Τόμας Χομπς, ο οποίος αποπειράται αφενός να υπαγάγει τη διαπραγμάτευση και την κατανόηση του αντικειμένου της πολιτικής επιστήμης στις αρχές του λόγου παρά της ρητορικής και αφετέρου να οριοθετήσει το αντικείμενό της στην εξορθολογισμένη μελέτη του δικαίου και της πολιτικής αλλά και στην επιστημονική έρευνα του χαρακτήρα της δικαιοσύνης και της αρετής.

Μετά την παρουσίαση των πρώτων σκαπανέων της πολιτικής επιστήμης, ο συγγραφέας αλλάζει ερευνητικό φακό. Αφού διαπιστώνει τη μεταγενέστερη έκπτωση των προσδοκιών αλλά και του ίδιου του όρου της πολιτικής επιστήμης, παρατηρεί ότι στους αιώνες που ακολούθησαν αναδείχθηκαν νέα επιστημονικά αντικείμενα. Ο διαφωτισμός διέπλασε την πολιτική οικονομία, ο θετικισμός

του 19^{ου} αιώνα διαμόρφωσε την κοινωνιολογία και ο ιμπεριαλισμός του πρώιμου 20^{ου} αιώνα απέδωσε ως επιστημονικό προϊόν την κοινωνική ανθρωπολογία. Ο Π. Κιτρομηλίδης εύστοχα παρατηρεί ότι, ενώ η κανονιστική πολιτική θεωρία, δηλαδή η πολιτική φιλοσοφία, αποτελούσε ένα από τα δημιουργικότερα και προσδιοριστικά στοιχεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ωστόσο έμενε εκτός πανεπιστημίων, με τους δημιουργικότερους σκαπανείς της είτε να μην διδάσκουν είτε να κατέχουν καθηγητικές έδρες με τελείως διαφορετικά επιστημονικά αντικείμενα. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, γίνεται εμφανής η αναγκαιότητα της συστηματικής και αναλυτικής μελέτης των πολιτικών φαινομένων ως ακαδημαϊκής πειθαρχίας, υπό το βάρος πολλών αβεβαιοτήτων και παραδόξων. Με αφορμή την παρατήρηση αυτή, ο Π. Κιτρομηλίδης προχωρά σε μια παρουσίαση της ένταξης της πολιτικής επιστήμης ως ξεχωριστού ακαδημαϊκού κλάδου στα πανεπιστήμια, αρχικά στην Ευρώπη, από το Παρίσι μέχρι το Καίμπριτζ και το Λονδίνο, για να καταλήξει στη συνέχεια στις ΗΠΑ, όπου και θα ανθοφορούσε κατά κύριο λόγο στα πανεπιστήμια του Κολούμπια, του Χάρβαρντ, του Γέηλ, του Πρίνστον και του Τζονς Χόπκινς.

Οι αρχικές μεθοδολογικές επιλογές της πολιτικής επιστήμης, όπως αυτή αναπτύχθηκε ως διακριτό πλέον ακαδημαϊκό επιστημονικό πεδίο, ήτοι η ποσοτική έρευνα και ο λογικός θετικισμός, θεωρήθηκαν επαρκείς όροι για να λάβει η μελέτη της πολιτικής ζωής τον δεύτερο όρο του αρχικού συστατικό ονόματός της, δηλαδή *επιστήμη*, μετατοπίζοντας παραδόξως την έμφαση του όρου από τα οντολογικά στα μεθοδολογικά του συμφραζόμενα. Ωστόσο, στη δεκαετία του 1960 αρχίζουν να τίθενται σοβαρά ερωτηματικά σχετικά με το κατά πόσον ο θετικισμός αποτελεί το εχέγγυο για την εδραίωση της επιστημονικής επάρκειας αυτής της νέας ακαδημαϊκής πειθαρχίας. Ο αναστοχασμός γύρω από το αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης εστιάστηκε γύρω από την κριτική του θετικισμού, κριτική η οποία συνδυάστηκε με μια αυτοκριτική προδιάθεση απέναντι στην καθιέρωση του αμερικανικού προτύπου της πολιτικής εμπειρίας ως προς την εννοιολογική συγκρότηση του κλάδου. Οι αμφισβητήσεις αυτές έδωσαν αποφασιστική ώθηση στην κανονιστική πολιτική ανάλυση, στην αναβίωση της πολιτικής θεωρίας, στη διεπιστημονική μεθοδολογική προσέγγιση του αντικειμένου καθώς και στην εδραίωση ενός μεθοδολογικού πλουραλισμού, χωρίς να ακυρώνεται, ωστόσο, ο εμπειρισμός που συνδεόταν με τη θετικιστική κληρονομιά.

Όπως επισημαίνει ο Π. Κιτρομηλίδης, οι παραπάνω εξελίξεις στον ακαδημαϊκό κλάδο αποτυπώθηκαν το 1976 στην έκδοση του μνημειώδους οκτάτομου συλλογικού έργου *Handbook of Political Science*, το οποίο κωδικοποίησε το περιεχόμενο που προσδόθηκε στη συγκεκριμένη ακαδημαϊκή πειθαρχία στις ΗΠΑ. Ο συγγραφέας, αφού προχωρά σε μια συνοπτική παρουσίαση των περιεχομένων του *Handbook of Political Science*, στη συνέχεια φέρνει στο οπτικό μας πεδίο ορισμένες ερευνητικές εξελίξεις που συντελέστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο και απουσιάζουν από το εν λόγω έργο, επικαλούμενος τη μαρτυρία της γαλλικής σχολής της εκλογικής γεωγραφίας αλλά και εκείνη της θεμελίωσης και οργάνωσης της ιστορίας της πολιτικής σκέψης στην Ιταλία, η οποία συνδέθηκε με τη δημιουργία του πρώτου εξειδικευμένου επιστημονικού περιοδικού για τη μελέτη του πολιτικού στοχασμού, του *Il Pensiero Politico* το 1967. Ακολούθως, ο Π. Κιτρομηλίδης προχωρά σε μια κριτική αποτίμηση του *Handbook of Political Science*, με την παρατήρηση της απουσίας από τις σελίδες του της αναβίωσης της κανονιστικής πολιτικής θεωρίας και της ιστορίας του πολιτικού στοχασμού, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τη σχολή του Κέμπριτζ κυρίως μέσα από το έργο των Peter Laslett, John Dunn, Quentin Skinner και John Pocock. Επίσης, επισημαίνει την απουσία της μελέτης του εθνικισμού και της εμφάνισης των φαινομένων της παγκοσμιοποίησης και των εξωπολιτικών διεθνικών διαδικασιών στο πεδίο των σχέσεων μεταξύ εθνικών κοινωνιών. Το πρώτο μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με μια κριτική αποτίμηση της έως τώρα πορείας της πολιτικής επιστήμης ως ιδιαίτερου γνωστικού κλάδου, καταγράφοντας τις αδυναμίες και τα επιτεύγματά της αλλά και τις επιφυλάξεις του συγγραφέα, ιδίως απέναντι στις φορμαλιστικές εκείνες προσεγγίσεις που διακηρύσσουν την εισαγωγή καθολικής εμβέλειας θεωρήσεων στον κλάδο.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου ο Π. Κιτρομηλίδης προχωρά σε μια συνοπτική παρουσίαση του έργου τριών πολιτικών επιστημόνων, οι οποίοι μοιράζονται τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: α) το έργο τους συνιστά μια σημαντική πρωτότυπη συμβολή στον κλάδο, β) μοιράζονται εξ ίσου ένα ζωηρό ενδιαφέρον για την πολιτική πράξη, ενώ η επιστημονική τους στάση δεν χαρακτηρίζεται από μια αφ' υψηλού θεώρηση των πραγμάτων και γ) υπεισέρχεται το προσωπικό στοιχείο στη σχέση τους με τον συγγραφέα, καθότι μεταξύ τους μεσολάβησε μια μακροχρόνια σχέση μαθητείας, η οποία του δίνει ένα πλεονέκτημα, καθιστώντας εφικτή την εκ των έδρων ανασκόπηση του έργου τους.

Ο πρώτος πολιτικός επιστήμονας του οποίου το έργο σκιαγραφεί ο Κιτρομηλίδης είναι ο Μάικλ Γουόλζερ. Η αναφορά στη σκέψη του αρχίζει με τον προβληματισμό που προκάλεσε στον Γουόλζερ μια επίσκεψή του στην Ελλάδα. Η επίσκεψη αυτή τον έφερε σε επαφή με την πολιτική πραγματικότητα της χώρας την εποχή της στρατιωτικής δικτατορίας και τον οδήγησε στη συγγραφή ενός άρθρου, στο οποίο κατέγραφε τις εκτιμήσεις του για τα αίτια και τις προοπτικές της δικτατορίας και τις επιπτώσεις της πολιτικής των ΗΠΑ από την εποχή του δόγματος Τρούμαν μέχρι την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Στη συνέχεια, από το τεράστιο συγγραφικό έργο του Γουόλζερ, επιλέγεται να δοθεί έμφαση στα δύο κυριότερα έργα του, το *Δίκαιοι και Άδικοι Πόλεμοι* (1977) και το *Σφαίρες Δικαιοσύνης* (1983). Το μεν πρώτο συνιστά μια προσπάθεια του συγγραφέα να αντιταχθεί στον ηθικό μηδενισμό του πολέμου, τον οποίο επικαλούνταν οι αυτοαποκαλούμενοι ρεαλιστές. Η συγγραφή πραγματοποιήθηκε εν μέσω του αντιπολεμικού κινήματος εξ αιτίας του πολέμου στο Βιετνάμ. Στο συγκεκριμένο έργο ο Γουόλζερ επιστρατεύει την πολιτική φιλοσοφία από την εποχή του Πλάτωνα, του Αυγουστίνου, του Θωμά Ακινάτη, από τα κείμενα της Βίβλου και των θεολόγων του Μεσαίωνα, του Βιτόρια, του Σουάρεζ και του Γρότιου, για να υπερασπιστεί τη θέση ότι οι πόλεμοι υπόκεινται σε ηθικές αξιολογήσεις, κρίσεις και κανόνες, ενώ μπορούν να ταξινομηθούν σε δίκαιους και άδικους. Στο δεύτερο έργο, το οποίο συνιστά ένα διάλογο με το έργο του Τζων Ρωλς, ασκεί μια μεθοδολογική κριτική ως προς την έννοια της «αναδιανεμητικής δικαιοσύνης», της οποίας τις παραμέτρους ο Γουόλζερ προσπαθεί να εντάξει εντός της πραγματικότητας, αποφεύγοντας την υπερβολική μεθοδολογική αφαίρεση και προσδιορίζοντας τις σφαίρες εκείνες της κοινωνικής ζωής που οδηγούν σε μια πλουραλιστική «σύνθετη ισότητα», η οποία συγχρόνως θα διασφαλίζει τη δημοκρατία και θα εναρμονίζεται με τις αρχές της ελευθερίας και των δικαιωμάτων. Το κεφάλαιο το οποίο παρουσιάζει τον πολιτικό στοχασμό του Γουόλζερ ολοκληρώνεται με μια συνοπτική παρουσίαση του προβληματισμού του σχετικά με τη σχέση πολιτικής και θρησκείας, ιδωμένης προφανώς από την πλευρά του πολιτικού επιστήμονα και όχι από εκείνη του θεολόγου.

Στο επόμενο κεφάλαιο, ο Π. Κιτρομηλίδης μας οδηγεί στις ατραπούς της πολυδιάστατης σκέψης του Στάνλεϋ Χόφμαν. Πρόκειται για έναν πολιτικό επιστήμονα, ο οποίος σταθερά, από την εποχή

του πολέμου στο Βιετνάμ μέχρι και την προετοιμασία της εισβολής των ΗΠΑ στο Ιράκ πιο πρόσφατα, ασκούσε δημόσια το λειτούργημα του δημοκρατικού πολίτη ελέγχοντας την πολιτική της χώρας του, όποτε θεωρούσε ότι κοντόφθαλμοι στρατηγικοί υπολογισμοί την οδηγούσαν στην υποστήριξη καθεστώτων και ενεργειών που ήταν σε αντιδιαστολή με το φιλελεύθερο δημοκρατικό ιδεώδες. Το μεγάλο συγγραφικό του έργο αφορά σε δύο πτυχές των ερευνητικών του ενδιαφερόντων, αφενός στο πεδίο των διεθνών σχέσεων και της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και αφετέρου στη γαλλική πολιτική ιστορία και στις ευρωπαϊκές σπουδές με την ευρεία έννοια του όρου. Τα έργα του Χόφμαν που αναφέρονται στη θεωρία των διεθνών σχέσεων διέπονται από την κριτική προδιάθεση του συγγραφέα απέναντι στις επιπτώσεις του θετικισμού και του συμπεριφορισμού της αμερικανικής πολιτικής επιστήμης, που αμφότεροι οδηγούν σε έναν άνευ περιεχομένου φορμαλισμό. Ο Χόφμαν, εμπνεόμενος και από τον θαυμασμό του απέναντι στον Ραιμόν Αρόν, αντιπροτείνει ένα διάλογο με την πολιτική φιλοσοφία και ένα πλαίσιο ανάλυσης, που το ονομάζει «ιστορική κοινωνιολογία». Στα έργα του που αφορούν στην πολιτική ιστορία της Γαλλίας αντλεί έμπνευση συχνά από τις προσεγγίσεις του Αλέξις ντε Τοκβίλ και διαμορφώνει ως αναλυτικό εργαλείο την έννοια της «κοινωνίας των αδιεξόδων», η οποία, σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για την ανάλυση φαινομένων της πολιτικής ζωής και άλλων ευρωπαϊκών κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Τέλος, ένα μέρος του έργου του, πιο πρόσφατο, είναι αφιερωμένο στη μελέτη των ζητημάτων του έθνους και του εθνικισμού αλλά και των ηθικών ζητημάτων που προκύπτουν από τις στρατιωτικές επεμβάσεις σε τρίτες χώρες για ανθρωπιστικούς λόγους, εγκαινιάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα διάλογο με το έργο του Γουόλζερ. Σε διάκριση από τον τελευταίο, του οποίου τις σχετικές θέσεις ο Χόφμαν χαρακτηρίζει ως «εφαρμοσμένη ηθική», προτείνει μια επιχειρηματολογία, την οποία θεωρεί ως απόπειρα «ηθικής αναδόμησης» της πολιτικής.

Ο τελευταίος στη σειρά πολιτικός επιστήμονας στη σκέψη του οποίου αναφέρεται ο Π. Κιτρομηλίδης είναι ο Σάμιουελ Χάντιγκτον, ένας από τους πρωτεργάτες της διαμόρφωσης του κλάδου της συγκριτικής πολιτικής. Ο Χάντιγκτον είναι ιδιαίτερος στοχαστής με σημαντική, αν και ορισμένες φορές αμφιλεγόμενη, παρουσία στο πεδίο της εφαρμοσμένης πολιτικής. Το έργο του χαρακτη-

ρίζεται από πολυμέρεια, πρωτοτυπία και από ένα μοναδικό συνδυασμό της κριτικής θεώρησης με την εμπειρική εμβριθεία, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας. Στο κεφάλαιο αυτό ο Π. Κιτρομηλίδης επιχειρεί μια σύντομη επισκόπηση του πρώιμου έργου του Χάντιγκτον, ώστε να αφιερώσει τον περισσότερο χώρο στο έργο που προκάλεσε τις περισσότερες αντιδράσεις, δηλαδή στο σύγγραμμα *Σύγκρουση των Πολιτισμών*. Ο συγγραφέας εδώ προτείνει μια εναλλακτική και προσεκτική συνάμα ανάγνωση, που θα εκτιμήσει τη σοβαρή κανονιστική διάσταση της επιχειρηματολογίας του Χάντιγκτον και παράλληλα μια διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση, που θα απαντά ίσως σε ορισμένες από τις γενικεύσεις που ο τελευταίος επιχειρεί. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι εκτός από πολλές φορές παρεξηγημένο, το έργο του Χάντιγκτον, ιδίως το πρώιμο, είναι και σχετικά άγνωστο στο ελληνικό κοινό. Γι' αυτό και θα ευελπιστούσαμε σε μια επανέκδοση ο Π. Κιτρομηλίδης να αφιέρωνε λίγο χώρο ακόμα ώστε να μας κάνει κοινωνούς τουλάχιστον του πολύ σημαντικού *Political Order in Changing Societies* (1968). Ο Κιτρομηλίδης ολοκληρώνει την παρουσίαση της σκέψης του Χάντιγκτον με την καταληκτική διαπίστωση ενός βεμπεριανού υποστρώματος πάνω στο οποίο αυτή δομείται και το οποίο εν τέλει είναι ένα χαρακτηριστικό που το μοιράζεται από κοινού με τη σκέψη του Γουόλζερ και του Χόφμαν.

Στο επιμύθιο του βιβλίου του ο Κιτρομηλίδης θέτει τρεις θεματικές ενότητες ως προτεραιότητες που πρέπει να προτάξει η σύγχρονη πολιτική επιστήμη απέναντι στον εαυτό της. Η πρώτη αφορά στην αποσαφήνιση και εμβάθυνση του ζητήματος της ελευθερίας. Η δεύτερη προτεραιότητα αφορά στην σοβαρή μελέτη και στάθμιση του ζητήματος της πολιτικής ηγεσίας, ιδίως στις δημοκρατικές κοινωνίες. Η τρίτη προτεραιότητα αφορά στο να αποκτήσει έγκυρη και αξιόπιστη φωνή η πολιτική επιστήμη ως προς το έργο της διακυβέρνησης των δημοκρατικών κοινωνιών. Ωστόσο, η πολιτική επιστήμη θα πρέπει να αποφύγει να γίνει αποκλειστικά τεχνοκρατική, διατηρώντας παράλληλα την κριτική της θεώρηση, χωρίς όμως, να χάνει την αίσθηση της πραγματικότητας και των αναγκών της κοινωνίας. Και μοιάζει αυτή η καταληκτική προτροπή να είναι η ανταπόδοση που ο συγγραφέας ζητά από τη νεότερη γενιά πολιτικών επιστημόνων για το δώρο που εκείνος προσέφερε.

J. BUTLER, J. HABERMAS, C. TAYLOR, C. WEST, *The Power of Religion in the Public Sphere*, E. Mendieta - J. Vanantwerpen, (επιμ. και εισ.), 128 σελ.

Ο συλλογικός τόμος *The Power of Religion in the Public Sphere* αποτυπώνει τον δημόσιο διάλογο τεσσάρων φιλοσόφων: Judith Butler, Jürgen Habermas, Charles Taylor και Cornel West. Ο διάλογος έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 2009 στην πόλη της Νέας Υόρκης με κεντρική προβληματική τη σχέση θρησκείας και δημόσιας σφαίρας.¹

Τον τόμο ανοίγει το κείμενο του Habermas,² ο οποίος προσδίδει στο εγχείρημά του τον χαρακτήρα μιας θεωρίας του πολιτικού μέσα από τη γενεαλογική ανασυγκρότηση της σχέσης της δημόσιας σφαίρας με τη θρησκεία. Στο βαθμό που η διαμόρφωση του πολιτικού στη νεότεριότητα συνδέεται με την απομάγευση της κοινωνίας και τη διαδικασία της εκκοσμίκευσης, ο Habermas έρχεται σε αντιπαράθεση με την πολιτική θεωρία του Carl Schmitt. Ο γερμανός φιλόσοφος δείχνει ότι η οντολογική διαφοροποίηση που επέρχεται στο πεδίο της πολιτειακής συγκρότησης της κοινωνίας με την αυτονόμηση του πολιτικού και την εμπέδωση της δημοκρατικής νομιμοποίησης καθιστά αδύνατη τη δυνατότητα αναβίωσης μιας «ουσιακρατικής» (*substantive*) αντίληψης της πολιτικής. Κι αυτό, διότι η έννοια της εκκοσμίκευσης δεν αναφέρεται μόνο στις προκλήσεις που αναπόφευκτα συνεπάγεται το γεγονός του πλουραλισμού αλλά παραπέμπει και «[στη] δημοκρατική χειραφέτηση των πολιτών [η οποία] απογυμνώνει ήδη τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας από τον μετακοινωνικό της χαρακτήρα, από την αναφορά, με άλλα

1. J. Butler, J. Habermas, C. Taylor, C. West, *The Power of Religion in the Public Sphere*, E. Mendieta - J. Vanantwerpen, (επιμ. και εισ.), επίλογος C. Calhoun, Columbia University Press/SSRC, New York 2011. Η συνάντηση των τεσσάρων φιλοσόφων πραγματοποιήθηκε στις 22 Οκτωβρίου του 2009 στο Great Hall of New York City's Cooper Union με συγχρηγία των New York University's Institute for Public Knowledge, Social Science Research Council και Stony Brook University. Ο τόμος αποτελείται από τις παρεμβάσεις των τεσσάρων φιλοσόφων, τους διαλόγους Taylor – Habermas και West – Butler και το διάλογο με τη συμμετοχή και των τεσσάρων φιλοσόφων που κλείνει τον τόμο. Στην παρούσα βιβλιοκριτική θα περιοριστώ, λόγω έλλειψης χώρου, στις αυτόνομες παρεμβάσεις των τεσσάρων φιλοσόφων.

2. J. Habermas, «“The Political”. The Rational Meaning of a Questionable Inheritance of Political Theology», *στο ίδιο*, σ. 15-33.

λόγια, στην εγγύηση μιας υπερβατικής εξουσίας η οποία λειτουργεί πέραν της κοινωνίας».³

Μέσα από έναν κριτικό διάλογο με τον Rawls, ο Habermas προβάλλει τη θέση ότι, μακράν του να αποτελεί αποκλειστικά και μόνο μια σχέση έντασης ή ακόμη και αμοιβαίας εξουδετέρωσης, η ιστορική εξέλιξη της σχέσης θρησκείας και δημόσιας σφαίρας πρέπει να κατανοηθεί ως μία μαθησιακή διαδικασία αμοιβαίου εμπλουτισμού η οποία καθορίζεται από την εκατέρωθεν κριτική αλλά και τον αμοιβαίο σεβασμό χωρίς να εκβάλλει στην ετερονομία του πολιτικού. Διευρύνοντας την έννοια της δημόσιας χρήσης του Λόγου όπως την αντιλαμβάνεται ο Rawls, ο Habermas επιχειρεί να δείξει ότι, εάν η σχέση του θρησκευτικού με τον κοσμικό λόγο (discourse) στη δημόσια σφαίρα καθορίζεται αναντίρροπα από την υπερβατολογική προσδοκία της εύλογης διαφωνίας, την ίδια στιγμή υπόκειται στην ανάγκη ανασυγκρότησης ενός κοινού τρόπου συνεννόησης ανάμεσα στους θρησκευόμενους και τους μη θρησκευόμενους πολίτες.⁴

Παραμένει γεγονός, ωστόσο, ότι η συνύπαρξη του θρησκευτικού με τον κοσμικό λόγο στη δημόσια σφαίρα οφείλει σε κάθε περίπτωση να υπακούει στη «μεταφραστική ρήτρα» της ανασυγκρότησης μιας γλώσσας προσπελάσιμης σε όλους/ες και η οποία θα σέβεται την αρχή της ουδετερότητας του κράτους στο επίπεδο των επίσημων διαβουλεύσεων των πολιτικών σωμάτων που οδηγούν σε συλλογικά δεσμευτικές αποφάσεις. Με αυτήν αυστηρά την προϋπόθεση είναι που ο Habermas καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «[...] στην πορεία του δημοκρατικού μετασχηματισμού του το “πολιτικό” δεν απώλεσε ολοκληρωτικά τη σχέση του με τη θρησκεία».⁵

Με αφορμή την προβληματική για τη σχέση θρησκείας και δημόσιας σφαίρας, ο Habermas επιχειρεί ταυτόχρονα να απαντήσει στο ευρύτερο ερώτημα της συγκρότησης του πολιτικού και της διαδικασίας διαμόρφωσης της δημοκρατικής νομιμοποίησης. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι σε θέση να δώσει πειστικές απαντήσεις στο ερώτημα που ο ίδιος θέτει και αφορά στην αποικιοποίηση του πολιτικού από τις ανεξέλεγκτες δυνάμεις των συστημάτων και της αγοράς και στη συνεπακόλουθη απειλή ενάντια στην ίδια τη δημοκρατία.

3. Στο ίδιο, σ. 21.

4. Στο ίδιο, σ. 25-6.

5. Στο ίδιο, σ. 27.

Η ανάλυση του Charles Taylor⁶ έχει ως αφετηρία την κριτική στο «μύθο του Διαφωτισμού» ο οποίος θεμελιώνεται στην απολυτοποίηση της αυτονομίας του Λόγου και του ρόλου της επιστήμης και συμπυκνώνεται στην αντίληψη ότι η θρησκεία αποτελεί εκ προοιμίου δομική απειλή για τον κοσμικό χαρακτήρα του πολιτικού. Για τον Taylor, η εκκοσμίκευση ως πολιτικό πρόταγμα δεν έχει να κάνει τόσο με τη σχέση κράτους και θρησκείας όσο με την «(ορθή) απάντηση του δημοκρατικού κράτους στην πολλαπλότητα».⁷ Τα προβλήματα δημιουργούνται ακριβώς από την προσπάθεια των δυτικών κοινωνιών να εξισορροπήσουν τις θεσμικές παρεμβάσεις τους ανάμεσα στην αρχή της ισότητας των πεποιθήσεων και εκείνη της θρησκευτικής ελευθερίας και, γενικότερα, της ελευθερίας της συνείδησης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η «νεοτερική ηθική τάξη»⁸ δεν είναι σε καμία περίπτωση ασύμβατη με τη θρησκεία, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη ότι ένα σύγχρονο δημοκρατικό κράτος απαιτεί σε κάθε περίπτωση μια ισχυρή συλλογική ταυτότητα η οποία συνεπάγεται και την ευθύνη διατήρησης της συνοχής και της ιστορικής συνέχειάς της από την πλευρά των πολιτών.⁹

Κατά συνέπεια, το σύγχρονο κοσμικό κράτος δεν πρέπει να κατανηθεί ως «ανάχωμα ενάντια στη θρησκεία», καταλήγει ο Taylor, αλλά ως αποτέλεσμα μιας πολυσύνθετης διαδικασίας οντολογικής διεύρυνσης του πολιτικού η οποία χαρακτηρίζεται από την εύθραυστη εξισορρόπηση ανάμεσα στην ελευθερία της συνείδησης και την ισότητα σχετικά με το συμβολικό καταμερισμό του σεβασμού.¹⁰

6. C. Taylor, «Why We Need a Radical Redefinition of Secularism», στο *ίδιο*, σ. 34-59.

7. Στο *ίδιο*, σ. 36.

8. Στο *ίδιο*, σ. 46. Σύμφωνα με την ανάλυση του Taylor, η «νεοτερική ηθική τάξη» παραπέμπει σε μια κανονιστική αντίληψη της συγκρότησης του πολιτικού η οποία θεμελιώνεται σε τρεις βασικές αρχές: α) Τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των μελών της κοινότητας, β) την ισότητα μεταξύ των μελών της κοινότητας και γ) την αρχή σύμφωνα με την οποία η άσκηση της εξουσίας θεμελιώνεται στη συναίνεση.

9. Κατά τον Taylor, η πολιτική ταυτότητα «είναι ιδιαίτερα σημαντική στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη. Και η ταυτότητα αυτή προσδιορίζεται, συνήθως, εν μέρει από ορισμένες βασικές αρχές (δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα, ισότητα) και εν μέρει σε σχέση με τις ιστορικές, γλωσσικές ή θρησκευτικές παραδόσεις. Είναι κατανοητό ότι κάποια χαρακτηριστικά αυτής της ταυτότητας ενδέχεται να προσλάβουν έναν ημι-ιερό χαρακτήρα, ούτως ώστε το να τα μεταβάλλεις ή να τα υπονομεύσεις προσδίδει την εντύπωση ότι απειλεί τα ίδια τα θεμέλια της ενότητας χωρίς την οποία ένα δημοκρατικό κράτος αδυνατεί να λειτουργήσει», σ. 45-46.

10. Στο *ίδιο*, σ. 48 (σ. 56 για το παράθεμα).

Η κριτική που ασκεί ο Taylor στην έννοια της ουδετερότητας και στο φετιχισμό των θεσμών από τον οποίο χαρακτηρίζεται η φιλελεύθερη θεωρία είναι σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένη. Απουσιάζουν, ωστόσο, από την οπτική του η ανάλογη κριτική στον καταπιεστικό χαρακτήρα που μπορεί να προσλάβει ο προσανατολισμός σε μια «ουσιαστικότερη θεμελίωση» (deeper grounding) της «πολιτειακής φιλοσοφίας» (civil philosophy) της κοινότητας στη συνέχεια της παράδοσης.

Από την πλευρά της, η Judith Butler¹¹ αναπτύσσει μια σύνθετη ανάλυση η οποία λαμβάνει ως αφετηρία το πρόβλημα της συγκατοίκησης των Ισραηλινών και των Παλαιστινίων και διαπραγματεύεται την προβληματική της αναγνώρισης της πολλαπλότητας ως το πρωταρχικό στοιχείο της κοινωνικής οντολογίας. Ανατρέχοντας στις αναλύσεις του Walter Benjamin και της Hannah Arendt, η Butler επικαλείται μια «εκκοσμικευμένη εκδοχή» ενός πολιτικού μεσσιανισμού ο οποίος δεν προσλαμβάνει τον οντολογικό χαρακτήρα της επιστροφής στη γενέθλια γη, αλλά αναφέρεται στην αναγνώριση της ιδιαιτερότητας των επιμέρους εμπειριών της εξορίας και στην ενσωμάτωσή τους στο παρόν μέσω της ρήξης με την τελολογική ανάγνωση της ιστορίας. Η ανάμνηση των πολλαπλών, διάσπαρτων και υποκείμενων στην προσωρινότητα εμπειριών της δυστυχίας δεν αναφέρεται σε μια άκαμπτη αναλογία μεταξύ διαφορετικών ιστορικών παραδόσεων που εκ των πραγμάτων αποκλίνουν, αλλά αποκτά έναν αμγώς πολιτικό χαρακτήρα από τη στιγμή που ενσωματώνει τη δυνατότητα αναπροσανατολισμού της πολιτικής του παρόντος.¹²

Αυτό σημαίνει ότι, από τη στιγμή που είμαστε όλοι και όλες φορείς της πρωταρχικής δυνατότητας του να ανήκουμε κάπου, είναι ο εκτοπισμός και η ετερογενής συγκατοίκηση που παρουσιάζονται ως οι θεμελιώδεις τρόποι ύπαρξης της διασποράς. Σε αυτή την κατεύθυνση, η διασπορά, τόσο ως ιστορική εμπειρία όσο και ως κατευθυντήρια αρχή για την πολιτειακή οργάνωση της κοινωνίας, παραπέμπει σε μια κοινωνική οντολογία στην οποία «η ετερότητα είναι συστατικό στοιχείο του ποιού/ες είμαστε».¹³

11. J. Butler, «Is Judaism Zionism?», στο *ίδιο*, σ. 70-91.

12. Στο *ίδιο*, σ. 79 κ. επ. Στην οπτική της Butler, η δημόσια σφαίρα δεν αποτελεί ένα ανιστορικό πεδίο ασύμμετρων και αλληλοσυγκρουόμενων κοσμοαντιλήψεων, αλλά ένα πεδίο επάλληλων αποκλεισμών που έχουν ως αποτέλεσμα τη διαρκή μετατόπιση των ορίων αυτού που μπορεί να γίνει αντιληπτό ως πρόβλημα.

13. Στο *ίδιο*, σ. 76-77 (σ. 77 για το παράθεμα). Κινητοποιώντας την έννοια της «συγκατοίκησης» (cohabitation), η Butler αναζητά μια οδό η οποία θα είναι σε θέση

Συμπερασματικά, η σύγκλιση σε μια κοινή ιστορία της εξορίας αποκτά νόημα μόνο μέσω της αναγνώρισης της απόλυτης οντολογικής προτεραιότητας της πολλαπλότητας έναντι της καθολικότητας και καταλήγει στην κατανόηση ότι το «καθήκον της επιβεβαίωσης ή ακόμη και της διαφύλαξης της πολλαπλότητας [υποδηλώνει] την ικανότητα να καθιστούμε δυνατούς νέους τρόπους πολλαπλοποίησης (pluralization)».¹⁴ Αυτό που λείπει, ωστόσο, από τις αναλύσεις της Butler είναι η αναφορά στη θεσμική ή οργανωτική μορφή που θα μπορούσε να λάβει το πολιτικό καθήκον της αναγνώρισης και προάσπισης της προτεραιότητας της ετερότητας και της πολλαπλότητας ως συστατικών στοιχείων της κοινωνικής οντολογίας.

Στην τελευταία παρέμβαση, ο Cornel West¹⁵ θέτει σε πρώτο πλάνο τη διαδικασία της διάνοιξης στην ετερότητα η οποία διενεργείται μέσω της εμπάθειας και της δημιουργικότητας της φαντασίας ως πηγές συγκρότησης νοήματος απέναντι στην καταστροφή και στο θάνατο που αποτελούν την κοινή ανθρωπολογική συνισταμένη και το κοινό πεπρωμένο όλων των ανθρώπων. Αν και, ως εβραϊκή επάνοηση, είναι ιστορικά προσδιορισμένη, ο West κινητοποιεί την έννοια της προφητικής θρησκείας στην οποία προσδίδει μια ευρύτερη ανθρωπολογική διάσταση και έναν ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα από τη στιγμή που αντιπροσωπεύει μια «ηθική επανάσταση στην ιστορία του είδους» και γίνεται αντιληπτή ως μια απάντηση στην καταστροφή.¹⁶

να αποφύγει τόσο την εθνικιστική αναδίπλωση σε μια κοινοτιστική αντίληψη της ταυτότητας όσο και την κενή περιεχομένου ιδέα της καθολικότητας του διαλόγου και της συναίνεσης. «Η συγκατοίκηση, γράφει η Butler, παρέχει το ηθικό θεμέλιο για μια δημόσια κριτική αυτών των μορφών της κρατικής βίας που επιθυμούν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν τον εβραϊκό χαρακτήρα του κράτους μέσα από τη ριζοσπαστική αποστέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων και τον αποδεκατισμό της μειονότητας που αυτό εμπεριέχει μέσα από την κατοχή, την επίθεση ή το νομικό περιορισμό», σ. 76. Αυτήν ακριβώς τη διάσταση της εξάλειψης της πολλαπλότητας, της καταπίεσης και της βίας αναδεικνύει, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, και η κριτική της συγκρότησης του έθνους-κράτους το οποίο είναι υποχρεωμένο να αναπαράγει διαρκώς το πρόβλημα της δημιουργίας ανιθαγενών ή μαζικών προσφύγων στο όνομα της εθνικής ομοιογένειας και της κοινής ταυτότητας.

14. Στο ίδιο, σ. 85.

15. C. West, «Prophetic Religion and the Future of Capitalist Civilization», στο ίδιο, σ. 92-100.

16. Στο ίδιο, σ. 96.

Ως ένας τρόπος κοινωνικής και πολιτικής ύπαρξης του ανθρώπου, η προφητική θρησκεία αποτελεί, σύμφωνα με τον ορισμό του West, «μια ατομική και συλλογική επιτελεστική πράξη δυσπροσαρμογής (*maladjustment*) στην απληστία, στο φόβο και στη μισαλλοδοξία. Για την προφητική θρησκεία, η προϋπόθεση της αλήθειας είναι το να επιτρέψουμε στη δυστυχία να εκφραστεί. Και παρ' όλα αυτά, δεσμεύεται πάντα από κάποια αποτυχία – πάντα».¹⁷

Εκφραστής ενός ιδιότυπου πραγματισμού, ο West προσεγγίζει στο σημείο αυτό μία από τις κεντρικές θέσεις της Κριτικής θεωρίας η οποία συνίσταται στη διάνοιξη της θεωρίας στον ανθρώπινο πόνο και στη δυστυχία ως όρο δυνατότητας της κριτικής. Φέρνοντας στο προσκήνιο την έννοια του προφητικού τρόπου ύπαρξης μέσα στον κόσμο, η ανάλυση του West αναδεικνύει ταυτόχρονα τη διάσταση του πρακτικού διαφέροντος του Λόγου χωρίς, ωστόσο, να διαφαίνεται μέσα από τις αναλύσεις του η δυνατότητα ενσωμάτωσης της κριτικής και της διάστασης της κοινωνικής αλληλεγγύης ανεξάρτητα από τη διάνοιξη του Λόγου στη θρησκεία.

Σε κάθε περίπτωση, οι παρεμβάσεις των τεσσάρων φιλοσόφων – παρά τις επιμέρους και σε μεγάλο βαθμό αγεφύρωτες διαφορές τους – συγκλίνουν στην αντίληψη ότι οι σχέσεις θρησκείας και δημόσιας σφαίρας αποτελούν αποτέλεσμα διαρκούς επαναδιαπραγμάτευσης η οποία αναπόφευκτα αγγίζει και τα ίδια τα όρια του πολιτικού. Γι' αυτό και η αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανακύπτουν από τη διασπορά της πολλαπλότητας στη δημόσια σφαίρα δεν περιορίζεται στη συναίνεση και στην άνευ όρων συνθηκολόγηση με το «πραγματικό». Απαιτεί αντίθετα τη λήψη της αναστοχαστικής απόστασης από την πραγματικότητα ως κατεξοχήν όρο δυνατότητας της κριτικής της καταπίεσης και της βίας. Σε αυτή την περίπτωση, είναι η κριτική στάση και όχι ο προσανατολισμός στη συναίνεση που διαμεσολαβεί ανάμεσα στη θεωρητική ανάγκη για την ακριβή ανακατασκευή των όρων δυνατότητας του φιλοσοφικού λόγου και το πρακτικό διαφέρον που προσανατολίζει τη θεωρία στη διάνοιξη στις διαστρεβλωμένες κοινωνικές σχέσεις και την ανθρώπινη δυστυχία. Κλείνοντας, θεωρώ ότι μια βιβλιογραφία πάνω στο υπό διαπραγμάτευση θέμα, καθώς και μια εργογραφία των τεσσάρων φιλοσόφων, θα αποτελούσε ιδιαίτερα χρήσιμο

17. Στο ίδιο, σ. 99.

οδηγό για τον μελετητή. Η έλλειψη αυτή, ωστόσο, δεν μειώνει στο ελάχιστο την αξία της συμβολής του συγκεκριμένου τόμου στον εμπλουτισμό του φιλοσοφικού στοχασμού αναφορικά με τις δύσκολες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής μας.

ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

LÉFEBVRE RÉMI et ROGER ANTOINE (επιμ.), *Les partis politiques à l'épreuve des procédures délibératives*, Presses Universitaires de Rennes, 2009, 217 σελ.

Το εν λόγω συλλογικό έργο συνεισφέρει στο διάλογο αναφορικά με το ζήτημα των διαδικασιών διαβούλευσης στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων το οποίο φαίνεται να προσελκύει σταθερά το ενδιαφέρον στην πολιτική επιστήμη.

Οι συγγραφείς εκκινούν με την παρατήρηση ότι οι διαβουλευτικές διαδικασίες είναι πλέον παρούσες στα πολιτικά κόμματα και αποτελούν αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Ο βασικός άξονας της προβληματικής τους συνίσταται στο να κατανοηθούν οι συνθήκες που καθιστούν δυνατή την εισαγωγή και θεσμοποίηση τέτοιων διαδικασιών, θέτοντας υπό αμφισβήτηση μια εξελικτική ή εξιδανικευμένη ερμηνεία της κομματικής λειτουργίας. Μία τέτοια προσέγγιση τοποθετείται επίσης κριτικά απέναντι σε διάφορες έννοιες όπως «εσωκομματική δημοκρατία», «διαβουλευτικό πρόταγμα», «συμμετοχική δημοκρατία», οι οποίες χρησιμοποιούνται από τα πολιτικά κόμματα ή και από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ώστε να αιτιολογήσουν και να νομιμοποιήσουν τις αντίστοιχες πρακτικές και διαδικασίες. Έτσι, σύμφωνα με τους συγγραφείς, καθώς οι παραπάνω έννοιες είναι αφενός ισχυρά σηματοδοτημένες σε συμβολικό επίπεδο και, αφετέρου, αρκετά ασαφείς από άποψη περιεχομένου, αποτελούν περισσότερο εμπόδιο παρά αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση της εξάπλωσης των διαβουλευτικών διαδικασιών στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο βασικός στόχος του βιβλίου δεν είναι η αξιολόγηση των παραπάνω διαδικασιών με βάση ένα ιδεατό τύπο εσωκομματι-

κής ή συμμετοχικής δημοκρατίας, αλλά η ψηλάφηση των συνθηκών εκείνων που καθιστούν δυνατό το «κύμα διαβούλευσης».

Ένα πρώτο συμπέρασμα από την παρατήρηση και ανάλυση της εγκαθίδρυσης των διαδικασιών διαβούλευσης είναι ότι η εισαγωγή τους στην εσωκομματική ζωή αποτελεί διακύβευμα μεταξύ εσωκομματικών και εξωκομματικών «παικτών» (Laurent Olivier, Lefebvre Rémi). Για παράδειγμα, οι προκριματικές εκλογές του Σοσιαλιστικού Κόμματος Γαλλίας το 2007 για την ανάδειξη υποψήφιου Προέδρου της Δημοκρατίας αποτελούν πεδίο όπου οι υποψήφιοι/ες, όπως η Ségolène Royal παραδείγματος χάρη, χρησιμοποιούν -εν τη απουσία ισχυρών ερεισμάτων στο οργανωμένο κόμμα- διαδικασίες διαβούλευσης και εργαλεία επικοινωνίας, υποστηριζόμενες/οι από εξωκομματικούς παράγοντες, όπως «δεξαμενές σκέψης» (think tanks), ώστε να υπερκεράσουν τους παραδοσιακούς τρόπους ελέγχου του σοσιαλιστικού κόμματος οι οποίοι βασίζονται στην αντιπροσώπευση, την ισχυρή επιρροή των ρευμάτων και την τοπική εγγραφή.

Επιπλέον, αντίστοιχες διαδικασίες φαίνεται να χρησιμοποιούνται σε περιπτώσεις όπως στη επαύριο μίας εκλογικής ήττας, όπου ανάλογες διαδικασίες αποτελούν, αφενός, παρότρυνση για ενδυνάμωση της στράτευσης και εγγραφή νέων μελών και, αφετέρου, στρατηγική νομιμοποίησης τόσο του ίδιου του κόμματος όσο και της ηγεσίας του. Ο νομιμοποιητικός αυτός χαρακτήρας διαγράφεται γλαφυρά στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Saurugger Sabine). Έτσι, τα διαβουλευτικά εργαλεία, με αναφορά πάντοτε σε μια συμμετοχική και διαβουλευτική δημοκρατία, καθώς και τα καλέσματα προς τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, χρησιμοποιούνται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο με σκοπό να νομιμοποιήσουν τη λειτουργία τους στην οποία είναι εμφανής η έλλειψη αντιπροσωπευτικότητας λόγω της σχεδόν πλήρους απουσίας των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων σε αυτήν. Το πρόταγμα της διαβούλευσης διεκδικείται επίσης από τους «εκτός των τειχών» (outsiders) μιας κομματικής οργάνωσης οι οποίοι, διαθέτοντας συρρικνωμένους πόρους σε θεσμικό-οργανωτικό επίπεδο, προτάσσουν και βασίζονται σε πόρους κοινωνικού και εκπαιδευτικού κεφαλαίου ώστε να ανατρέψουν τους συσχετισμούς δύναμης σε εσωκομματικό επίπεδο. Τα παραπάνω παραδείγματα φανερώνουν ότι η εδραίωση των διαβουλευτικών διαδικασιών αποτελεί ανοιχτό διακύβευμα που

διαφέρει από το ένα πολιτικό κόμμα στο άλλο, καθώς η υιοθέτησή τους εξαρτάται από τους εκάστοτε «παίκτες» και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

Ένα τελευταίο σημείο το οποίο σταχυολογούμε καθώς επανέρχεται στα διάφορα δοκίμια είναι η τάση μεταλλαγής των χαρακτηριστικών της στράτευσης σε συνάρτηση με τα παραπάνω φαινόμενα. Σε έναν πρώτο βαθμό παρατηρείται συνάρθρωση αντιπροσωπευτικών και διαβουλευτικών διαδικασιών. Η εισαγωγή των τελευταίων συμβάλει στην παραγωγή ενός αποστασιοποιημένου και εξατομικευμένου ακτιβισμού όπου ο ρόλος των μελών είναι κυρίως να γνωμοδοτούν επί συγκεκριμένων θεμάτων υιοθετώντας αντίστοιχες, τεχνικές κατά βάση, απόψεις. Επιπλέον, η υπερτίμηση του προφορικού και συγκροτημένου λόγου συμβάλλει στην «διανοητικοποίηση» (intellectualisation) της στράτευσης, γεγονός που αυξάνει τις δυσκολίες ένταξης και παραμονής μελών με χαμηλότερο κοινωνικό κεφάλαιο. Τέλος, η «κουλτούρα του διαλόγου» δεν σημαίνει απαραίτητα και δημοκρατικοποίηση της εσωκομματικής ζωής όπου με βάση το παράδειγμα των συνεδρίων του Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο (Faucher-King Florence) η συνεισφορά και συμμετοχή των μελών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και χάραξης πολιτικής σε σχέση με τις κομματικές ελίτ είναι στην καλύτερη περίπτωση περιορισμένη.

Συμπερασματικά, το βιβλίο προσφέρει μια προσέγγιση των διαβουλευτικών διαδικασιών από πολλαπλές σκοπιές, επικεντρώνεται ωστόσο στην πλευρά των «παικτών», των πόρων που διαθέτουν και των στρατηγικών που αναπτύσσουν. Η ποικιλία των παραδειγμάτων και των επιπέδων συζήτησης, καθώς και η σύνδεσή τους με τη διεθνή βιβλιογραφία, συνεισφέρουν στη ψηλάφηση μιας σύγχρονης πραγματικότητας που παραμένει αρκετά ρευστή και δύσκολη στην αποκρυπτογράφησης της, εξού και η έλλειψη θεματικής διαίρεσης των επιμέρους κειμένων.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΦΥΓΑΝ

Adamantia Pollis (1923-2015)

Η αγωνίστρια Καθηγήτρια Adamantia Pollis πέθανε στις 5 Αυγούστου 2015. Η «Addie» έζησε όλη τη ζωή της στην αγαπημένη της πόλη, την Νέα Υόρκη. Αποφοίτησε από το Λύκειο George Washington που ήταν ξακουστό για την εξαιρετική ποιότητα των σπουδών του (σ' αυτό φοίτησαν ο τραγουδιστής, ηθοποιός και ακτιβιστής Χάρι Μπελαφόντε, αλλά και ο πρώην ΥΠ.ΕΞ. των ΗΠΑ Χένρι Κίσινγκερ κ.ά.). Σπούδασε Οικονομική Επιστήμη στο Κολέγιο Χάντερ του Πανεπιστημίου της Πόλης της Νέας Υόρκης. Απέκτησε δίπλωμα Μάστερ στην Οικονομική Επιστήμη και διδακτορικό δίπλωμα στην Πολιτική Επιστήμη από το Πανεπιστήμιο Johns Hopkins της Βαλτιμόρης.

Όπως γράφτηκε στη νεκρολογία στην εφημερίδα New York Times, «η Addie έσπασε το καλούπι της νεαρής Ελληνοαμερικανίδας» και αφιέρωσε τον εαυτό της στον αγώνα ενάντια στις αδικίες που έβλεπε στον κόσμο. Ήταν μαχήτρια της υπόθεσης της ισότητας των φύλων.

Η ακαδημαϊκή της καριέρα ήταν ο ιδανικός τρόπος για να αποκτήσει, να ερευνήσει και να διαδώσει τις γνώσεις και να δράσει ως διδάσκουσα, αλλά και ως ακτιβίστρια, για την κοινωνική αλλαγή. Είχε αποκτήσει διεθνές κύρος ως αυθεντία σε ζητήματα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Σύγχρονης Ελληνικής Πολιτικής. Η αγάπη της για τη διδασκαλία ήταν η κυρίαρχη δύναμη που την ωθούσε σε όλη τη ζωή της. Καθ' όλη τη διάρκεια της δημιουργικής θητείας ως καθηγήτρια στο Κολέγιο Hunter και στη Σχολή Μεταπτυχιακών Σπουδών στη New School for Social Research, απ' όπου συνταξιοδοτήθηκε ως Ομότιμη Καθηγήτρια, έπαιξε επάξια το ρόλο του μέντορα για πολλούς/ές φοιτητές/τριες και πήρε μέρος σε πολλές συνεργατικές-συλλογικές επιστημονικές έρευνες τόσο μαζί τους όσο και με άλλους/-ες ερευνητές/τριες.

Μια σημαντική συνεισφορά της στη διεθνή πάλη εναντίον της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα (1967-1974) ήταν η επιμέλεια της εβδομαδιαίας ραδιοφωνικής εκπομπής «Η ελεύθερη φωνή της Ελλάδας» στον προοδευτικό σταθμό WEVD της Νέας Υόρκης που είχε ιδρυθεί το 1927 από το Σοσιαλιστικό Κόμμα της Αμερικής

Από το εκτεταμένο έργο της στα ελληνικά έχει εκδοθεί μονάχα το βιβλίο *Κράτος, δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα* (Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1988), καθώς και το άρθρο της «Επέμβαση των ΗΠΑ στα ελληνικά εργατικά σωματεία, 1947-1950» στο συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (Θεμέλιο, 1984).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Human Rights: New Perspectives, New Realities* (co-ed Peter Schwab). Lynne Rienner, 2000.
- “Greece: A Problematic Secular State”, στο Dimitris Christopoulos, *Legal Issues for Religious Minorities in Greece*, 1999. (στα ελληνικά *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, 1999, Αθήνα: Κριτική)
- “The Role of Foreign Powers in the Structuring of Ethnicity and Ethnic Conflict in Cyprus”, στο Vangelis Calotychos (ed.), *Cyprus and its People*. Westview Press, 1998.
- “Towards a New Universalism: Reconstruction and Dialogue”, *Netherlands Quarterly of Human Rights* (Μάρτιος ‘98).
- “Modernity, Civil Society and the Papandreou Legacy”, *Journal of the Hellenic Diaspora* 23.1 (1997).
- “The Social Construction of Ethnicity and Nationality: the Case of Cyprus”, *Nationalism and Ethnic Politics* 2.1 (Άνοιξη 1996).
- Quality of living: environmental viewpoints (to read and discuss with other concerned humans)*, Oklahoma City, Oklahoma, American Institute of Discussion, 1973.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΣΑΚΙΡΗΣ

ΔΙΟΡΘΩΣΗ τ. 42

George Tsebelis, «The Greek Constitution From A Political Science Point of View», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 42 Ιούλιος 2014, σ. 145-172.

The author apologizes for the previous Figure 4 in the article. It is replaced by the appropriate figure. The replacement does not affect the essence of the argument.

Replace :

“Statistical analysis enables us to “control for” additional variables, that is, if we consider other variables that may affect both “locking” and frequency of amendments, we can take their impact out of the relationship and reexamine the graph. The expectation would, as before, is a negative slope; countries that have locked their constitution (controlling for any variable) should have fewer amendments (controlling for the same variable).

Figure 4, presents the same relationship of locking and frequency of amendments, controlling for the length (logged) of the corresponding constitution¹. The relationship is even more pronounced and in the wrong direction. This is the second and more important puzzle we will try to explain.”

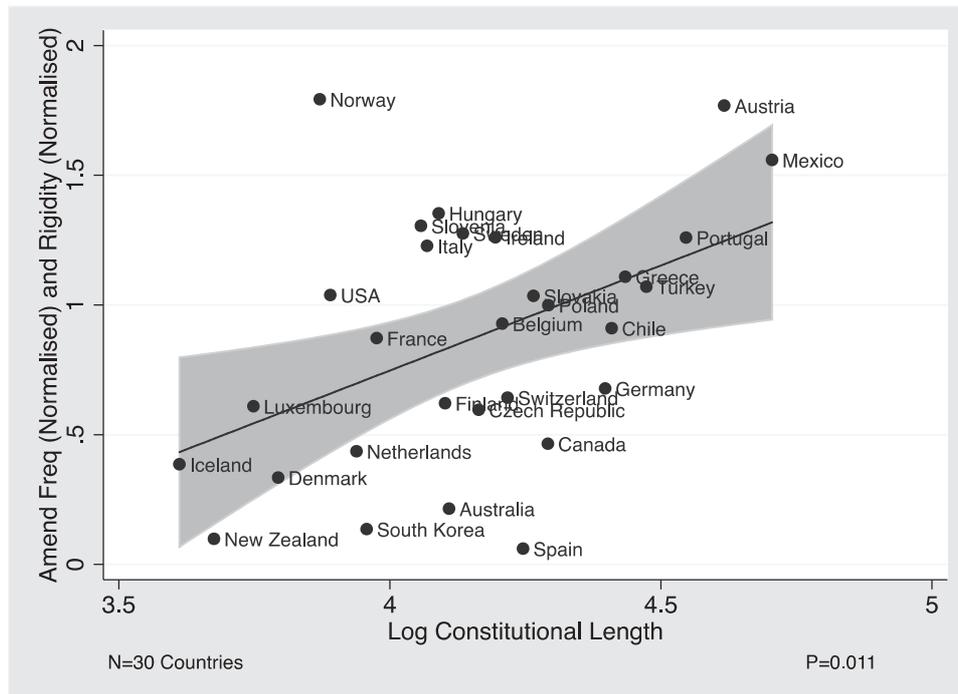
By:

“If we introduce length as an additional variable, the correct way of thinking is to consider amendment frequency and constitutional rigidity together, because amendment procedures are engaged **despite** the fact that the constitution is “locked.” One might expect that the sum of amendment frequency and constitutional rigidity is more or less the same

1. We log (use the logarithm instead of the natural number) because the effect of length is not constant over time: the first 1000 words of a constitution are more significant than the tenth.

for different constitutional lengths, since one compensates for the other. Yet, Figure 4 shows a different picture, one of a very strong and significant positive relationship between length and the combination of constitutional rigidity and amendment frequency. “

FIGURE 4.
*Constitutional rigidity and. number of amendment events
in OECD vs. log constitutional length*

Η Επιστημονική Επιθεώρηση *Droit et Société*, γιορτάζοντας τριάντα χρόνια έκδοσης, επιθυμεί να εγκαινιάσει έναν διάλογο με άλλα επιστημονικά περιοδικά των κοινωνικών επιστημών σχετικά με τους στόχους και το ρόλο των περιοδικών επιστημονικών εκδόσεων στο σύγχρονο μεταβαλλόμενο κόσμο. Η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (ΕΕΠΕ) της εύχεται χρόνια πολλά και παραγωγικά δημοσιεύοντας το κάλεσμά της.

LE SENS D 'UNE REVUE ACADEMIQUE

La revue *Droit et Société* fête son 30e anniversaire. Une superbe occasion de se tourner vers ce qui justifie son existence auprès de ses lecteurs, de son public, de ses contributeurs. Une belle opportunité de dialoguer avec d'autres revues academiques dans le monde évoluant dans les mêmes domaines de savoirs et poursuivant les mêmes finalites.

Il s'agit donc de se saisir de cet anniversaire, moins pour célébrer et faire célébrer les propres vertus d'une revue, que pour partager avec d'autres publications ce qui la fonde dans l'accomplissement de cette mission de promotion de l'activité de connaissance, du point de vue de ce qui constitue son identite, de ce qui temoigne d'un esprit dans lequel une telle mission est accomplie, des principes qui en sont au fondement.

La revue *Droit et Société* est issue d'une rencontre entre la théorie du droit et la sociologie juridique. La poursuite de l'objectif de la recherche de sens du droit et de ses mises en oeuvre y est progressivement devenue indissociable d'une quete de connaissance par les sciences sociales sur ce que le droit, à travers ce qu'il dit et ce qu'il fait, révèle, avec une force particulière, des transformations des sociétés.

L'aventure intellectuelle que représente une revue ne peut réussir que si elle est en même temps une aventure humaine. L'évidence d'une pluridisciplinarité contenue dans la conception de départ et l'horizon d'un tel projet ne peuvent être conçus et assumés que s'il existe de la tolérance et

de l'écoute, en un mot l'adhésion sans réserve au principe de l'altérité, au-delà de la diversité des spécialisations et des compétences, des appartenances disciplinaires et des Ecoles de pensée.

Une revue est plus que la réunion de compétences. Elle peut être une communauté jusqu'à aspirer à la réalisation de l'utopie d'une « République des savants ». Là peut résider sa force pour dépasser les assignations de toute sorte, intellectuelle, idéologique, politique ou administrative, pour devenir un espace d'échanges et de confrontations des idées, un lieu de débats où le seul impératif est celui de la quête permanente, en l'occurrence, d'une intelligence du droit, lui-même miroir du fonctionnement des sociétés et de leur devenir dans ce qu'ils recèlent de menaces ou d'indignités mais aussi de promesses. Une revue peut être un lieu de désintéressement au sens où le seul profit qu'elle vise est celui d'une production de connaissances conçue non pas comme un en-soi du monde savant mais comme une exigence face aux incertitudes de ce que sont et de ce que deviennent les mondes sociaux et politiques.

C'est tout cela que la revue *Droit et Société* souhaite partager à l'occasion de son 30e anniversaire. La plus belle récompense qu'elle peut recevoir à cette occasion, c'est l'assurance que nombre de revues dans le monde, relevant du même champ de connaissance, se déclarent partie prenante d'un tel partage.

THE SIGNIFICANCE OF AN ACADEMIC JOURNAL

Droit et Société is celebrating its 30th anniversary. This is an excellent occasion to address the issue that justify the journal's existence: you, our readers and contributors. This is a wonderful opportunity, too, to enter into a dialogue with other international academic journals evolving in the same branches of knowledge and pursuing the same goals.

This anniversary is less about celebrating the specific virtues of one journal, than it is about sharing with other publications the basis for accomplishing its mission of promoting knowledge-creating endeavors, from the perspective of its identity, of the spirit in which its mission is accomplished, of its founding principles.

Droit et Société arose from an encounter between legal theory and sociology of law. Pursuit of the meaning of law, and its implementation, has progressively become inseparable from a quest for knowledge *via* the social sciences *οτι* what the law, through that which it says and that which it does, reveals, with particular force, of the societal transformations.

The intellectual adventure that a journal represents can only succeed if it is also a human adventure. Evident since the initial conceptualization, multidisciplinary is a crucial element of this project that requires attentiveness, tolerance, and, above all, strict adherence to the principle of “otherness” beyond the plurality of specializations and competencies, disciplinary allegiances, and schools of thought.

A journal is more than the combination of competencies. It can be a community that aspires to the utopia of a “republic of scholars” with the power of transcending affectations of all sorts – intellectual, ideological, political, and administrative – to become a space for exchanging and challenging ideas, a site for debate, where, in this case, the sole imperative is the permanent quest to understand the law, which is, itself, a reflection of societies’ functioning and of their transformation despite the threats, indignities, but also promises, that they harbor. A journal can be a disinterested venue in the sense that its purpose is the production of knowledge conceived not as implicitly addressing the sole scholarly world, but, instead, as a requirement in the face of uncertainties of current and future social and political worlds.

The journal *Droit et Société* wishes to share all of this on its 30th anniversary. The greatest reward that the journal can receive on this occasion is the assurance that a number of journals from around the world, harking from the same field of knowledge, declare themselves eager stakeholders of this endeavor.

ABSTRACTS

ARE THE YOUNG RETURNING TO POLITICS? GREEK POLITICAL CULTURE AND THE CHANGING PATTERNS OF THE YOUNG AS POLITICAL ACTORS, UNDER THE CRISIS

Maro Pantelidou-Maloutas

The trend towards growing political disengagement, cynicism and distance from politics, that prevailed since the early 90's in the Greek political culture, seems to be countered especially by a part of the citizens considered, until recently, mainly apolitical: the young. Indeed, even before the crisis, and particularly since the "explosion" of December 2008, young Greeks are more and more engaged in non-institutionalized political participation and direct action, culminating in the 2010-2011 events against austerity measures. Furthermore, certain political developments seem lately to attract the young into traditional participation venues also. If the crisis has provoked "the return of the young" to politics, mainly and initially through direct action, and their radicalization, as attested by the massive vote of the young in favour of the Left, after almost thirty years of increasing distancing from politics, what are the preconditions for the stability of their (fragile and with low party identification) reinsertion into politics, and the participatory turn of the Greek political culture? And more importantly: Is this really, and in what sense, a «return to politics»? And do we really attest a tendency towards the radicalization of the young?

POPULISTIC DISCOURSE AND DEMOCRACY

Yannis Stavrakakis, Nikos Nikisiannis, Alexandros Kioupiolis, Giorgos Katsambekis, Thomas Siomos

Populism constitutes one of the most topical issues in contemporary political research. However, the heterogeneity of the forms it takes on a global scale

– increasingly so in the European context – highlight the need for a renewal in its social-scientific exploration. Within the context of our research, we have purported to develop a rigorous yet flexible theoretical framework for the identification and comparative analysis of populist phenomena. From a methodological point of view, this process was based on discourse analysis, especially the Essex School, which was also enriched by a number of other qualitative, quantitative and lexicometric methods. Our empirical analysis focused on: (1) Contemporary left-wing populism in Latin America; (2) Extreme right-wing populism in Europe; (3) The populism/anti-populism antithesis in conditions of crisis. This paper summarizes the research conducted, emphasizing its main conclusions.

**THE ANALYSIS OF POWER FOUCAULT,
GOVERNMENTALITY, AND RESEARCH CHALLENGES**

Yiannis Karayiannis

The article examines briefly Michel Foucault's analytical perspective regarding governmentality. It emphasizes the interdisciplinary discussion and critical reflections developed in relation to this topic in order to highlight the possibilities and limits on its contribution in contemporary political analysis. It highlights particular issues that attract research interest, and some trends characterizing this research activity. The recording of the advantages and the research potential and methodological outlets creates a valuable framework of interdisciplinary discussion: not only from a scientific point of view, but also from the point of view of the current circumstances and problems that modern societies are facing.

**VICISSITUDES OF “CRISIS”:
FROM ANCIENT GREECE TO THE POLITICAL DISCOURSE
OF MODERNITY**

Kostas Perezous

In this article we follow the vicissitudes of “crisis” from ancient Greek to modernity’s vernaculars. Hippocratic medicine provided an initial articulation of the concept, which was further elaborated by Galen. Roman

medical discourse, translating *κρίσις* as *crisis*, established it as a dogma throughout the Middle Ages. At the beginning of modernity we witness a de-medicalization of “crisis” both in public discourse and within medicine itself. It is then that “crisis” acquires the general meaning with which we are familiar with. Using examples we demonstrate that by the middle of the 18th century “crisis” was a common term in English, French and German political discourse.

“HABITS OF THE HEART” AND INDIVIDUALISM

Basiliki Sioufa

The article examines R. Bellah’s cultural criticism of American society. Bellah understands individualism as a dominant social and moral phenomenon and asks for a return to biblical and republican traditions which individualism has undermined. The article contends that the justification of Bellah’s social criticism of individualism refers to the moral sphere, and that the conception of the politics of the “common good” he introduces as an answer is vague. Regarding the return to biblical traditions, the article contends that it is not a religious claim, but it refers to moral values and social practices. It is also argued that although Bellah attributes individualism to the loss of moral values, he also introduces claims for social equality, mainly in his later critique of individualism.

